ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly international scientific journal on humanitarian and social sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным и общественным наукам

№06/55

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indeksləәnməsi / journal indexing

ISSN 2663-4619

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/4-17

Doç. Dr. Beşir Mustafayev
Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
besirmustafa@gmail.com
Elif Yıldız Yüce
Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans
elifyildizyuce@gmail.com

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ŞEYH ŞAMİL VE NAİPLERİNİN KUZEY KAFKAS'TAKİ DİRENİŞİNDE DEVLET-İ ALİYYE OSMANLI'NIN TUTUMU: "HASAN HASBİ ÖRNEĞİ"

Anahtar kelimeler: *Kuzey Kafkas, Osmanlı, Şeyh Şamil, Hasan Hasbi*
Açar sözlər: *Şimali Qafqaz, Osmanlı, Şeyx Şamil, Həsən Hasbi*
Key words: *North Caucasian, Ottoman, Sheikh Shamil, Hasan Hasbi*

Özet

Rusların Kuzey Kafkas'ta ilerleyişi esnasında karşılaştığı direnişi Şeyh Şamil örneği ile açıklamanın yanı sıra, İmam Şamil ve adamlarının bölgedeki mücadelesi esnasında Osmanlı Devleti'nin tutumunu Hasan Hasbi olayı ile açıklamakta fayda vardır. Bilindiği üzere Osmanlı hem içeride yaşadığı sorunlar hem de diğer dış devletlerle olan ilişkisini riske atmamak amacıyla çoğu zaman bu devletlerle müttefik olarak hareket etmiştir. Bunun en büyük örneğini Hasan Hasbi olayı göstermektedir. Rusya'nın da ikazlarını dikkate alacak olursak Osmanlı'nın politik davrandığını söylemek mümkün olacaktır.

Giriş: Kuzey Kafkas'ın Coğrafi Konumu ve Ruslar İçin Önemi

Coğrafi olarak Güney ve Kuzey olmak üzere iki yere ayrılan Kafkas bölgesi eski çağdan günümüze birçok kavim ve devletin uğrak yeri olmuştur. Birçok ulusun, dinin ve dilin bir arada yaşadığı Kafkaslar gerek jeopolitik konumu gerekse tarihi ve kültürüyle adeta keşfedilmeyi bekleyen kozmopolit bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Batılı devletler ve Rusya başta olmak üzere Osmanlı ve bazı Müslüman devletlerin mücadele sahası olmuştur (Mustafayev, 2013: 18). Kuzey Kafkas özellikle Rusya için hem etnik köken hem de dini çeşitlilik açısından federal bir bölge statüsündedir. Rusların Kafkaslara bilhassa Kuzey Kafkas'a inişini gerekli kılan birçok neden vardır

- Kafkasların Rusya'yı sıcak denizlere ulaştıracak konumda olması.
- Kafkasların Anadolu'ya, Anadolu'nun da İç Asya'ya bağlayan bir konumda yer alması.
- Kafkasların Rus yönetimlerinin elinde bulunduğu sürece hem Doğu Akdeniz'i hem de Basra körfezini kontrol altına tutabilme düşüncesi.
- Rusya'nın güneyinin savunulabilmesi için savunma yapabileceği kolay bir bölge oluşudur.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar bölgede şiddetli ve etkin bir şekilde ilerleyen ancak XX. yüzyılın sonlarında SSCB'nin yıkılması sonucu Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da nüfuz kaybeden Rusya'nın Kafkaslara ilk gelişi ve işgallerine bakmak gerekirse; Rusya'nın Kafkaslara inme politikası Altınorda Devleti'nin yıkılmasıyla Moskova knezliğinin kurulmasından itibaren başlamaktaydı. Büyük (III) İvan döneminden (1462-1505) Korkunç (IV) İvan dönemine kadar (1533-1584) Moskova knezliğinin gelişmesindeki en önemli politikaları fethettikleri bölgelerde yaşayan halkları bir çatı altında toplamaları olmuştur (Kurat, 2014: 168-171). Bununla birlikte ticarî, idarî ve askerî öneme sahip muhtelif yerlerde yaşayan Türk-Tatar halkı buralardan uzaklaştırarak Slavları-Hıristiyanları yeniden bu bölgelere yerleştirmiştir. Öte taraftan Türk devletlerinin taht ve hâkimiyet kavgası Rus yayılımını daha da kolaylaştırmıştır.

Çar Deli Petro, Gürcü ve Ermenileri de Safevî yönetiminden kurtarma sözleri vererek kendi safına çekmeyi başarmış, böylece Azerbaycan'ın işgalini kolaylaştırmıştır. Zira Rusların Azerbaycan'a ayak basmaları Kuzey Kafkas'ı da işgal etmekle sonuçlanmıştır. Bu sırada İran, Afgan halkı ile uğraşırken, Dağıstanlı bazı kavimler de her yıl İran tarafından almış oldukları hediyeleri bu kez almadıklarını dile getirip

Şirvan ve Revan'ı yağmalamışlardır. Yağmalama esnasında Şamâhı'daki bazı Rus tüccarlar öldürülmüştür. Bunun üzerine 1722 yılında Rusya derhâl harekete geçmiş, Dağıstan üzerinden ilerleyerek güneye gelip Derbend'i zapt ederek Bakü'yü kuşatmıştır. Osmanlı Devleti'nin yardımı ile Şirvan hâkimi Davut Han Rusları Derbend önünde durdurmaya muvaffak olmuş ancak İstanbul'da yapılan antlaşma sonrası Osmanlı yönetimi Derbent ve Bakü dâhil bazı Hazar sahillerinin Rusya'ya verilmesini kabul etmiştir (Khodarkovsky, 2017: 104; Saydam, 1990: 241-243). Bu tarihlerden itibaren Rusların Kafkaslardaki ilerleyişleri daha şiddetli bir şekilde devam etmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkas Politikası

Osmanlı yönetiminin Kafkaslara yönelik fütuhatı Fatih Sultan Mehmed devrinde başlamıştır. Bu tarihlerde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da yönünü Kafkaslara doğru çevirmiştir. Ancak Otlukbeli savaşında Fatih Sultan, Uzun Hasan'ı yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşın akabinde Fatih Sultan tekrardan Kafkaslara yönelmiştir. Onun esas gayesi Anadolu'nun tüm Karadeniz kıyılarını Osmanlı yönetimi altında birleştirmekti (Kırzıoğlu, 1998: 10; Bi, 2018: 604).

Osmanlı 1590 yılından itibaren fethettikleri yerleri İran'a ve Rusya'ya karşı koruma siyaseti gütmeye başlamıştır. XVI-XVII asırlarda Rusların Kafkaslardaki ilerleyişi Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler üzerinden yürümüştür. Yani başlangıçta yerli halkın bağlılığı kazanılmış ve yerel liderlere sus payı verilerek bir engel teşkil etmelerinin önüne geçilmiştir. Doğrusu Rusya kısmen de olsa bu siyaseti kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Kafkas halkı da başlangıçta dostane bir yaklaşım olarak görürken zamanla Rusların gerçek niyetlerini anladıkları andan itibaren zorlu karşılıklar vermeye başlamışlardır. Zaman-zaman Avrupalı devletler ile işbirliği yaparak güneyde de ilerleyen Ruslar, Viyana yenilgisinden sonra strateji değiştirmiş ve Osmanlı'yı karşısına alacak düzeyde bir politika yürütmeye başlamıştır. Bu yeni stratejiyi üreten Çar Petro'dan başkası değildi (1672-1725). Onun gayesi sadece Rusya'yı batılı bir ülke yapmak değil, Hazar kıyısındaki ekonomik menfaatlerin yanı sıra bu bölgedeki ülkeleri de Rus hâkimiyeti altına almayı ve Rusya'yı doğu-batı ülkeleri arasındaki ticarette bir vasıta haline getirmekti. Yani egemenliğin yanı sıra ekonomik gelişme ve yayılma da Rusya için önem arz etmekteydi. Öyle ki kimi zaman Safevîler'e ve 1694'te Hazar sahillerinde yer alan ülkelere dahi saldırmayı göze almıştı. Çar Petro, Albay A. Volınski'yi Safevî'lere büyükelçi olarak göndermiş Osmanlı'ya karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu albay ayrıca bölgede gizli keşiflerde bulunarak ülkenin kalelerini, ekonomisini ve askeri durumunu Çar'a rapor etme görevi üstlenmişti. Ancak Şah Hüseyin ve sadrazamı ile yapmış olduğu müzakereler olumlu netice göstermemiştir. Volınski'nin vali olmasının ardından Şamhalı, Kabartay, Bragun, Aksay, Karakaytak, Tabasaran, Tarkov ve Dağıstan halklarını başarılı bir şekilde kendi tarafına çekmiştir (Khodarkovsky, 2017: 104; Saydam, 1990: 241-243).

Kafkaslardaki bu hâkimiyetin pekiştirilmesi için de 6 Haziran 1475'de Kefe'nin fethi gerçekleşmiştir. Bu fethe sebebiyet veren olay ise Kırım'daki Mengli Giray Han ile Boğbeyleri arasında yaşanan bir anlaşmazlıktır. Zaten İstanbul'un fethedilmesinin ardından Osmanlı Devleti Kefe kolonisi ile Cenova arasındaki bağlantıyı koparmıştır. Kefe'nin fethinden sonra bölgedeki Hristiyan kaleler de dâhil olmak üzere tüm kaleler Kefe Sancağı adı altında ilk önce Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmış daha sonra ise Kefe Eyaleti (1580) olarak sayılmıştır. Bununla birlikte Anapa, Taman, ve Koba'da ikamet eden Çerkesler daha sonra sancağa dönüştürülen Taman'a bağlanmıştır. Kırım'ın hâkimiyetinde bulunan Kuzey Kafkaslar'dan Kuban Çerkesleri, Kabartay Beğleri, Terek Beğleri ve Dağıstan Osmanlı'ya bağlanmıştır. Neticede Kefe ve Azak'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile Ceneviz ve Venedikliler bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıca 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından Şirvan ve Gürcistan seferi düzenlenmiştir. Şirvan seferi esnasında, İran egemenliği altında bulunan Kakhet Krallığı da Osmanlı'ya bağlandı. Aynı yılın Mayıs ayında da Batum Beylerbeyi olan Çerkes Haydar Bey yeni oluşturulan Sohum Eyaletine Sancakbeyi olarak atanmıştır. 1479'da Madzakhal'ın fethedilmesi ile Çoruk taraflarına geçilmiştir (Kırzıoğlu, 1998: 57-60).

Kafkas fütuhatı Yavuz Sultan Selim dönemiyle de devam etmiştir. Sultan Selim henüz şehzade iken 1501'de Trabzon ve Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır. Ancak Yavuz Selim'in Kafkaslara asıl girişi Safevî Devleti ile 1514'te yapmış olduğu Çaldıran Savaşı sonrasında gerçekleşir. Zira Osmanlı Devleti bu savaş ile Safevî Devletine Kafkaslardaki hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Yavuz'un ardından tahta geçen Kanunî Sultan Süleyman döneminde de yine Safevîler ile mücadeleler yaşanmıştır (Bilge, 2005: 38-41). Kanunî ila Şah I. Tahmasb'ı arasında 29 Mayıs 1555'de Amasya Barış Antlaşması imzalanmıştır.

Aynı yılın Ağustos ayında Lala Mustafa Paşa'nın Çıldır zaferi sonrası Khırtıs, Tümük, Posof, Ahılkelek (Ahalkelek), Ahıska ve Çıldır gibi yerleri fethedip "Çıldır (Ahıska) Eyaleti" kurulmuştur. Lala Mustafa Paşa'nın Tiflis seferinin ardından Dağıstan hâkimleri ve Avar beyleri Osmanlı'ya Sancak ve "Arpalıklar" gibi hediyeler göndererek bağlılıklarını bildirmiştir. 1583'te Ferhad Paşa'nın ilk serdarlık yıllarında Revan kalesi fethedilmişse de Şah Abbas tarafından gönderilen Dulkadurlu Şahkulu Han tarafından geri alınmış,

1587-1588 yıllarında Hızır Paşa tarafından tekrar fethedilmiş ve Nahçıvan bölgesi; Ordubad, Şerur ve Nahçıvan adında üç ayrı sancak şeklinde Revân Eyaleti'ne bağlanmıştır. Yine Ferhad Paşa, 28 Temmuz 1584'te Loru kalesini fethetmiş ve burada kurulan Loru Beylerbeyliğine Mora Sancakbeyi Bosnalı Potur Ali Bey tayin olunmuştur. Ferhad Paşa'nın 1 Eylül 1588'de Kafkaslar'da fethettiği son yer ise Gence idi. Gence kalesi Karabağ vilâyetinin merkezi yapılarak Gence-Karabağ Eyaleti adını almış ilk Beylerbeği olarak da Çerkes Hayder Paşa tayin olunmuştur. Kafkaslar'da yaşanan mücadele III. Murad dönemiyle de devam etmiş bu dönemde de Şah Abbas'a 21 Mart 1590'da bir barış mektubu göndererek Karacadağ, Tebriz, Şehrizor, Nihaven ve Luristan'ın hâricinde;

- Atabek Yurdu olan *Çıldır/ Akhıska*
- Kartli'de *Göri, Tiflis* ve *Tumanıs*
- Aran'da *Loru, Revan* ve *Gence*
- Şirvan'da *Ereş, Şamakı* ve *Derbend*
- Kakhet'te *Levendoğlu Ülkesi* ve *Ocaklı Beylerbeyliği* gibi yerlerde mutlak bir düzen kurmuştur (Kırzıoğlu, 1998: 382-389).

2. Kuzey Kafkas'ın İçtimaî ve Etnik Yapısı

Kuzey Kafkas olarak adlandırılan bölge sınırları itibariyle, kuzeyde Don nehrinden başlayıp, Maniç nehri süresince Kuma nehrine varıp ardından da doğuda Hazar denizine kadar uzanan coğrafî bir mevkidedir. Kafkas bölgesi yazılı tarih öncesi devirlerde olduğu gibi yazılı tarih sonrası devirlerde de stratejik önemini daima korumuştur. Kafkaslar, sadece Asya ve Avrupa bölgeleri arasında geçiş noktası olmasının yanı sıra muhtevasında dil, din ve etnik gruplar açısından çeşitlilik göstermesiyle de dünyanın en zengin ve en kültürlü bölgelerden biri olma statüsündedir. Bölge, dağlık ve engebeli yapısına rağmen birçok etnik grubun dil ve kültürlerini korumaya devam eden kozmopolit bir yapıya sahiptir. Arkeolojik kalıntıların sınırlı oluşundan ötürü ancak M.Ö. 3 bin yılının ikinci çeyreği itibariyle çeşitli araştırmacıların belirlemiş oldukları biçimde Kuzey Kafkas kültürü ve tarih birliği yayılmıştır. Grek-Yunan tarihçisi Strabon'a göre ise birbirinden farklı 70'ten çok etnik grup yaşadığı Kuzey Kafkas bundandır ki giyim, dil ve dinler açısından çeşitlilik arz etmektedir (Tuallagov, 2017: 12-21).

Etnik yapı olarak incelendiğinde ise Çerkez-Adige, Çeçen-İnguş, Dağıstan, Karaçay-Malkar, Gürcü, Lezgi, Avar, Abaza, Gazi Kumuk, Laz, Nogay, Azerbaycan gibi Türk topluluklarından vücuda gelmiştir. Bu topluluklar tarihsel süreç içerisinde Pers, İskit, Hun, Hazar, Bizans, Sasani, Selçuklu, Şirvanşahlar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler, Kaçarlar (Gacarlar) ve Osmanlıların hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Çoğunluğu yerli olmakla beraber XIX. asırda bölge; Abhazlar, Çerkezler, Karaçay-Balkarlar, Çeçen, İnguş, Oset ve Dağıstan halklarından oluşmaktaydı. Nüfus, zamanla değişime uğramış ve bu değişim halen de devam etmektedir.

Sovyet 1959 nüfus sayım verilerine göre Kuzey Kafkas halkının sayısı 2 milyon 336 bin kişi olup, bunların haricinde kalan yüzbinlerce Kuzey Kafkas halkları ise Rusya Federasyonu, Türkiye Cumhuriyeti, eski Sovyet ve yakın Şark ülkelerinde yaşamaktadır. Tüm bu halklar Rusların Kuzey Kafkas işgali sonrası Çarlık yönetiminin yerlerinden sürdüğü mülteciler ve onların torunlarıdır (Baytugan, 1998: 1). Rusların Kafkaslar'daki bu ilerleyişlerinin daha kanlı ve şiddetli bir şekilde devam etmesi "Gazavat" yani "Müridizm" hareketinin doğmasına zemin hazırlayacaktır.

3. Kuzey Kafkas'ta Gazavat'ın Doğuşu

Müridizm yani "Gazavat", Sufizme yakın bir İslâmi hareket olmakla birlikte Kur'an yasalarına sıkı itaat üzerine kuruludur. İmam Mansur ile başlayan ve kendinden sonraki diğer imamlar tarafından da Kafkaslarda Rus karşıtı bir hissiyat oluşturmak için kullanılan Gazavat, tasavvufi bir özellik taşımasının yanı sıra dini ve ilmi bir felsefedir (Kundukh, 1987: 17). Müridizm terimi ise; bir tasavvuf liderinin mürşidini tanımlayan, Arapçadaki "Mürid" kelimesinden türemiştir. Müridler ve Mürşitler arasındaki ilişkinin temeli dine dayansa dahi bu durum Kafkaslarda siyasi bir boyut taşımakla birlikte İmamat'ın kurulmasında etkili olmuştur (Ambrogio, 2018: 5).

Rusların Kuzey Karkastaki ilerleyişi giderek bir ivme kazanmış, ancak karşılık bulmanın aksine bir direnişle sonuçlanmıştır. Ruslar bu bölgeyi işgal ettiklerinde bölge halkı yine Rusların Müridizm olarak adlandırdıkları yeni bir askeri politika etrafında harekete geçmiştir. Gazavat önderleri Ruslara karşı mücadele etmek için Dağıstan ahalisine önce mektuplar gönderip daha sonra fiilen halkın kendi etrafında toparlanmasını sağlayarak Ruslara karşı gece gündüz durmadan Çerkez ve Abazaları İslâm'a davet ederler. Gazavat'ın önderi, kurucusu olarak kabul edilen ve Osmanlı arşiv belgelerinde de Dağıstanlı bir çoban olarak

vurgulanan İmam Mansur'un kökeni ve kim olduğu hakkında çeşitli görüşler yer almaktadır (BOA, H.H.:21/1011 C).

Kimi görüşe göre Nogay kimi görüşe ise Tatar olan İmam Mansur'un kökeni, başka bir görüşe göre İran Şahı Nadir Han'a dayanmakta idi. Batılı yazarlara göre ise Osmanlı'ya hizmet eden bir İtalyan'dır. Onun Osmanlı ile iş birliği yaptığını ve İngiliz ajanı olduğunu iddia eden başka görüşler vardır. Asıl adı Uşurma olan Mansur'un Çeçen olduğu ve Ruslara karşı göstermiş olduğu mücadeledeki başarısından dolayı kendisine Mansur mahlasının verildiği bilinmektedir. Dolayısıyla direniş olarak bilinen "İmamat" ve yahut "Müridizm" olarak adlandırılan Gazavat'ın Dağıstan'daki önderi ve dağlı halkın ilk ulusal devleti fikrinin de kurucusudur (Kundukh, 1987: 31).

Ottino adlı bir ilim adamı Torino devlet arşivlerinde yapmış olduğu araştırma sonucu İmam Manur'un son iki yılını Şlisselburg'da hapis olarak geçirdiği dönemlerde babasına yazmış olduğu mektuplara ulaşır ve 1876'da neşrettiği bu mektuplara göre İmam Mansur'un asıl adının Giovnni Battista Boeetti olduğunu yazar. Tıp okumak için on beş yaşında iken evden kaçtığını ancak daha sonra misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğunu hatta Osmanlı tarafından Kafkaslara da ajan olarak gönderilip Gazavat'ı başlattığını iddia etse de; J.F.Baddeley onun bu söylediklerinin sadece bir hayal ürünü olduğunu yazmaktadır. (Baddeley, 1995: 276; Ambrogio, 2019: 5).

Kendisine bu kutlu davanın Allah'ın bir emri olduğunu açıkça ifade eden İmam Mansur Osmanlıya göndermiş olduğu bir mektup ile bunu ifade etmekte ve bu doğrultuda yardım talep etmekten geri durmamıştır. Zira o Ruslara karşı tüm İslam âleminin birlik ve beraberlik halinde mücadele etmesinden yana idi. Osmanlıya da göndermiş olduğu mektupta tüm Müslümanların kenetlenip birbirlerine yardım etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. İmam Mansur'un Kafkaslardaki faaliyetleri kısa sürede tüm Kafkaslarda yayılmış, ünü Sultan I. Abdülhamid'in kulağına kadar gitmiştir. Bunun üzerine Sultan I. Abdülhamid İmam Mansur hakkında derhal malumat toplamak istemiştir. Padişahı buna sevk eden hadise ise Hz. Ali'den nakledilen bir Hadis-i Şerif'tir. Zira bu Hadis'te Mansur isimli birinin yapacağı çağrıya tüm Müslümanların uyması gerektiği vurgulanmıştır. Hem Mansur namlı bu kişinin zuhuru hem de Hz. Ali'den naklolan Hadis-i Şerif I. Abdülhamid'i bir hayli etkilemiş olsa gerek İmam Mansur'u derhal araştırmış ve olası bir sahtekârlığa karşı da hakkında malumat toplamıştır. (BOA, A.E.SABH. I.: 18/1569) Bunun yanı sıra İmam Mansur ilerleyen süreçte zaten dönemin Padişahı Sultan I.Abdulhamid'i görme temennisinde bulunarak böylece Kuzey Kafkaslarda Ruslara karşı başlatmış olduğu Gazavatı Osmanlıya göndermiş olduğu bir mektup ile duyurmuştur (BOA, H.H.; 28/1351). Ancak şunu belirtmekte fayda görmekteyiz ki İmam Mansur Ruslara karşı ilk başlarda harekete geçmemiştir. Kendisine Allah tarafından bir emrin veya Osmanlı tarafından bir komuta verilmesini beklemiştir. Ruslarla savaşa başlaması ise yanında bulunan askerlerinin ısrarı sonucu olmuşsa da, İmam da kendi askerlerin yanı sıra ancak gönüllü askerlerin Ruslarla harp etmelerine izin vererek kardeşini de yanlarında göndermiştir. Ancak kardeşi şehit düşmüştür. Fakat buna rağmen çarpışma durmamış Ruslar Çeçenistan'a iki kez hücum etmişlerse de mağlup edilmişlerdir (BOA, H.H.: 21/1011D).

İmam Mansur diğer dağlı halkların Ruslara karşı sergilemiş oldukları tavır ve göstermiş oldukları direniş, doğrusu Osmanlı tarafınca yakından takip edilmekte ve oldukça memnuniyetle karşılanmaktaydı. İmam Mansur'un Soğucak'taki faaliyetleri de göz önünde bulundurulduğunda Çerkezce yazmış olduğu ve İstanbul'a göndermiş olduğu mektubuna cevaben de Soğucak'ta kendisine destek amacıyla top ve teçhizat yardımı yapılmıştır. Bunun yanı sıra bölgedeki direnişlerinin bir karşılığı olarak hediyeler de gönderildiği belirtilmiştir (BOA, H.H.:21/1011).

Osmanlı'nın bölgedeki veziri Ali Paşa'nın göndermiş olduğu tahriratlar da dikkate alındığında Osmanlı bölgedeki Gazavatı destekler bir tutum sergilemiştir. Bicânzâde Ali Paşa'nın tahriratları da değerlendirildiğinde İmam Mansur'un Kırım'daki Moskov askeri hakkında malumatlar vermesi de Osmanlı yönetimi ve İmam Mansur arasında adeta bir istihbarat ağının oluştuğunu göstermektedir (BOA, HH.; 27/1305).

İmam Mansur'un 1783'te başlatmış olduğu Gazavat hareketi, 22 Haziran 1791'de Anapa kalesinde Ruslara esir düşmesi ve 13 Nisan 1794'te tutsak olarak bulunduğu Schülüsselburg'ta idam edilerek şehit edilmesiyle son bulmuştur. Kendisinden sonra yaklaşık 30 yıl bir sükûnet hâkim olsa da Rusların bölgede ilerleyişleri hız kesmemiştir. Bölge halkının başında bir liderin olmayışı üzerine yine bir Nakşibendi tarikatı müridi olan İmam Gazi Muhammed'in 1829'da *"İkâmet'ül- bürhan âlâ irtidâdi- ürefâ-i Dağıstan"* adlı eseriyle birlikte Gazavat yeniden canlanmıştır. Gazavat'ın yeni lideri ve bölgenin ileri gelenleri tarafından imam olarak anılan Gazi Muhammed aralarında Kafkasların efsanevi lideri olarak anılan Kafkas Kartalı Şeyh Şamil'in de bulunduğu beraberindeki 16 kişi ile Gimri'de iltica etmiş oldukları bir kulede Ruslar tarafından taarruza maruz kalırlar. Şeyh Şamil'in yaralı olarak kurtulduğu Rus işgalinde İmam Gazi Muhammed 29 Kasım 1832'de şehit düşmüştür (Barlas, 1990: 20-29; Karahî, 2016: 25-29).

Gazi Muhammed'in şehit edilişinin ardından Dağıstan halkı adeta kalbinden yaralanmış ve Şamil'in de yaralı olması üzerine imamet makamı boş kalmıştır. İmamlık makamın boş bırakılması iman eksikliği sayılacağından bu zaafa düşülmemiş ve içlerinden en liyakâtlı olana oy birliği ile imamlık makamlığı verilmiştir (Barlas, 1990: 29). Şüphesiz ki bu yeni imam Hamza'dan (Hamzat Bek) bir başkası değildi. Hamzat Bek'in babası İskender Han olup cesurluğu ile tanınan bir Avar Prensi idi. Hamzat Bek çocukluğundan itibaren Kur'an ve Arapça'yı iyi bilmekle birlikte amcası İmam Ali'nin telkinleri ile Gazi Muhammed'e destek vererek onun en önemli fedaileri arasında yer almıştır (Baddeley, 1995: 272).

Hamza, Gazi Muhammed'i kurtaramamış ancak hiç vakit kaybetmeden köy köy dolaşarak tıpkı halefleri gibi Rus boyunduruğuna karşı birlik olmayı söyleyerek İslâm'ı tebliğ etmiştir. Kendisi İmam Mansur'dan sonra Gazavatı canlandıran ikinci imam olarak da kabul edilmektedir. Hamza, Rus hayranı olarak tanınan Avar Hanı Bahu Bike'yi öldürmüştür. Bahu Han'ın öldürülmesi üzerine süt kardeşleri olarak bilinen Taşo Hacı ve kardeşi Osman bunun intikamını alacaklarına dair söylemlerde bulunmuştur. Sadece bununla da sınırlı olmayıp tıpkı İmam Mansur gibi tütün ve içkiyi yasaklamış, adamlarının sakallarını kötü işlerle uğraşan diğer adamlardan ayırt edilebilmesi için kestirmelerini istemiştir. Bu durum adeta onun şehadetini yaklaştıran son olay olmuştur. Çünkü Hamza yasakladığı halde girdiği bir toplumda tütün kokusunu almış ve orada bulunanlara hiddetlenerek aşağılamışsa da tütün kokularının kimden geldiği belirlenememiştir. Ancak orada bulunan ilerleyen dönemlerde de Şamil'in en sadık adamlarından biri olacak olan Taşo Hacı ve kardeşi Osman da bu aşağılanmalardan nasiplerini almış ve bu olay Hamza'nın şehadetini hızlandırmıştır. Zira Hacı Murat ve kardeşi Osman derhal suikast planlarına başlamıştır. Suikast girişimini önceden haber alan Hacı Yesul Muhammed adlı bir kişi durumu İmam Hamza'ya bildirmişse bile 19 Eylül 1835'te Cuma namazını kıldırmak üzere gittiği camide 2 yıl süren imamlığının ardından Hamza, Hacı Murad'ın kardeşi Osman tarafından göğsüne ateş edilerek şehit edilmiştir. Şamil ise Hamza'nın bir fedaisi ve bu kutsal davanın asıl ruhu olarak kendisine İmam Hamza tarafından verilen görev gereği Ruslara karşı muharebede idi. Hadiseyi işitir işitmez derhal Hunzah'a gelir, zira Hamza şehit edilirken Osman'da Hacı Muhammed tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Hunzahlı Rus hayranı taşıyan halk ayaklanarak Bahu Bike'nin oğlu Bulaç'ın er ya da geç intikam alacağını söyleyip durmuşlardır. Şamil, Bulaç'ı nehre attırarak İmamlığa ait hazineyi müdafaa etmiştir. Bu olay sonrasında Hacı Murad ün kazanmıştır. Rus generaller tarafınca kendisine çok sayıda rütbe, nişan ve para verilerek ödüllendirilmiştir. Şamil, Hamzat Bek'e imamlık makamı verildiği ilk andan itibaren onun yanında bir fedai olarak bulunmuştur. Tıpkı İmam Gazi Muhammed'in yanında yer aldığı gibi. İmam Hamzat Bek'in de her daim yanında yer almıştır (El- Karâhî, 2005: 40, 415; Baddeley, 1995: 272, 276).

4. Şeyh Şamil ve Naiplerinin Gazavat'ında Osmanlı'nın Tutumu, "Hasan Hasbi Örneği"

a. Şamil'in İmam Seçilmesi

Kafkasların efsanevi lideri olarak bilinen İmam Şamil, ya da daha sık olarak tabir edildiği üzere Şeyh Şamil, 1797'de Dağıstan'ın Gimri ya da Avar köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Dengâ ailesinin reisi Muhammed'dir. Asıl adı Ali iken çocukluğunda yaşamış olduğu bir rahatsızlık sonucu dağlı halkların geleneği gereğince ailesi tarafından Şamil olarak değiştirilmiştir. Çocukluğunda almış olduğu iyi bir tahsil sonucu 30'lu yaşlara geldiğinde artık ilim irfan sahibi ve imanı kuvvetli biri olarak çevresinde dikkat çekmekte idi. Yine bu yaşlardan itibaren İmam Mansur'un başlatmış olduğu Gazavat'a Gazi Muhammed ve Hamzat Beyler ile birlikte destek vermiş daha onların naipleri iken nice yiğitlikler göstermiştir. Böylece namı kısa süre içerisinde tüm civara yayılmıştır. Daha çocukken iyi bir tahsil görmesine vesile olan Nakşibendi Şeyhi Molla Cemalled'in in kızı Zahidet Hanım ile evlenmiştir. Bu sayede Şamil Nakşibendi tarikatının da desteğini alarak Ruslara karşı güçlü bir şekilde mücadele etmiştir. Şamil'in hukuk anlayışı büyük ölçüde İslâmî esaslara yani şeriata bağlıdır. Dolayısıyla kendisine imamet makamı verildikten sonra tesis ettiği yeni düzen de şeriata dayalı olmuştur (Hızaloğlu, 1958: 23-26; Barlas, 1990: 34).

İmam Hamzat daha hayatta iken *''Benden sonra hılâfet ve riyâset Şamil'indir''* demiştir. Başta kabul etmemişse de ancak yoğun ısrarlar sonucunda; *"İmamlığı kabul ederim yalnız bir şartla; son derece şiddetli hareket edeceğim, buna tahammül edeceğinizi ve asla şikâyet etmeyeceğinizi vaat eder misiniz?"* diyerek şartını belirtmiş ve tüm naipler şartını kabul ederek ona bağlılıklarını belirtmişlerdir. Neticede 2 Ekim 1834'de 37 yaşında iken kendisine verilen bu vazifeyi kabul etmeğe mecbur kalmıştır. Bir süre sonra Hamzat Bek'in imamlık vazifesine ayaklanarak sürekli yoluna taş koyan ve en son şehadetine sebep olan Taşo Hacı (Hacı Murad) ve Kibid Muhammed Şamil ile anlaşarak Gazavat'a dâhil olmuşlar ve 25 yıl Ruslara karşı mücadelesinde onunla en ön saflarda yer almışlardır. Zaten 1840'lı yılların başında Hacı Murad'ın da desteği ile Şamil neredeyse tüm Dağıstan ve Çeçenistan'ın tek hâkimi olmuştu (El- Karahî, 2016: 31-35). Öyle ki adı neredeyse birçok bölgede duyulmuştur. Tolstoy, Chekov gibi Rus edebiyatından bazı yazarlarını dahi etkileyerek derin izler bırakan dev bir kahramandır.

b. Şamil ve Naiplerinin Gazavatı'nda İngiltere

Genel olarak bakıldığında diğer imamlar içerisinde Şamil, Rusları belki de en çok uğraştırdığı için Kafkasların "Efsanevi Lideri" olarak anılmaktadır. Kafkaslardaki Rus direnişinin bu denli çetin ve kararlı yürütülmesinde hem yerel sufî teşkilatlanmaların hem de Nakşibendi tarikatı ile ardından Kadiriye tarikatının etkisi oldukça büyüktür. Şamil de Ruslarla mücadele edecek ordusunun bir kısmını yine Nakşibendi tarikatından kendisine ve Gazavata gönül vermiş olan müritlerden oluşturmuştur. Sufizm hareketinin yanı sıra Hacı Murad'ında 1840'ta Şamil'in Gazavatına iltihak etmesi ile neredeyse Dağıstan ve Çeçenistan'a hâkim olunmuştu (Saydam, 1990: 251).

Anadolu ve diğer İslâm coğrafyaları Şamil'in bu başarısını büyük bir sevinçle karşılıyordu. Sadece Müslümanlar arasında değil Avrupa'da dahi bu başarı yankı uyandırmıştı. Avrupa ülkelerinin başında İngiltere gelmekteydi. İngilizler bu mücadeleyi yakından takip ediyor ve kendi menfaatleri gereğince Şamil yanlısı bir politika güdüyordu. Çünkü Şamil'in Rusları mağlup etmesi Hindistan'ın Delhi şehrine giden yolun da kontrol altına alınması demekti. Ruslar, Moskova üzerinden bu şehre giden yolu dahi ele geçirmek istiyorlarsa da burası İngiltere'nin sömürüsü altındaydı. Bu nedenle İngiltere kendi kontrolü altında olan bu bölgenin güvenliği için Rus tehdidine karşı Şamil'i destekleyici bir siyaset izlemiştir. Sadece desteklememiş zaman-zaman yardımlarda dahi bulunmuştur. Rus mezalimine karşı İngiliz Kraliçesi Victorya'ya mektup gönderen Şamil, yardım talep etmiş ve bu mücadelesinde Ruslara karşı desteklenmesini istemiştir. Ancak Şamil bu desteği pek samimi bulmuyor olsa bile en azından Avrupa'da dostsuz kalmamak adına İngiltere'nin hem desteğini kabul ediyor hem de gönderdikleri elçilerle gizlice iletişim kuruyordu (Tahir'ül Karâhi, Tarihsiz: 23).

c. Hasan Hasbi'nin Şeyh Şamil Adına Adam Toplaması ve Devlet-i Aliye'nin Tutumu

Osmanlı yönetimi, Rusya ile müttefik olduğundan Rusların tedirgin olabilecekleri her türlü olaydan kaçınıyor, dolayısı ile Kafkaslarla pek de fazla ilgilenemiyordu. Ülkede, Kanuni'nin vefatından sonra ilmiye teşkilatı, ordu ve tarım giderek zayıflamış ve iç isyanlar yaşanmaktaydı. Dolayısı ile yönetim içeride bu sorunlarla meşgul iken Batı'daki ilmi, teknolojik ve ekonomik gelişmeleri de takip edemiyordu. Şeyh Şamil de bu dönemde Osmanlı'dan Kafkaslarda Ruslara karşı yürüttüğü Gazavatı için destek beklemekteydi (Tahir'ül Karâhi, Tarihsiz: 25).

Osmanlı bu süreçte her ne kadar Kafkaslarla ilgilenememiş dahi olsa Şeyh Şamil tarafından gönderilen elçiler Osmanlı tarafınca atiyyeler ihsan edilerek, Kafkaslardaki faal oluşu tebrik edilerek geri gönderiliyorlardı (BOA, İ.DH; 196/11164, BOA, İ.DH; 215/12576). Kimi zaman da bölgedeki faaliyetlerinden memnuniyet duyduklarını dile getirdikleri fermanlar yolluyor, Şamil'in direnişi için manevi bir destek veriyordu (BOA, A. MKT. MVL; 117/53, A.MKT. MHM; 63/6).

Bu esnada Şamil'in Hasan Hasbi adlı bir naibi 1845'te Çıldır'da yaklaşık iki yüz kişiyi de yanına alarak köy-köy, kasaba-kasaba dolaşarak Ruslara karşı faaliyetler yürütmüştür. Hasbi'nin Ruslara karşı yürüttüğü propaganda giderek rağbet görmüş ve beraberindekilerin de sayısı hızla artmıştır. Ancak bölgede karışıklık çıkardığı ve bir kargaşaya sebep olduğu düşünülmesinin de yanı sıra Çıldır ve Ardahan Rusya sınırı sayıldığından bu bölgede silahlı faaliyetlerin durdurulması için Rus elçiliği bu durumu derhal Trabzon ve Erzurum'daki Osmanlı büyükelçiliklerine bildirmiştir (BOA, İ.MSM; 26/729).

Civane köyünden yaklaşık yüz tane tane adam toplayan Hasan Hasbi'nin itibarı oldukça artmakta idi. Aliye kazasından da yaklaşık dört yüz tane adam toplayan Hasbi, Ahıska kalesini kuşatmıştır. Olası bir Rus saldırısına karşı da tedbir amacıyla kaleye yine kendi adamlarını yerleştirmiştir. Daha sonra beraberindeki bu adamlarla bu kez Tiflis üzerine harekete geçecek, Kabartay'a varınca Şeyh Şamil'e iltihak edecekti ki Şerif Bey adında bir zat Osmanlı'ya karşı sorumlu olduklarını söyleyerek Hasbi ve beraberindekilere mani olmuştur. Aliye kazasından bazı kimseler cem olunarak derhal Şerif Bey'e "Bize bu işte niçin mani olursunuz" diyerek sitem etmişlerse de Şerif Bey herhangi bir karşılık vermeyerek onlara karşı sükût etmiştir. Bu bölgeden Hasbi'yi destekleyen bazı kişiler Şerif Bey üzerine asker göndererek bir daha işlerine karışıp mani olduğu takdirde kendisini öldüreceklerini söyleyerek tehdit etmişlerdir. Ancak Hasbi'yi herkesin desteklediği söylenemezdi. Bu havaliden onu desteklemeyen bazı kimseler Şerif Bey'e karşı yapılan bu tehdit başta olmak üzere Çıldır Kaymakamına durumu bildirmişlerdir. Doğrusu bölge havalisi bir hayli korkmuştu. Çünkü Hasbi ve adamları Rusya'ya karşı cihat yaparken adam topluyorlar ve kendileri ile işbirliğinde bulunmayan herkesin evlerini ve mallarını yakıp, yıkıp, yağma etmekle tehdit ediyorlardı. Dolayısıyla Trabzon Rus konsolosluğu Osmanlı'ya müracaat ederek bu faaliyetlerin men edilmesi için bir nevi uyarıda bulunmuştur (BOA, A.MKT MHM; 1/86).

Osmanlı yönetimi Rusya ile ilişkilerinin bozulmamasından yana bir tavır sergilemiştir. Gerek Mısır'da yaşadığı sorunlar gerekse içeride yaşadığı sorunlar ayrıca Avrupalı devletlerin de giderek teknolojik ve ekonomik açıdan gelişmesi ve Osmanlı'nın da bu gelişmeyi yakalayamayışı göz önünde bulundurulursa Hasbi olayında Rusya ile müttefik olacağı muhakkaktır. Bu doğrultuda Osmanlı derhal Meclis-i Has'da bu konuyu müzakere edip gerekli adımların atılacağının Rusya sefaretine bildirilmesinin kısa bir süre ardından Hasbi ve beraberindeki sekiz adamı 3 Mart 1846'da Çıldır'da yakalanarak önce tevkif edilmiş, daha sonra Erzurum'a sevk edilmiştir (BOA, İ.MSM 26/729). Erzurum'da üzerinde yapılan arama sonrası çok sayıda sahte nişan veya emirnameler bulunan Hasbi, daha sonra İstanbul'a gönderilmiştir (BOA, AMD 1/60). Hasbi'nin yakalandığı Trabzon Valisi Mehmed Halil Paşa tarafından bildirilmiştir (BOA, A.MKT 37/4).

Hasan Hasbi İstanbul'a getirildikten sonra sorgulanıp yargılanabilmesi için bir komisyon kurulması gerektiği kararlaştırılmıştır. Üzerinde çıkan sahte nişan, mühür ve emirnameler ile adam toplayarak kargaşaya sebep olması hasebiyle Erzurum Müşiri Esad Paşa Hasbi'nin yargılanması için bir komisyon kurulması tavsiyesinde bulunmuştur. Neticede Hasbi'nin yargılanabilmesi için Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden oluşan bir komisyonda yargılanması kararlaştırılmıştır. Hasbi aslında bir âlim idi. Dolayısıyla yargılanacağı zaman komisyonda bir ulemanın da yer alması Trabzon müşiri tarafından uygun görülmüştür (BOA AMD; 1/60). Hasbi tutuklanarak cezaevine hapsedilmiş ancak çok geçmeden bir gece saat 9 civarında başında bulunan zabitleri oyalayarak tutuklu bulunduğu odanın penceresinden firar etmiştir (BOA, A.MKT; 39/32). Ancak Osmanlı derhal harekete geçmiş, yakalama emri verilerek bazı valiliklere ve kaymakamlıklara Hasbi'nin görüldüğü yerde alıkoyulması ve derhal İstanbul'a gönderilmesi bildirilmiştir (BOA, A.MKT; 37/32). Elbette ki Hasbi'nin yakalanması için yapılan teşebbüsler bununla sınır olmayıp, derhal yakalanması gerektiği Kapudan Paşa, Zabtiye Müşiri ve İhtisab nazırına dahi buyrulmuştur. Ayrıca Serasker Mehmed Hüsrev Paşa da Hasbi'nin yakalanması için gerekli çabayı gösterdiklerini Osmanlı'ya bildirmiştir (BOA A.MKT; 39/32).

Çar Rusya'nın uyarılarını dikkate alan Osmanlı, her iki ülke arasında gerilim yaşanmaması ve siyasi ilişkilerin bozulmaması adına Hasbi ve adamlarının Rusya aleyhine yaptıkları faaliyetlere son vermiştir. Fakat her ne kadar bu dönemde Kafkaslara ve Şamil'e çok yardım yapılmamış dahi olsa kendisi ile münasebetlerin hiç olmadığını varsayamayız. Kimi zaman bölgede yürüttükleri faaliyetlere destek amaçlı Şamil'in adamlarına maaş tahsis edilmiştir. Hatta Şamil'in naiplerinden Mamut Efendi "Amire Müdürü" olarak mazbata almış, Şamil ile birlikte Gazavat'a destek vermesi de yine Osmanlı tarafından memnuniyetle karşılanmış, memuriyette istihdam edilmiştir. İlerleyen süreçlerde kendisi için Meclis-i Valây-ı Vükelâ'da alınan bir karar sonucu beş yüz kuruş olarak belirlenen maaş tahsis edilmiştir (BOA, I.MVL; 361/15815).

Kars'ta ikamet eden ve Şamil'in kumandanlarından biri olan Murtaza Efendi'ye yevmiye tahsis edilmesi Osmanlı yönetiminin Şamil ve naiplerine karşı destekleyici bir tutum sergilediğini gösteren bir başka örnek olup Şamil tarafından gönderilen elçilere atiyyeler ihsan edilmesi yine manevi bir destek niteliğindedir (BOA, A.MKT MHM; 61/82). Osmanlı Devleti gerek içeride yaşadığı sıkıntılar gerekse diğer ülkelere karşı dış politikasını göz ardı etmemek kaydıyla politik davranmaktaydı. Hasan Hasbi olayında sergilemiş olduğu tutum da bunun bariz örneği idi.

Sonuç

Kafkaslar, tarihsel süreç içerisinde sürekli işgallere maruz kalmanın yanı sıra İslâmiyet sonrası devirlerde halkı da Hristiyanlaştırılmak istenilmiştir. Kimi zaman Hristiyan misyonerlerin sık sık uğradığı kimi zaman da askeri harekâtların yoğun olarak yaşandığı bir coğrafya olması, bölge ekonomisine de sekte vurmuştur. Ruslar, Orta Asya ülkelerinde yaptığı gibi sadece bölgesel anlamda Kafkaslara egemen olma düşüncesi ile hareket etmemiş halkını da egemenliği altına almaya daha net bir ifade ile Slavlaştırmaya yönelik bir siyaset de uygulamıştır.

Rusların Kafkaslardaki ilerleyişi devam ederken bölgede İmam Mansur adında bir Çeçen'in Ruslara karşı cihat ilân etmesiyle sonuçlanmıştır. Nakşibendi tarikatı tarafınca da desteklenen bu cihat Kuzey Kafkasların Müslüman halkı tarafınca "Gazavat" adıyla anılmaktayken, Ruslar ve Batılı devletlerce "Müridizm" olarak zikredilmektedir. İmam Mansur Gazavat bayrağı altında hem tüm Kafkas halkını hem de tüm İslâm coğrafyasını, İslâm'ı hedef alan tüm mezalim politikalarına karşı bilakis Ruslara karşı birlik olmaya ve birlikte mücadele etmeye davet etmiştir. Bu mücadelesini devam ettirdiği süreç içerisinde Osmanlı ile daima iletişim halinde olup kimi zaman Osmanlı'nın bölgedeki valileri veya Anapa, Soğucak gibi kritik noktalarda görevli olan muhafızları vasıtasıyla İmam Mansur'a destek verilmiş, yardımlar gönderilmiştir. Mansur tarafından başlatılan Gazavat, kendinden sonra yine bir Nakşibendi müridi olan Gazi Muhammed ve akabinde Hamzat tarafından lâyıkı ile temsil edilmiştir.

1834'de Gazavat'ın yeni imamı olarak seçilen ve 1859'da Ruslara teslim oluncaya kadar yirmi beş yıl mücadele eden Şeyh Şamil, adeta Gazavat'ın Sembol ismi haline gelmiştir. Ruslarla olan mücadelesindeki başarısı sonucu Kafkas Kartalı olarak da anılan Şamil, bu süreçte Osmanlı başta olmak üzere Batılı devletlerden dahi yardım beklemekte idi. İngiltere'nin de Şamil'e yardım eli uzatmasının başlıca sebebi Hindistan'a ve buraya giden ticaret yolları üzerinde söz sahibi olmasıydı. Rusya'nın da Akdeniz'e ve daha sonra kendi sömürgesi altında olan yerlere varmasını elbette istemeyecekti. Şamil bunun elbette siyasi bir çıkar hamlesi olduğunun farkındaydı. Osmanlı ise gerek içeride yaşadığı sorunlar, gerek Avrupa'nın teknolojide, tarımda ve ekonomide giderek güçlenmesi ve kendi dış politikası gereğince Rusya ile arasının da açılmasını istememesi üzerine bu süreçte Şamil'e gerekli desteği verememiştir.

Hasan Hasbi olayı Osmanlı yönetiminin bu süreçteki tutumunu gösteren en bariz örnektir. Zira Hasbi'nin Şeyh Şamil adına asker toplaması Rusya'yı bir hayli rahatsız etmiş ve Rusya bu doğrultuda yapılan veyahut yapılacak olan tüm faaliyetlerin hem men edilmesi hem de önüne geçilmesi adına asıl uyarıyı Osmanlı'ya yapmıştır. Her iki devlet aralarının açılmaması yönünde müttefik olarak hareket etmişlerdir. Osmanlı, Şamil adına adam toplayan ve Ruslara karşı silahlı faaliyetler yürüten Hasbi ve beraberindeki adamların yakalanması için derhal harekete geçti. Osmanlı'nın Hasbi ve adamlarını yakalama teşebbüsleri olumlu sonuç vererek betice Çıldır'da yakalandılar. Bu Meclis-i Valây-ı Ahkâm- ı Adliye'den oluşan azalar karşısında yargılanabilmeleri için bir komisyon kurulmuştur. Yargılanmaları bittikten sonra cezalandırılmak üzere hapsedilmişlerse de Hasbi, firar etmiştir. Ancak Osmanlı, Hasan Hasbi'nin yakalanması için gerekli girişimlere başlamaktan geri durmamıştır.

Arxiv sənədlərinə görə Şeyx Şamil ve naiblərinin Şimali Qafqazdaki müqavimətində Osmanlı İmperatorluğunun münasibəti: "Həsən Hasbi Örnəyi"

Xülasə

Rusların şimali Qafqazdakı irəliləmələri zamanı qarşılaşdıqları müqaviməti Şeyx Şamil örnəyi ilə izah etməklə yanaşı, İmam Şamilin və bölgədəki adamlarının mübarizəsi zamanı Həsən Hasbi hadisəsinə Osmanlı Dövlətinin münasibətini izah etməktə fayda vardır. Məlum olduğu kimi, Osmanlılar həm daxili problemlərini, həm də digər xarici dövlətlərlə münasibətlərini riskə atmamaq üçün əksər hallarda bu dövlətlərlə müttəfiq kimi hərəkət etdilər. Həsən Hasbi bunun ən böyük örnəyini göstərir. Rusiyanın xəbərdarlıqlarını da nəzərə alsaq, Osmanlıların siyasi yolla hərəkət etdiklərini söyləmək mümkün olacaq.

According to the Archive Documents, the Attitude of Devlet-i Aliyye Ottomans in the Resistance of Sheikh Shamil and Her Regents in the North Caucasus: "The Case of Hasan Hasbi"

Summary

Besides the description the resistance that the Russians faced during their progress in the North Caucasus with the example of Sheikh Shmail it is useful to exploin the attitude of the Ottoman State with the incident of Hasan Hasbi during the tussle of Imam Shamil and his men and the region. Ask known, the Ottomans often acted as unamious with these states in order not to risk their problems inside and their relationship with order foreign states Hasan Hasbi incident Show the biggest example of this. If we consider the warnings of Russia, It will be posible to say that the Ottoman acted politically.

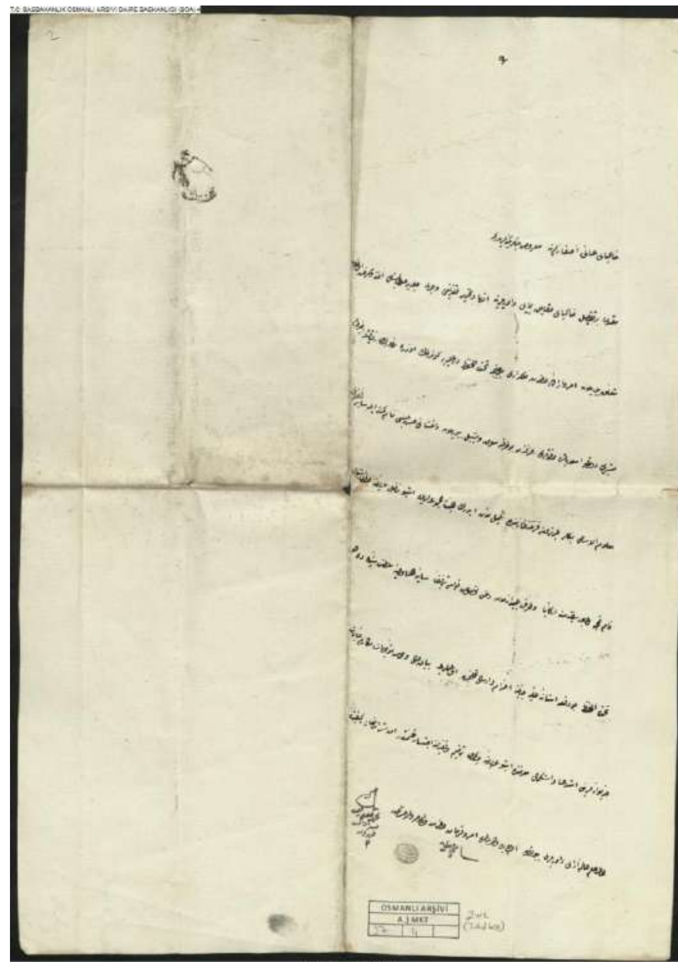
Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv (COA) Belgeleri ve Telif Eserler:

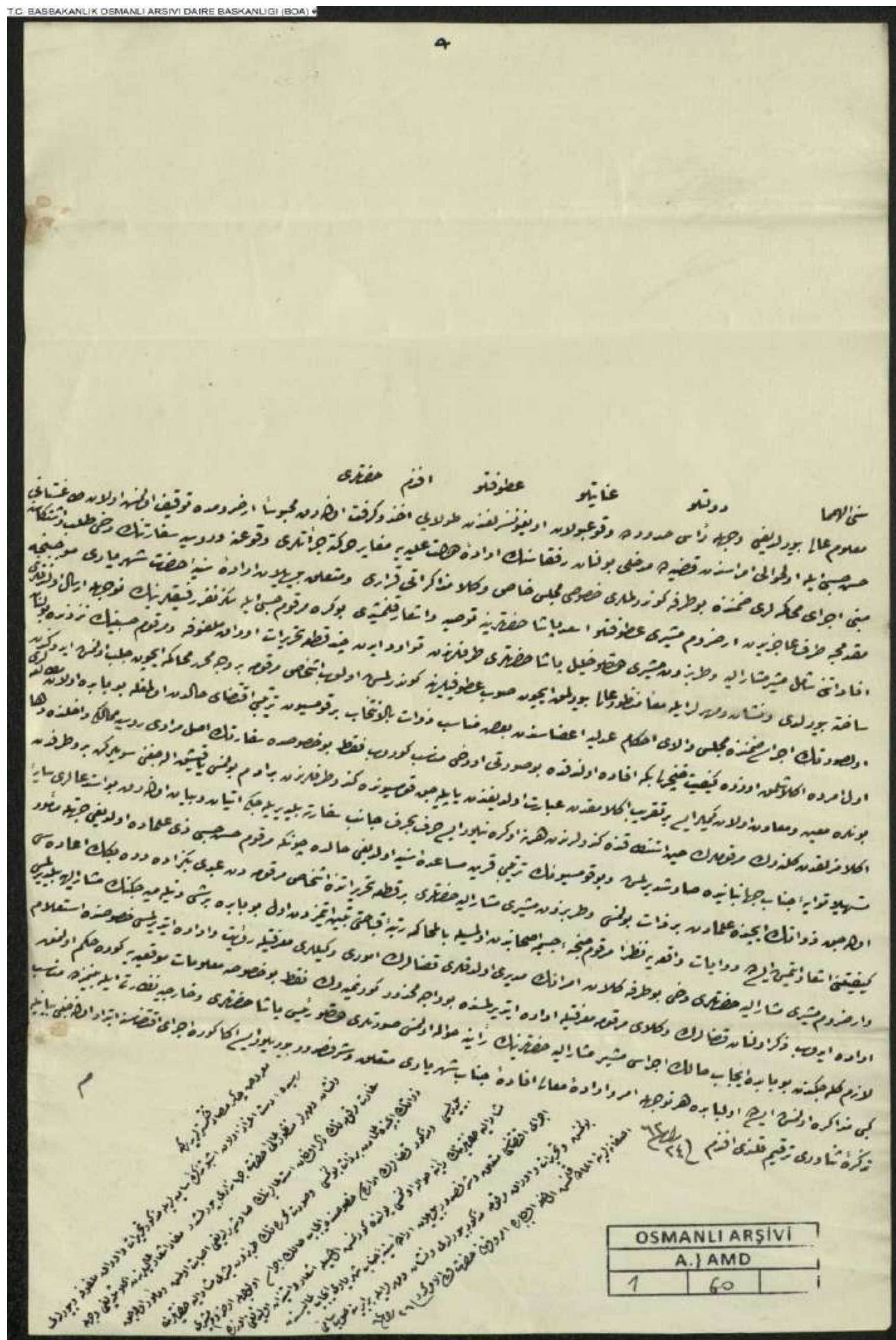
1. Ali Emiri (A.E. SABH. I.): 18/1569
2. Bâb-ı AsâfÎ Mektûbî Kalemi (A.MKT): 39/32, 37/32, 37/4.
3. Hatt-ı Hümâyûnlar: 25/1247, 21/1011, 21/1011 C, 21/1011 D, 28/1351, 27/1305.
4. Îrade Dâhiliye (İ.DH): 196/1194, 215/12576.
5. İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 361/15815.
6. Mesâil-i Mühimme (İ. MSM): 26/729.
7. Sadâret Mektûbi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.MKT. MVL): 117/53.
8. Sadâret Mektûbi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrâkı (A.MKT. NZD): 117/53.
9. Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT. MHM): 1/86, 61/82, 63/6.
10. AMBROGİO Patrick J., "Slamizing an Insurgency: Considerations on Rad Ficalization in the North Caucasus", *Journal of Caucasian Studies,* cilt. 4, İstanbul Kasım 2018-Mayıs 2019.
11. BADDELEY John F., çev: S.Özden, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995.

12. BARLAS Cafer, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi*, İstanbul 1990.
13. BAYTUGAN Barasbi, *Kuzey Kafkasya*, haz: O. Doğbay, 1. Baskı, Samsun 1998.
14. BERKOK İsmail, *Tarihte Kafkasya,* İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
15. Bİ Mahmut, *Kafkas Tarihi*, cilt. 2, Berikan Yayınevi Ankara 2018
16. BİLGE M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayınları, İstanbul 2005.
17. EL-KARAHÎ Muhammed Tâhir, *Ş.Şâmil'in Savaşları*, çev: Tâhirü'l Mevlevî, İstanbul 2005.
18. EL-KARAHÎ Muhammed Tâhir, *Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları),* çev: Tahirü'l Mevlevî, Bakanlar Matbaacılık, Tarihsiz.
19. EL-KARAHÎ Muhammed Tâhir, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavatı İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması*, haz: E.Köse, Tâhir'ül Mevlevî, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016.
20. HIZALOĞLU Mustafa Zihni, *Şeyh Şamil (Şimalî Kafkasya İstiklâl Mücadeleler),* Ankara 1958.
21. KARAJAN Kuanış, Kumağanbayev Jandos, "Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya
22. KIRZIOĞLU Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590),* TTK, Ankara 1998.
23. KUNDUKH Aytek*, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi*, haz. T.Kutlu, İstanbul 1987.
24. KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, TTK, Ankara 2014
25. MUSTAFAYEV Beşir, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında–1917–1919)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 30, Konya, 2013.
26. SAYDAM Abdullah, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* cilt. 5, sayı. 1, Samsun 1990.
27. TUALLAGOV Alan A., *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya*, Ankara 2017.

Belgeler

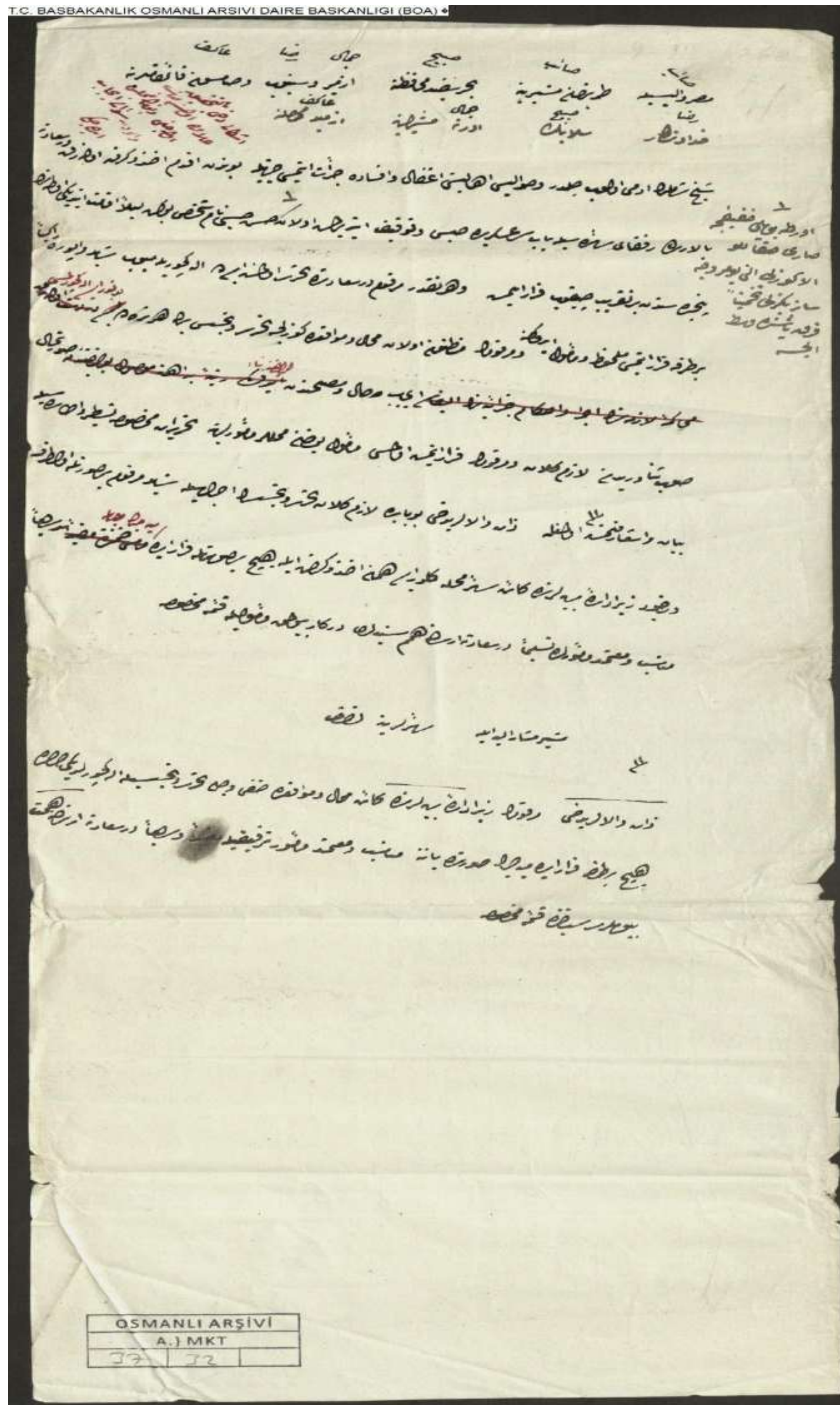
Belge-1.
Şeyh Şamil'in adamı olup Çıldır'da yakalanan Dağıstanlı Hasan Hasbi'nin vapurla İstanbul'a gönderildiği hakkında.

A.}AMD.00001.00060.001

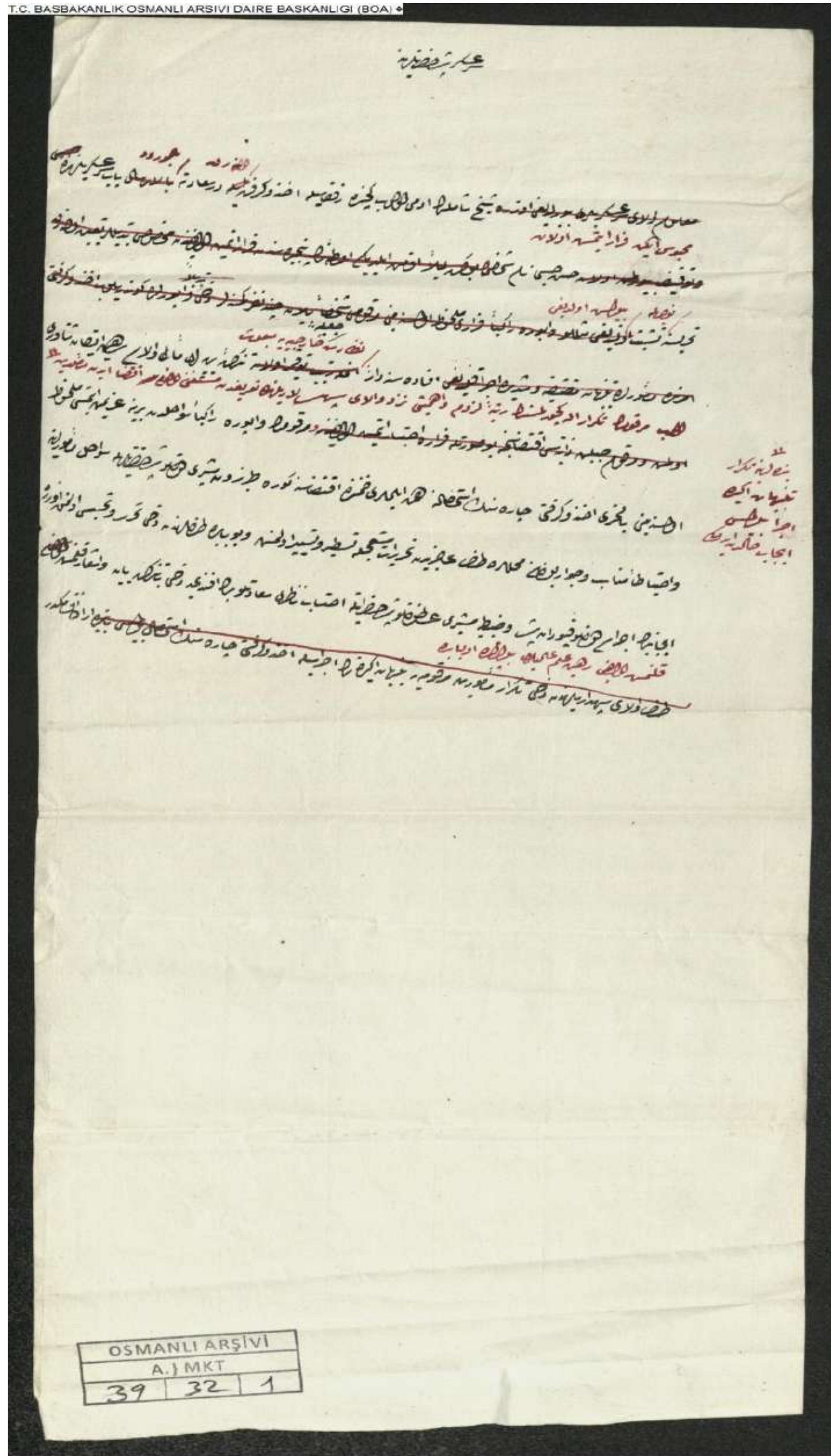
Belge-2.

Halkı ifsad ettiği için yakalanıp İstanbul'a getirilen Şeyh Şamil'in adamı Hasan Hasbi'yi yargılamak için bir komisyon kurulması hakkında.

Belge-3.

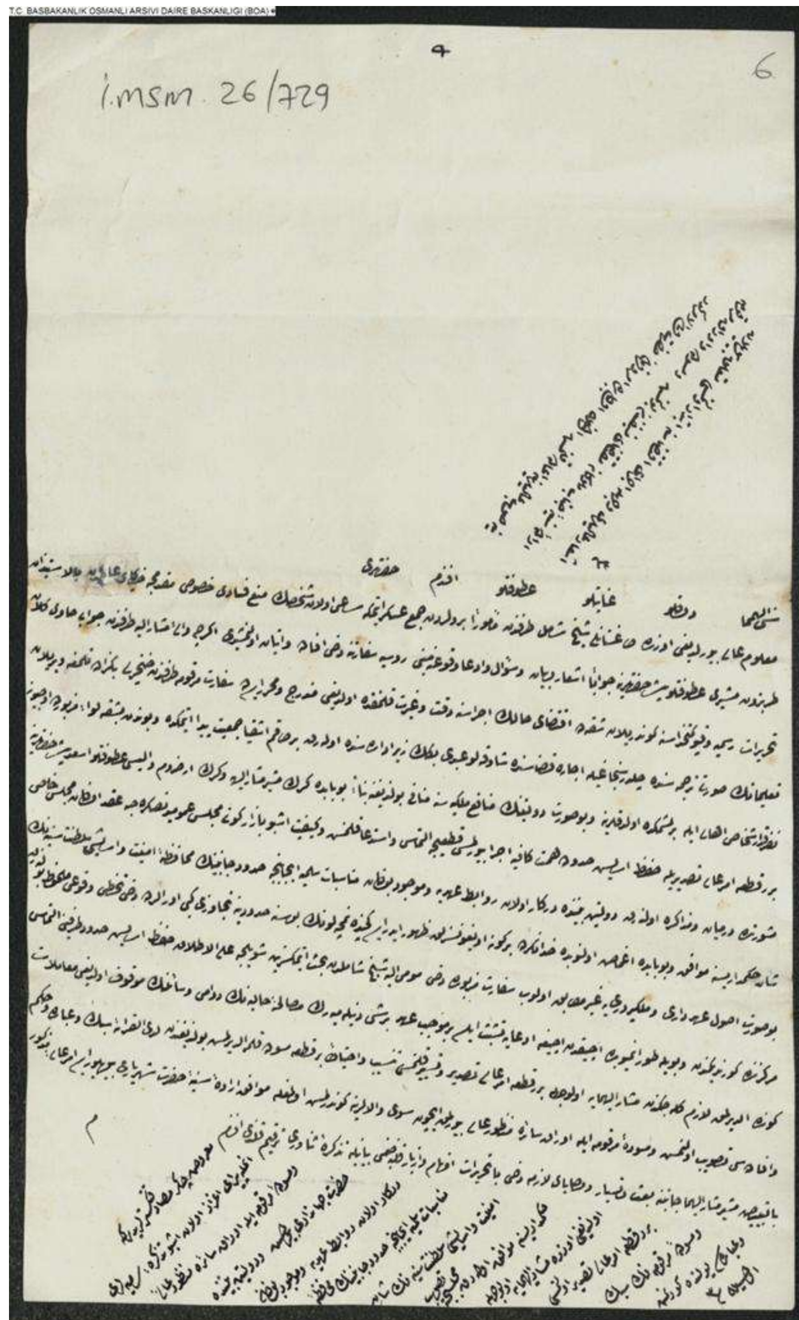
Şeyh Şamil'in adamı olup Çıldır havalisinde halkı ifsâd ettiği için yakalanıp İstanbul'da tevkif edilen Hasan Hasbi firar ettiğinden yakalanmasının bazı valilik ve kaymakamlıklara bildirilmesi hakkında.

A.}MKT.00039.00032.001

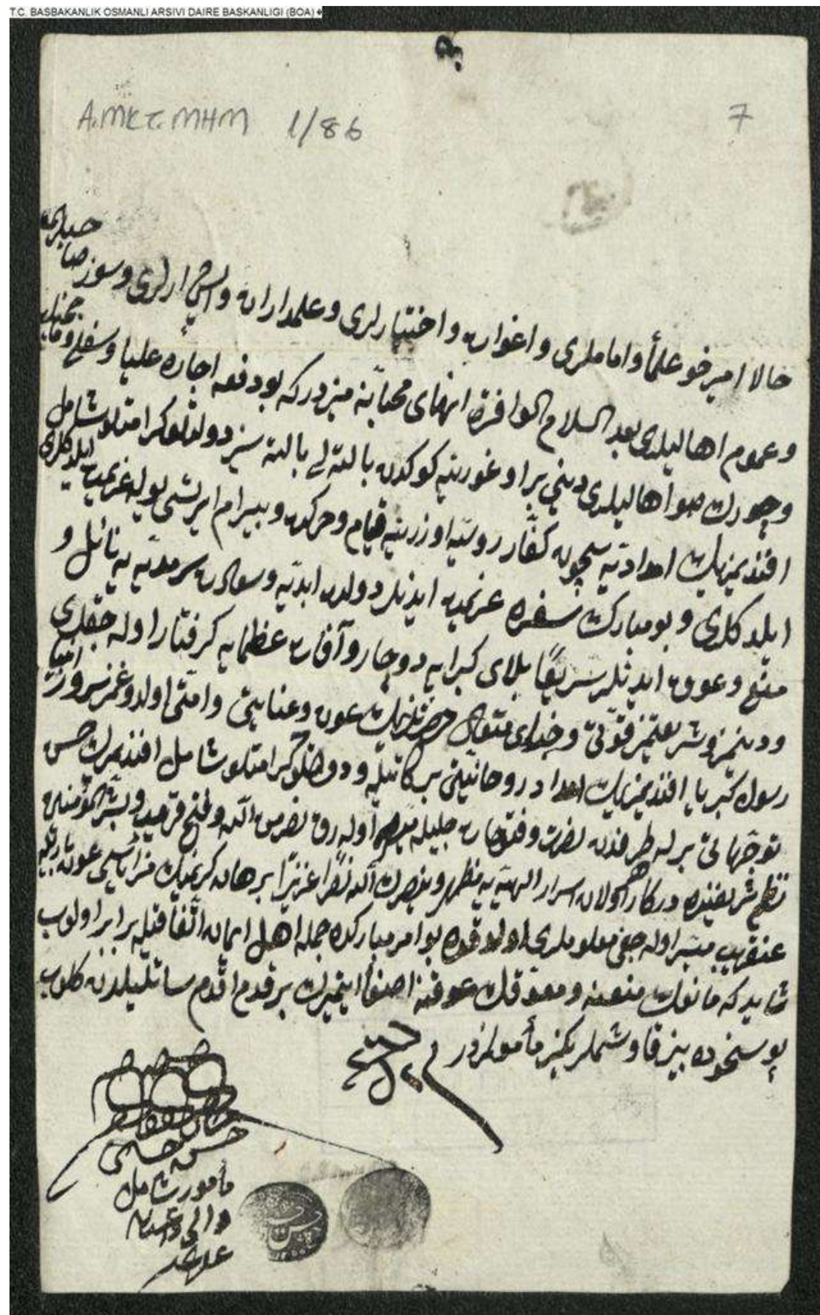
Belge-4.

Seraskerlik hapsinde tutuklu iken firar eden Şeyh Şamil'in adamı Hasan Hasbi'nin yakalanması için gereken çabanın gösterilmesine dâir Kapudan Paşa Zabtiye Müşiri ve İhtisâb Nâzırı'na buyrulduğu hakkında.

Belge-5.

Dağıstani Şeyh Şamil Efendi tarafından memuren berilerden cem-i asker etmeğe mesai olan şahsın men-i fesadı hususuna dair Trabzon valisine yazılan tahriratın gelen cevabı ve Rusya Sefareti tarafından Hançerli Beyzade'ye verilen talimat üzerine Meclis-i Has'da cereyan eden müzakere hakkında.

A.}MKT.MHM.00001.00086.007

Belge-6.
Dağıstanlı Şeyh Şamil adına asker toplandığına dair Trabzon Rus konsolosunun müracaatı üzerine Rusya ile ilişkilerin bozulmaması için bu gibi faaliyetlerin men edilmesinin Erzurum Valiliği'ne bildirildiği hakkında.

Göndərilib: 29.06.2020 Qəbul edilib: 01.07.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/18-24

Bekzod Muradbaevich Abdirimov
Lecturer of History department
at Urgench State University
prof.uz@mail.ru

SOME CONSIDERATIONS ON THE DEATH OF SULTON KHOREZMSHAKh JALOLIDDIN MANGUBERDI

Key words: *Jaloliddin Manguberdi, Silvan, An-Nasawi, Minor Asia, Hidir Sultan shrine, Tajik Baba shrine*
Açar sözlər: *Cəlaləddin Mənguberdi, Silvan, an-Nasavi, Kiçik Asiya, Xıdır Sultan Ziyarətgahı, Tacik Baba ziyarətgahı*
Ключевые слова: *Жалаладдин Мангуберди, Силван, Ан-Насави, Малая Азия, святыня Хидир Салтан, Святыня Таджик баба*

Jaloliddin Manguberdi is an outstanding figure in the history of statehood in Uzbekistan – the most powerful leader of the struggle for freedom, who is seen as a symbol of patriotism equally with Amir Temur. Jaloliddin Manguberdi is not just one of the Uzbek heroes, but of the Turkmen nations and many other Turkic nations, tribes and the Islamic world. He was the first to defeat the Mongols, who were called "invincible" in large and small battles. Sources show that the Mongols were defeated only in two major battles during their extensive march against the west. The Mongols were first defeated in the period of Genghis Khan in 1221 in the Parwan steppe in Afghanistan, and were later defeated by the Sultan of Egypt, Sayfuddin Qutuz, the nephew of Jaloliddin Manguberdi in 1260 in the modern-day Israel (the Battle of Ayn Jalut).

Much has been done in the Republic of Uzbekistan to perpetuate the memory of such a great commander. In particular, the President of the Republic of Uzbekistan proclaimed the decision on the "Celebration of the 800th anniversary of Jaloliddin Manguuberdi". In 1999, the Order "Jaloliddin Manguberdi" was established in Urgench and a 12-meter statue of his was erected. Streets were named after him.

The data connected with the death of Jaloliddin Manguberdi were given in the medieval Persian, Arabic, Armenian, Georgian sources peculiar the Mongol invasion of Central Asia, the Khorezmian state, Middle and Near East in the Middle Ages, Islamic history and even in the modern literatures. In many of these publications, the source of Jaloliddin Manguberdi's lyricist Shahobiddin an-Nasavi's book "Jaloliddin Manguberdi Siyrati (Biography of Jaloliddin Manguberdi)" has been served as the main source. Indeed, acknowledging that this work is the most important source, we collected the views of other Arab, Persian, Armenian, Georgian and European scholars, the ideas and conclusions of the historians, who studied the history of Turkey and its eastern part, which are closely related to the last days of Jaloliddin Manguberdi and his death and tried to analyze them. We have witnessed that no researcher, other than Turkish historians, has so far studied the details of Jaloliddin Manguberdi's death to such an extent. Of course, the issue that we want to explore is directly related to the Turkish land, which gives them a certain advantage in this area. Because in eastern Turkey, a lot of ethnographic studies have been conducted by local historians and during the study of ethnic issues, cultural processes and the medieval socio-political history of the region, the issue that we want to explore had been separately touched.

One more important aspect – the issue that large amount Turkic people entered Turkey by Jaloliddin Manguberdi in the process of the Mongol invasion, which was considered as an important stage in the Turkification of Minor Asia certainly attracted the attention of Turkish historians. Therefore, in this article, we will try to investigate the issue of the tragic death of the national hero of Uzbekistan, Jaloliddin Manguberdi.

When the state independence of the Uzbek people had just been reached, exactly in 1993-1994, the efforts to identify the burial place of Jaloliddin Manguberdi began.

Former Khorezm governor Marks Jumaniyazov and Uzbekistan's ambassador in Turkey Ubaydulla Abdurazzokov led these actions. A group of intellectuals from Khorezm region also visited Turkey's Diyarbakir region. Unfortunately, there was no information on Jaloliddin Manguberdi's grave in Diyarbakir region. However, a group of selfless young men studying in Turkey at that time did not stop doing research. This research team obtained new information on the basis of a large number of materials, a number of preliminary estimates by Turkish historians, oral inquiries and other documents. The historian publicist

Shukhrat Salomov detailed this in his article “Jaloliddin Manguberdi – the eternal image of enthusiasm” in his newspaper “Darakchi” on January 17, 24, 2019.

There are many myths related to the death of Jaloliddin Manguberdi because of the importance of his life to Muslims and his only hope in the war against the Mongols, but many of them deny each other.

The most widespread and reliable information belongs to an-Nasavi. An-Nasavi began to write the book “Siyrati as-Sultan Jalol ad-Din Mengburni” 10 years after the death of Jaloliddin Manguberdi and finished it in 1249[1]. At the same time, he emphasized his departure with Jaloliddin Manguberdi long before his death saying the following: “After the departure with the Sultan as a result of the Tatars’ attack, I saved my life in the cave for three days. Then I went to Amid (Diyarbakir) with fear. I lived for two months without leaving Amid, then I went to Irbil. After many difficulties and troubles, I moved to Azerbaijan from there. Later I reached Mayaforikin passing through several difficulties with no money and no funds”[2].

Let’s offer Nasavi’s information on the death of Jaloliddin Manguberdi below. “When Jaloliddin Manguberdi arrives in Diyarbakir, the Mongols unexpectedly attacked (May 17, 1231),[3] he retreated to Mayaforikin (Silvan). His uncle Oturkhan also betrayed and left him. Tatars (Mongols) sent fifteen horsemen after him, two of them hardly chased him, but the Sultan climbed the mountain. And on the mountain roads he was robbed by Kurdish pirates ... When they tried to kill Jalaliddin, he secretly tells to the commander of the invaders: “I am indeed a Sultan. Don’t hurry to decide on my fate, you have several opportunities: lead me to al-Malik al-Muzaffar Shahobiddin if you want and he will reward you. Or, if you want, come with me to one of the countries under my control, I will appoint you as a governor and you will become one of the richest people”. The leader of the invaders agreed to take him to one of the Sultan’s countries. He then took the Sultan to his tent where his clan lived and left him with his wife. He himself went to the mountain to get horses. As the leader left, another robber came up with a spear in his hand. He asked the woman: “Who is this Khorezmian? Why didn’t you kill him?” She said that she had not been told who he was, but that her husband had shown mercy to him considering as a Sultan. Then the Kurdish asked her: “Did you believe that he is a Sultan? He is not a Sultan. My brother, who was hundred times better than him, died. Who is he in front of my brother?” and he pierced Jaloliddin with his spear so that there was no need to be stabbed one more time. And he sent him forth into the everlasting world[4].

An-Nasawi named the village Ayn Dor, where Jaloliddin Manguberdi was killed.

There is no village connected with this name in the vicinity of Mayaforikin today.

But there are only antic ruins with the name Ayn-Dara in the Aleppo region of Syria, about 60 km east of the Mediterranean, about 500 km west of Mayaforikin. It is very unlikely that Jaloliddin Manguberdi went so far.

Now, let’s take a look at Alouddin Atomalik Juvaini’s work “Tarikhi Jahongusho”: “There are various reports of the death of Sultan Jaloliddin: in some of them, it was said that as he wanted to spend the night in Amid (Diyarbakir) when he reached there, robbers, who came there, saw his clothes and orders on him and stabbed him in the chest and killed him not understanding what they were doing and how they were hunting[5].

In the works of Nasavi and Juvaini, we see the following generality: the robbers came into the city with Jaloladdin’s things and clothing. Jaloladdin’s relatives recognized his clothes and sword and they were brought to al-Malik al-Muzaffar. The killers were killed when it was confirmed that the items belong to the Sultan.

“Al-Malik al-Muzaffar then sent his men to that village to bring the body of the Sultan. They brought the body of the Sultan to Mayaforikin and buried him”[6].

Z. Bunyotov also confirms the above-mentioned information by an-Nasavi and Juvaini and Sibt Ibn al-Jauzi, Bar Ebrey, Abul-Fida, Rashid ad-Din, Ibn-Tangriberdi and others report that this information was confirmed[7]. According to another myth about the Jaloladdin’s death, the Sultan travelled from country to

---

[1] Шихобиддин Муҳаммад ан-Насафий. Султон Жалолиддин Мангуберди (Sultan Jaloliddin Manguberdi). – Tashkent. 2006. – P. 7.

[2] The above shown source... – P. 293.

[3] The above shown source... – P. 290.

[4] The above shown source... – P. 294.

[5] Атомалик Жувайний. Туркчадан Назарбек Раҳим таржимаси. Тарихи Жаҳонгушо (Tarikhi Jahongusho. Translated from Turkish by Nazarbek Rahim). – Tashkent, 2015. – P. 410.

[6] Шихобиддин Муҳаммад ан-Насафий. Султон Жалолиддин Мангуберди (Sultan Jaloliddin Manguberdi). – Tashkent, 2006. – P. 295.

[7] Бунятов. З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов 1097-1231 гг (The State of Khorezmshakhs – Anushtegins 1097-1231). – Baku, Элм. 1999. – P. 114.

country wearing his own clothes to one of his close people and himself wearing Sufi clothing and as a result he died at his own death feeling the shock of this unfaithful world[8].

Armenian historian Kirakos Ganzake says Jaloliddin "... was killed by an evil man to take his brother's blood around Amid". In the works of Western sources by Karl Brockelmann[9], John Malcom and Percy Sikes[10], Jaloladdin Manguberdi was killed in the Kurdistan Mountains.

Aydin Tonari also agrees that Jaloladdin Manguberdi's body was taken to Mayaforikin, suggesting that "... there was no Jaloladdin's grave found here (Mayaforikin)"[11]. A group of intellectuals from Khorezm region, led by Marks Jumaniyazov, the former governor of the Khorezm region, in 1994 to find the tomb of Jaloliddin Manguberdi, could not find any grave or information connected with his name in the Diyarbakir region.

As noted above, almost all of the events referred to the death of Jaloliddin Manguberdi revolve around the an-Nasavi's information. Literatures on the subject, published today, also presents 2 different accounts of Jaloliddin "was murdered by a Kurdish pirate" and "Traveling from country to country wearing the Sufi clothes". As we have seen, the first group narrated that Jaloliddin was killed and that the second group narrated that he had traveled throughout countries to survive. While the sources of the second group are weaker than those of the first group, it does not make sense. We believe that the retreat of the ruler of the kingdom, who had been living with a violent and intense hatred for the Mongols, is not reliable information.

Now let's analyze the information that Jaloliddin was killed.

In many sources, the news that he was killed by a mountain Kurdish pirate is considered as the most widely used information to date. Kudrat Masharipov, the author of the book "Jaloliddin Manguberdi the Great Patriotic Commander" draws attention to a feature which had been gracefully expressed in Nasawi's data. He supports the statement that "the Sultan's death was in accordance with the plan developed by Oturkhan[12]" in Nasavi and pointed out that Jaloliddin Manguberdi was the victim of a conspiracy of his close people evaluating the subsequent actions of Oturkhan[13].

But Ibn Haldun suggested that Jaloliddin was killed by the Mongols.

Ibn al-Asir, who was constantly critical of Jalloliddin Manguberdi's personality, said in his work "Komil at-Tari": "During the year 628 (1231), there was no report from Jaloliddin Khorezmshakh. No one knows whether he is dead or alive"[14] and didn't touch any myth It should be noted that Ibn al-Asir was closer to the event place at Mosul city at that time than other historians.

We can divide the views of all medieval historians and eastern and western researchers of the 19th and 21st century on the death of Jaloliddin Manguberdi into 4 groups.

1. Jaloliddin Manguberdi was killed by Kurdish robbers in the mountains.
2. He traveled around countries in Sufi clothes and died on his own.
3. He was killed by the Mongols (this idea is put forward by Ibn Haldun, several medieval sources and several Persian historians today).
4. Proponents of historians who do not believe in the above information (Ibn al-Asir and others).

This is the first group of data that is most common in the group and is logically accessible. The data of the 4 groups do not contradict these points.

As we have seen above in succession, we continue our analysis in logic scales, considering all the details regarding the death of Jaloliddin Manguberdi found in many sources.

Thus, from the above analysis, the most convincing is the idea that Jaloliddin Manguberdi was killed by mountain Kurdish pirates. The information of Kudrat Masharipov that the Sultan was a victim of conspiracy does not deny this idea (that is, he might have fallen into the hands of bandits based on the conspiracy of Sultan Oturkhan).

---

[8] Атомалик Жувайний. Туркчадан Нахарбек Раҳим таржимаси. Тарихи Жаҳонгушо (Tarikhi Jahongusho. Translated from Turkish by Nazarbek Rahim). – Tashkent, 2015. – P. 410.

[9] Carl Brockelmann. History of the Islamic People. – London, 1949. –P. 248.

[10] Percy Sykes. History of Persia. – London, 1921. – P. 90.

[11] Айдин Тонари. Туркчадан Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври (Jaloliddin Khorezmshakh and His Period. Translated from Turkish by Muhammad Sharif). – Tashkent, 1999. – P. 58.

[12] Шихобиддин Муҳаммад ан-Насафий. Султон Жалолиддин Мангуберди (Sultan Jaloliddin Manguberdi). – Tashkent, 2006. – P. 296.

[13] Машарипов Қудрат. Жалолиддин Мангуберди Буюк ватанпарвар саркарда (Jaloliddin Manguberdi – Great Patriot Commander). – Tashkent, Наврўз. 2019. – P. 238.

[14] Ibn Asir. Kamil Tarih. 3rd volume. – Ashgabat. Miras. 2005. –P. 265.

Now, we will try to analyze the information provided by Shihabiddin an-Nasavi: "He was killed by Kurdish pirates and then buried in Mayaforiik" while narrating the story about Jaloliddin Manguberdi's death

As we have already mentioned, a group of students studying in Turkey from Khorezm region in 1993-1994 were busy with collecting materials on the last days of Jaloliddin Manguberdi. This research affairs were carried out in Tunjeli, Bingol, Diyarbakir, Erzinjol, Mush, Bitlis, Siirt and Shirrnak regions in eastern Anadoli region of Turkey.

Based on the dialogues with the local population, folklore and assumptions of some Turkish historians and local historians, the research group came to conclusion that "Jaloliddin Manguberdi was brought from Silvan (Mayaforikin) and buried in the Tajik Bobo cemetery cemetery in the Tuzuk Bobo Mountain called with the name Lertik between Pulumur and later he was replaced to the foothills of the village of Dorutay (former name Zeve) in the Pertek region of Tunjeli province.

In fact, the Turkish historians interestingly discussed in their works and articles about the area where the tomb of Jaloliddin Manguberdi was located. The historians as Ali Tayyar Onder, Sheriff Firat, Ismail Onarli, Pir Ahmet Dikme, Mehmet Eroz, Hasan Geyikoghlu, Yinang, A.Yuvali, Ali Riza Erenler, Nazmi Sevgan, Bilal Aksoy, Riza Nur, Veli Saltik studied the place where Jaloliddin Manguberdi had been killed and put forward their conclusions in the researches considering the story emphasized by Nasavi "After my departure with the Sultan as a result of the Tatars' attack (near Diyarbakir), I hid in the cave for three days. ... I lived in Amid for two months and went to Irbil…, Azerbaijan. ... I reached Mayarforikin. Oturkhan, Talsob and the caretaker Mahmud ibn Sadaddin told me the story about the days of Sultan", the natural and geographical situation of Diyarbakir, Bingol, Tunjeli and surrounding areas in the eastern Anadoli – mountains, fields, lakes and rivers, the location of local nomadic, semi-nomadic, settled nations. Their thoughts and assumptions are as follows:

There is an idea that the Sultan was buried in Tujik Baba cemetery based on the ideas of the kin people around Tujik Baba Mountain (there is some information that the name "Tajik" rarely come across, local people named it as "Tajik" because of the fact that there were nations with Persian language among Jaloliddin) who came with Jaloliddin Manguberdi considering themselves as the descendants of Khorezmians.

According to Sheriff Firat, "... Jaloliddin escaped from the Mongols and faced pirates in the Dersim mountains (Tunjeli) and was killed by them. Later, the people of Dersim built a mausoleum on Jaloliddin's grave. ... The mausoleum is now a sacred shrine and is named as Sultan Bobo"[15].

Ali Tayyar Onder says: "… our sources say that Khorezmshakh Jaloliddin left his son Mehmet with Sheikh Hasan before his death. Sheikh Hasan[16] took the body of his close friend Jaloliddin and buried him at the foot of Dojik (Tuzuk, Tujuk) mountain. Then he took Jaloliddin's son under his protection and in 3-4 years he made him married to his daughter"[17].

Information on Jaloliddin's son Mehmet is also found in the works of other Turkish historians. According to them, Mehmet would later become a sheikh. We have not come across data on Jaloliddin's son Mehmet in the primary sources and we think this information is questionable.

Pir Ahmet Dikme: "... Khorezmshah Jaloliddin, wounded in the battle with the Mongols, came to his friend Sheikh Hasan and was killed by a Kurdish man. Sheikh Hasan took the body of his friend Jaloliddin and buried it at the foot of Mount Dojik"[18].

Riza Nur: "The tomb of Khorezmshah Jaloliddin is located in Dersim (Tunjeli) in the Sultan Baba Mausoleum, which is home to the Shiite sect of Islam and the Zaza"[19].

According to Bilal Aksoy, "... the idea that Jaloliddin Khorezmshoh was killed in Tunjeli is because of the fact that there is Tajik Baba Mausoleum in Tunjeli – Ovajik"[20].

Nazmi Sevgen notes that Jaloliddin was buried at the foot of Tujik Baba mountain[21].

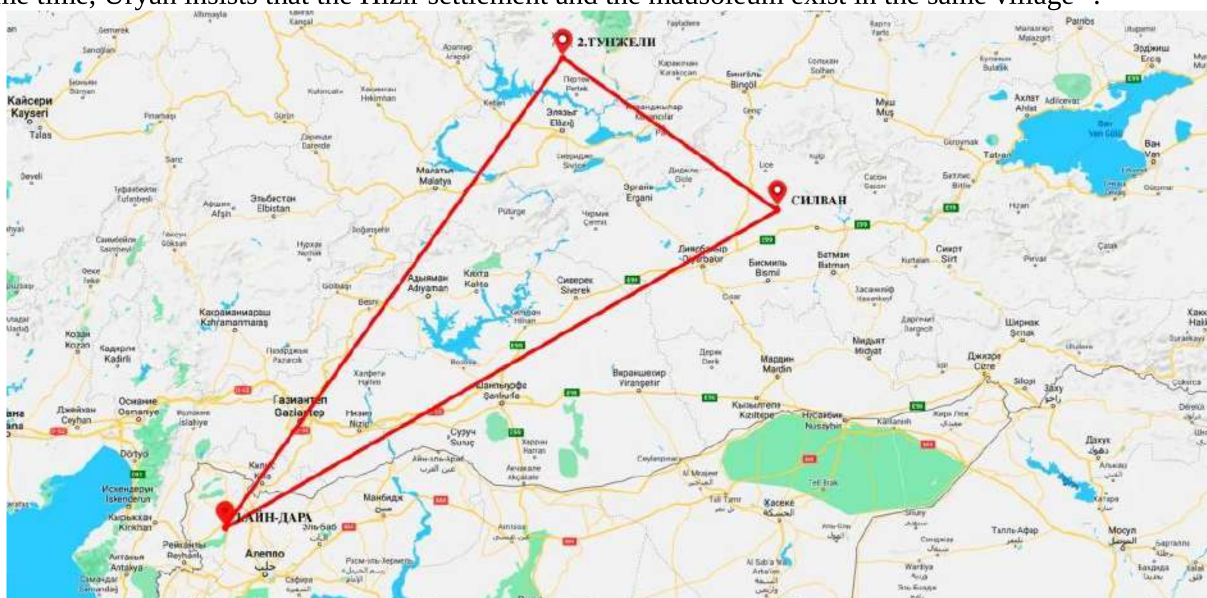
---

[15] Sherif Firat. Dog'u eller ve Varto tarihi. – Ankara. – P. 68.
[16] Sheikh Hasan – One of the Ahmat Yassavi's khalifates from Turkestan. He belongs to Boyat kin of Oguz and brought his own kin to the eastern Onadoli.
[17] Ali Tayyor O'nder. Turkyenin etnik yapisi. 2007. – P. 255; Bılal Aksoy. Tarıhsel Suruç Içerısınde Tuncelı. – P. 134.
[18] Bılal Aksoy. Tarıhsel Suruç Içerısınde – Tuncelı. – P. 134.
[19] Riza Nur. Turk Tariihi. Volume 1. – Istambul. 1978. – P. 67.
[20] Bılal Aksoy. Tarıhsel Suruç Içerısınde – Tuncelı. – P. 135.
[21] Nazmi Sevgen. Zazalar ve Kizilbashlar. – Ankara. 1999. – P. 48.

Ali Riza Erenler: "... Khorezmshah Jaloliddin enters the tent of a family of Kirganli aoul at the foot of Tuzuk Baba Mountain. He asks the owner of the host for a horse to go to Iran. The owner goes to the village to find a horse. Kurdish robbers attack the tent.

They attack Jaloliddin Khorezmshah and wounded him seriously, saying, 'Because of you, our brother has died'. When Kirganli comes from the village, he sees the bas condition of the Sultan and the Sultan says to him: "I won't live long. Find my people and tell them to bury me secretly. Let the Mongols not know my grave. ... Kirganli buries buries him in the foot of Tuzuk Mountain. The place is later named as Kirmel Cemetery. The people of Khorezmshah opened Jaloliddin's grave in the spring and took his body and carried it along Hozat-Pertek-Harput road. When they arrive at the village of Zeve (Dorutay), they find that blood is dropping from the coffin. When they opened the coffin, they saw blood flowing from the Sultan's wound. They say that this is the wisdom of Allah and they bury it at the foot of a hill where they stopped and have said: 'Allah did not consent to take the body out of his grave'. Many Khorezmians stay there and build houses. They keep the Sultan's tomb secret so that the Mongols do not know. That is why he is called "Hidir Sultan". Hidir means hidden in Persian. In the process of time, this place was called "Hidir Sultan"[22].

Veli Saltik, who carried on studies on the tomb of Jaloliddin Manguberdi, analyzed the information about the Hidir Sultan mausoleum in 2007 and gave information that there is the inscription on the head stone of the first tomb (there are three graves in the mausoleum) written "The person lying here was a great commander"[23]. It is also worth noting that the Kurdish people of the village of Dorutay think that the mausoleum "Hidir Sultan" is a "Uryan Hizr" tomb belonging to the Sheikhs. Veli Saltik, however, tries to argue against it. He said that until the 1950s, the mausoleum was called "Hidir Sultan" and was called Jaloliddin Manguberdi's tomb, which for some reason was later called Hidir Sultan – Uryan Hizir. At the same time, Uryan insists that the Hizir settlement and the mausoleum exist in the same village[24].

1. Ayn-Dara (the village where Jaloliddin was killed in the Nasavi's information).

2. The territory where Jaloliddin Manguberdi was killed according to many Turkish historians.

As we have seen, it is possible to conditionally divide the views of the historians and scientists who dealt with national composition, belief, culture, history of Diyarbakir, Bingol, Tunjeli, Elazig, Mush and the territories around them where the latest days of Jaloliddin Manguberdi lasted in Eastern Minor Asia region in the 20th and 21st centuries based on ancient Persian and Arabic sources, legends and other folklore on the oral traditions of the indigenous peoples into the following three groups:

Group 1 Turkish historians' comments: Jaloliddin Manguberdi was killed near Tujuk mountain in Tunjeli and he was buried in the place known as Tajik Baba shrine.

Group 2 Historians' thoughts: He was buried in the village of Dorutay in Pertek district of Tunjeli province and later there was built mausoleum and named as Hidir Sultan (the hidden Sultan).

---

22 Veli Saltik. Turkmen isyanlari. – Ankara 2009. – P. 67; Veli Saltik. Tunjelide Ashiret-Oymak-Ojaklar. – Ankara. 2009. – P. 212.

23 The above shown point.

24 The above shown source... – P. 212.

Group 3 Historians' thoughts: before he was killed in the mountain Tujik Baba in Tunjeli Province and was buried there, and later he was taken out of where he had been buried in order to carry him to Mayarforikin (Silvan) and was reburied in the village of Dorutay, Pertek district, Tunjeli province not reaching Mayaforikin.

As we have seen, the above narration and assumptions coincide with the Nasavi's information by the stories of Oturkhan, Amir okhur Talsob, and his personal horse breeder, Mahmud ibn Sadaddin.

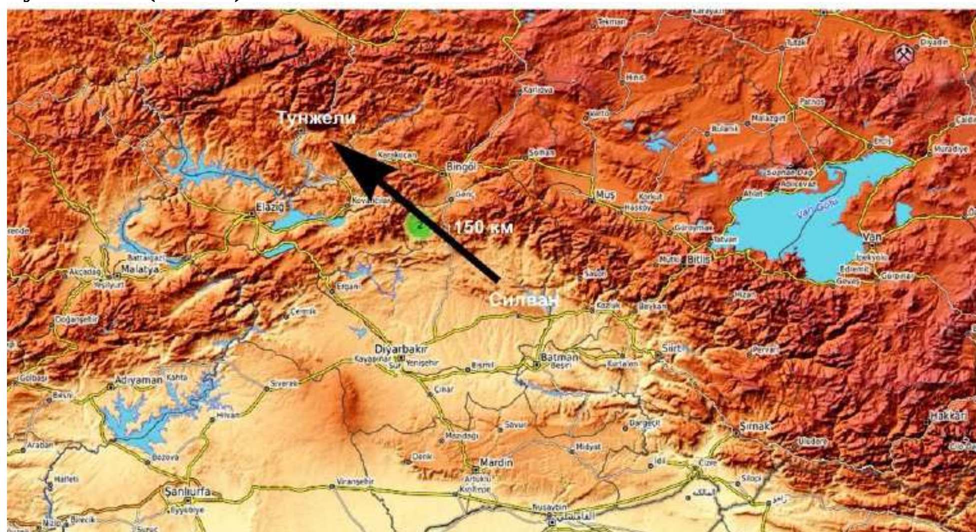
There will appear a conclusion close to Nasavi's information by linking and complementing the information given by the Turkish historians. In this point, it is impossible to consider those messages of Turkish historians as groundless.

According to Nasavi, shortly after Jaloliddin was killed by Kurdish pirates on the mountain, al-Malik al-Muzaffar sent his men to the mountain. They found the Sultan's belongings, his horse, his saddle and his famous sword. When these items were brought to al-Malik al-Muzaffar and presented to the nearest people who were there that day, they asserted that they were Sultan's. Al-Malik al-Muzaffar then sent his men to bring the Sultan's dead body. They brought the Sultan's body to Mayaforikin and buried there[25].

Mayaforikin is now an ancient city situated in the Silvan district of Diyarbakir province in Turkey. The town is now known as Silvan and has a population of about 50 thousand[26]. The Pulumur and Pertek districts of the Tunjeli region, which the Turkish scholars call the tomb of Jaloliddin Manguberdi, are not far from Silvan. More precisely, to the north of Silvan, there are the mountains, known as the Armenian Mountains, covering much of Minor Asia. The map below shows Silvan and the mountains to north of it. There are no mountains to the south, east or west of Silvan. Consequently, Sultan Jaloliddin might have retreated to the mountainous regions, just to the north of Silvan, today called the Armenian Mountains, where the Kurdish population inhabit.

The distance from Silvan to Pertek, Tunjeli region is 150 km. From this it becomes clear that Nasavi also refers to the Armenian Mountains to the north of Silvan. Since, Nasavi notes in his report that Jaloliddin departed from Mayaforikin (Silvan) to go to Isfahan and went back when he reached the borders of Jazira.

Mayaforikin (Silvan) and Armenian and Eastern Tavr Mountains to the north of it

We tried to deliver to community our prepared materials by setting little posts at Mass Media – press and social networks on the basis of comparative and logical analysis studying the discussions around the grave of Jaloliddin Manguberdi among Turkish historians for a long time and differently approaching them.

Based on all the information presented, we do not agree with the prevailing opinion that Jaloliddin Manguberdi was buried in Mayaforikin (Silvan) but we think that the views expressed by Turkish researchers should be thoroughly investigated.

---

25 Шихобиддин Муҳаммад ан-Насафий. Султон Жалолиддин Мангуберди (Sultan Jaloliddin Manguberdi). – Tashkent, 2006. – P. 295.

26 www.wikiwand.com/ru/Сильван_(Диярбакыр)

References

1. Айдин Тонари. Туркчадан Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври (Jaloliddin Khorezmshakh and His Period. Translated from Turkish by Muhammad Sharif). – Tashkent, 1999.
2. Атомалик Жувайний. Туркчадан Назарбек Раҳим таржимаси. Тарихи Жаҳонгушо (Tarikhi Jahongusho. Translated from Turkish by Nazarbek Rahim). – Tashkent, 2015.
3. Бунятов. З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов 1097-1231 гг (The State of Khorezmshakhs – Anushtegins 1097-1231). – Baku, Элм. 1999.
4. Машарипов Қудрат. Жалолиддин Мангуберди Буюк ватанпарвар саркарда (Jaloliddin Manguberdi – Great Patriot Commander). – Tashkent, Наврўз. 2019.
5. Шихобиддин Муҳаммад ан-Насафий. Султон Жалолиддин Мангуберди (Sultan Jaloliddin Manguberdi). – Tashkent. 2006.
6. Ali Tayyor O’nder. Turkyenin etnik yapisi. 2007.
7. Bılal Aksoy. Tarıhsel Suruç Içerısınde – Tuncelı.
8. Carl Brockelmann. History of the Islamic People. – London, 1949.
9. Ibn Asir. Kamil Tarih. 3rd volume. – Ashgabat. Miras. 2005.
10. Nazmi Sevgen. Zazalar ve Kizilbashlar. – Ankara. 1999.
11. Percy Sykes. History of Persia. – London, 1921.
12. Riza Nur. Turk Tariihi. Volume 1. – Istambul. 1978.
13. Sherif Firat. Dog’u eller ve Varto tarihi. – Ankara.
14. Veli Saltik. Turkmen isyanlari. – Ankara 2009.
15. Veli Saltik. Tunjelide Ashiret-Oymak-Ojaklar. – Ankara. 2009.
16. www.wikiwand.com/ru/Сильван_(Диярбакыр)

Xarəzmşah Cəlaləddin Mənquberdinin ölümünə dair bəzi düşüncələr

Xülasə

Son Xorazmşah Cəlaləddin Mənguberdi vətənini monqolların boyunduruğundan qurtarmaq üçün 10 ildən çox mübarizə apardı. Cəlaləddin Mənguberdinin ölümünün təfərrüatları orta əsr mənbələrində və müasir ədəbiyyatda müxtəlif formalarda verilir. Bu məqalədə Cəlaləddin Mənguberdinin ölümü ilə bağlı məlumatları və hadisənin baş verdiyi ərazilərdə yaşayan türk tarixçilərinin, yeni sakinlərin fikirlərini təhlil edilir edir.

Некоторые мысли о смерти Харезмшаха Джалаледдина Мангуберди

Резюме

Последний Хорезмшах Жалаладдин Мангуберди за воевал более 10 лет, чтобы спасти свою родину от гнета монголов. Подробности смерти Жалаладдина Мангуберди приведены в различных формах в средневековых источниках и в Современной литературе. В этой статье анализуруется информация о смерти Жалаладдина Мангуберди и обсуждаются новые взгляды турецких историков, жителей, которые жили в районах, где произошел инцидент.

Göndərilib: 04.06.2020 Qəbul edilib: 07.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/25-41

Ярослав Валентинович Пилипчук
Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова
Киев, Украина
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

КЫРГЫЗЫ И УЙГУРЫ МЕЖДУ ВЕЛИКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (1760-1881)

Ключевые слова: *Российская империя, империя Цин, Кокандское ханство, Йэттишар, кыргызы, уйгуры, русские, Синьцзян*
Açar sözlər: *Rusiya İmperiyası, Tzin İmperiyası, Kokand xanlığı, Yettişar, qırğızlar, uyğurlar, ruslar, Sincan*
Key words: *Russian empire, Qing empire, Khokand khanate, Yettishar, Kyrgyzes, Kazakhs, Uighurs, Russians, Xinjiang*

Одним из важнейших аспектов истории Центральной Азии является вопрос российско-китайской границы XIX в. Чтобы составить сколько-нибудь компетентное мнение по этому поводу необходимо рассмотреть процесс формирования границы и принятия русского подданства соответственно кыргызами и завоевания уйгуских территории империей Цин. Необходимо также учитывать и роль казахов и Кокандского ханства в этом вопросе. Вопросам истории Синцзяна и Средней Азии посвящены работы Д.Булье, М.Кларки, Л.Ньюби, Д.Брофи, Дж.Миллварда, Х.Шварца, Э.Гарно [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Также необходимо обратить внимание на штудии японского тюрколога Т.Сагучи о уйгурских белогорских ходжах, китайского уйгуроведа Ван Цзю Тао о китайской власти в Синьцзяне в XIX в., корейского алтаиста Х.Кима о государстве Якуб-бека [9; 10; 11]. Среди работ на русском языке стоит отметить работы по истории уйгуров написаные А.Куропаткиным, С.Моисеевым, А.Кадырбаевым, Д.Дубровской, Д.Исеевым [12; 13; 14; 15; 16; 17]. Истории кыргызов посвящены штудии главным образом кыргызских исследователей Д.Сапаралиева, Т.Чоротегина, Б.Джамгерчинова, Т.Асанова, Н.Керимбековой, Г.Шейшекеевой [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38]. Вопросы кыргызско-казахских отношений исследованы в работах казахских историков Ж.Касмыбаева и Г.Тургараевой [39; 40]. Вопросы истории Кокандского ханства раскрыты в штудиях В.Григорьева, Н.Халфина, Н.Мамадалиева, С.Тимченко, В.Наливкина, Н.Топилдиева [41; 42; 43; 44; 45; 46; 47]. Колониальным завоеваниям русских в Средней Азии и вопросу китайско-русской границы посвящены исследования В.Кузнецова, Г.Мукановой, С.Моисеева, В.Яншина, Е.Глущенко, С.Брежневой [48; 49; 14; 50; 51; 52; 53]. Заданием данной работы является анализ взаимоотношений кыргызов и уйгуров со своими соседями в период 1760-1881 гг. и раскрытие роли великих государств в их истории (Российской империи и империи Цин).

В 1758-1759 гг. войска империи Цин завоевали Кашгарию. Белогорские ходжи были вынуждены удалится в изгнание. Мухаммед-Амин более известный как Сарымсак жил в Кокандском ханстве. Ханство формально было вассалом империи Цин, реально же проводило независимую политику. После смерти Сарымсака в 1798 г. власть над белогорскими ходжами перейшла к его сыновьям Мухаммеду Йусуфу, Джахангиру и Баха ад-Дину. В 1760 г. Кашгария юридически стала частью наместничества Синьцзян. Оно подчинялось наместнику Северо-Западного Китая. При этом территория Джунгарии была разделена на пять округов, а Кашгарии на шесть округов. Была проведена демаркация границы с Кокандским ханством. Был выставлен ряд пограничных пикетов с войсками. В результате часть памирских и кыргызских земель оказалась в зоне влияния Кокандского ханства, а некоторые группы казахов и кыргызов оказались в составе империи Цин. В 1762 г. богдыханом была учреждена должность Илийского генерал-губернатора. Во главе округов были поставлены маньчжурские чиновники, исполняющие и гражданские и военные функции. В регионе основывались китайские, монгольские, маньчжурские поселения для того, чтобы утвердить там имерскую власть. В Синьцзян мигрировали китайцы из Ганьсу и Шаньси. Также туда отправлялись ссыльные. Уйгуры платили налоги в 3-5 раз больше чем другие этнические группы и содержали гарнизоны цинских войск на своей территории. Другие же этнические группы или не платили налогов вообще или имели налоговые льготы как казахи или кыргызы. Уйгурам оставили только их знать в виде хаким-беков, которым принадлежала гражданская власть в регионе. Но даже элита подвергалась унижению. С маньчжурами уйгуры могли разговаривать не иначе как стоя на коленях. Китайские купцы же скупали товары по мизерным, а не справедливым ценам. Имперский центр

препятствовал торговле с русскими и содержал Синьцзян в роле эксплуатируемой и отсталой провинции. Вместе с тем имперские власти консервировали отсталость региона. В Восточном Туркестане действовали шариатские суды, а местное население носило традиционные одежды. В 1765 г. против цинской власти восстал Уч-Турфан, однако восстание было жестоко подавлено, а уйгуров начали переселять на север Синьцзяна, чтобы заселить границы. Эти местности были куда с более суровым климатом, чем к тому привыкли уйгуры. В 1798-1799 гг. Мухаммед Йусуф попробывал установить свою власть в бассейне Тарима, но неудачно, поскольку в регионе содержались цинские войска [10, с. 171-175; 2, p. 19-22; 15, с. 482-489; 9, p. 7-20; 7, p. 266-295; 6; 5, p. 69-90; 35, с. 88-89; 45, с. 22; 12, с. 99, 106-107; 27].

В 1813 г. хан Коканда Мухаммед Умур-хан запросил разрешение на размещение официального кокандского представительства в Кашгаре, в котором бы представитель хана брал налог с кокандских торговцев и играл роль хаким-бека. Это вызвало неудолетворение со стороны цинского губернатора и тогда кокандский хан использовал фактор уйгурских ходжей, которым он позволил пересекти кокандско-цинскую границу. В 1814-1815 гг. уйгуры под предводительством белогорских ходжей Мухаммеда Йусуфа и Джихангира восстали против власти богдыхана. В 1814 к. кокандский посол в Стамбуле просил помощи у турок против Цинов и констатировал ущемления прав мусульман в Китае. Особенно острым восстанием стал джихад Джихангира в 1820-1828 гг. События показали, что ходжи имеют поддержку. В 1820-1825 гг. с территории Коканда было совершено ряд рейдов. Осенью 1820 г. Джихангир-ходжа с несколькими сотнями кыргызов вторгся в Синьцзян. В 1824 г. он вместе с кыргызами спустился с Алая и атаковал маньчжурский пост Улуг. Кыргызов возглавляли батыры Тайлак и Байбахаш. В 1825 г. цинские войска Баян-Бату атаковали кыргызские аулы в отместку за этот рейд. Кокандский хан Мамедали помогал ходжам и финансами и в военном отношении. На поддержку уйгурских повстанцев было отправлено войско в 10 тыс. чел. Оно состояло из кокандских узбеков, таджиков, кыргызов. В 1826 г. повстанцы взяли Кашгар. За ним были освобождены Яркенд и Хотан. В осаду были взяты Аксу и Уч-Турфан. Ситуацию несколько осложняла личная неприязнь между Мадали-ханом и Джихангир-ходжей. Белогорский ходжа также поругался с иссык-кульскимми кыргызами и те уйшли в Фергану. В 1827 г. империя Цин направила карательные отряды для подавления восстания. Кокандский хан отправил на помощь уйгурам 3 тыс. воинов (по данным Мусы Сайрами). Русские источники говорили о 4 тыс. войске. Цинские войска подойшли к Кашгару и тогда Джихангир отступил к нарынским кыргызам. В марте 1828 г. маньчжуры заняли Кашгар. Джихангир отступил в горы. Нужно сказать, что между уйгурами с одной стороны и войсками узбеков, таджиков и кыргызов начались противоречия. Не были дружны и сами уйгуры между собой. Черногорские ходжи были готовы скорее принять цинскую власть, чем оказать поддержку белогорцам. Летом того же года Джихангир был схвачен и жестоко казнен в Пекине путем разрезания на тысячу частей. Новый губернатор Синьцзяна Найанценг предложил осуществить китайскую колонизацию провинции, основывать военные поселения, наложить эмбарго на торговлю с Кокандом, пока его хан не выдаст ходжей, сегрегировать мусульман от остального населения, конфисковать земли уйгуров принимавших участие в восстании. Богдыхан принял все предложения кроме введения военных поселений и китайской колонизации региона. В 1830 г. новое восстание поднял Мухаммед Йусуф-ходжа. При помощи многочисленного кокандского войска под командованием мингбаши Хаккули он вторгся в Синьцзян. В русских источниках говорилось о 10 тыс. кокандцев и 3 тыс. кыргызов. Это было попыткой установить кокандский контроль над бассейном Тарима. Кокандцам и ходжам удалось взять Кашгар, Аксу, Яркенд и Янги-Хиссар, но цинские войска выбили их из региона. Население поддерживало Мухаммеда Йусуфа не так как Джихангира. Уйгуры делились на сторонников белогорских и черногорских ходжей. Черногорцы не поддержали восстание. Кроме того, в китайских источниках отмечена враждебность Бухары с Кокандом. Не дружны были с кокандским ханом кыргызы с Оша, Алая и Каратегина, а также с казахи Старшего жуза. Йусуф-ходжа был вынужден отступить во владения кокандского хана и оставить Синьцзян. После этого империя Цин ввела эмбарго на торговлю с Кокандом в 1831 г., которое прийшлось снять после маневров кокандцев в 1832 г. После снятия эмбарго кокандским духовным лицам и купцам было позволено свободно путешествовать по провинции Синьцзян. В договоре, заключеном между 1832-1835 гг., кокандцы навязали Цинам утверждение своих представительств не только в Кашгаре, но и в Яркенде, Уч-Турфане, Янги-Хиссаре, Яркенде, Хотане. Кокандские чиновники в этих представительствах имели возможность брать налоги со всех иноземцев, кто появиться в регионе. Они исполняли и полицейские и консульские функции. Чтобы предотвратить восстания ходжей богдыхан пошел на значительные компромиссы. В Синьзяне

установилась кокандская торговая монополия. Это было сделано империей Цин для того, чтобы уладить противоречия с Кокандским ханством. Хан не просил формального равенства сторон, формально признавая себя вассалом богдыхана. Он обещал поддерживать мир и сдерживать ходжей. События восстаний 10-30-х гг. XIX в. показали что кокандцы имеют военное преимущество в бассейне Тарима над империей. Несмотря на то, что восстания уйгуров были подавлены, фактически маньчжуры начали политически проигрывать мусульманским соседям [10, с. 175-176; 2, p. 22-25; 12; 9, p. 7-20; 27; 35, с. 89-92; 12, с. 114-119; 11, p. 24-29; 54, с. 178-180].

Интересны китайские данные На Вэн-И Гуна Цзоуна касательно ликвидации последствий уйгурских восстаний. Была расширена крепостная стена города Аксу, предлагалось строить казармы в городе для содержания там войск. Также предлагалось принять аналогичные меры в Яркенде. В Кашгаре предлагалось увеличить маньчжурское присутствие. Также предлагалось перенести Кашгар, Яркенд и Янги-Хиссар на новые места и заново их построить. Предлагалось Кашгару, Яркенду, Аксу, Янги-Хиссару, Хотану, Куче, Карашару дать новые названия. Говорилось, что уйгуры во время восстания уничтожили казармы и повредили крепостные стены. Также приводился подробный финансовый отчет о потраченых деньгах на ремонт Хотана и других городов. Предлагалось усовершенствовать финансовую систему Синьцзяна, чтобы предотвратить последующие выступления [55, с. 146-211]

Уйгуры снова активизировались, когда империя Цин оказалась в кризисе вследствие проигрыша в Первой Опиумной войне. В 1847 г. племянники Джихангира-ходжи подняли восстание, которое известно в историографии как **Восстание семи ходжей** (семь ходжей – Катта-тура, Кичкине-хан, Валихан-тура, Таввакул-тура, Сабир-хан-тура, Ак-Чаган-ходжа, Ишахан-тура). Был взят Кашгар с помощью местных кокандцев. Попытка же Таввакул-тура взять Аксу, а Катта-Тура овладеть Яркендом, провалились. К Кашгару подступило маньчжурское войско в 20 тыс. воинов. Катта-Тура возвратился из-под Яркенда к Кашгару, но кашгарцы его не впустили в город из-за того, что во время освобождения города он устроил грабежи. Вскоре ходжи оставили Синьцзян и с ними уйшло 100 тыс. беженцев, которые укрылись в Кокандском ханстве. В 1857 г. в Кашгаре вспыхнуло восстание Валихан-тура (племянника Джихангир-ходжи). На восстание поднялись все мусульмане – дунгане, уйгуры, таджики, кыргызы. Они выступали под исламистскими лозунгами и были враждебно настроены не только против маньчжуров, но и против китайцев. Валихан-тура установил власть над Кашгаром, другие же города отказались его впустить к себе. Причиной были жесткие порядки и грабежи в Кашгаре. Восстание было подавлено маньчжурами в августе того же года. Вместе с Валиханом-тура в Коканд бежало 15 тыс. семейств. Валихан-тура, прибыв в Коканд, был посажен в тюрьму. Вторжения ходжей 1847, 1852, 1855, 1857, 1861 гг. не были поддержаны Кокандским ханством и поэтому были неудачными. Договор с Кокандом в 30-х гг. XIX в. позволил империи выиграть время. Синьцзян колонизировался китайцами и в провинции утверждались военные поселения. Так в регионе были поселены представители маньчжурской народности сибо. Еще более укрепить свое присутствие Цинам помешали внешнеполитические проблемы. В Юньнани против империи Цин в 40-х гг. XIX в. началось волнения, которые в итоге переросли в восстания в 1854-1856 г. и в 1856 г. в Юньнани возник мусульманский султанат просуществовавший до 1873 г. В 50-х гг. XIX в. в Южном Китае вспыхнуло восстание тайпинов, которые добивались свержения маньчжурской династии. Европейцы же разбили империю Цин во время Второй Опиумной войны [2, p. 25-26; 10, с. 176; 11, p. 29-35; 12, с. 120-126; 13; 55, с. 181-183; 56, p. 109;].

В 1862 г. в Шеньси и Ганьсу восставали китайские мусульмане. Они прождолжали воевать против центра еще в 1864 г. В 1864 г. уже восставали мусульмане Синьзяна. Тогда маньчжурские войска смогли подавить восстание Хабибулаха в Хотане. В Кучаре же дунгане восстали, пользуясь тем предлогом, что маньчжуры хотели уничтожить их, чтобы они не смогли поддерживать единоверцев в Ганьсу и Шеньси. К дунганам вскоре присоединились уйгуры. В Синьцзян прибыл белогорский ходжа Бузург. Уйгуров поддержали кыргызы Сыдыка. Кыргызская кавалерия была одной из самых боеспособных частей восставших. Пукан, Шихо, Цзимуса пали один за одним перед повстанцами. Вскоре отпал весь Урумчинский округ, а в Яркенде был уничтожен весь маньчжурский гарнизон. В августе 1864 г. восстание перекинулось на Турфан. В 1865 г. кокандцы отправили отряд ходжи Бузург-хана (сына Джихангир-ходжи) под командованием Якуб-бека был в район Кашгара. Кыргыз Сыдык стал одним из самых влиятельных лиц в Кашгаре. Свергнув маньчжурскую власть, на территории Синьцзяна образовалось пять мусульманских государств. На территории бывших джунгарских владений их было два – Кульджийское (уйгурское) и Урумчинское (дунганское). В Восточном Туркестане образовалось три уйгурских ханства – Кашгарское, Хотанское и Кучарское. В

1864 г. Якуб-бек после занятия Аксу и Турфана направил войска против Кульджи, но подчинению этого региона помешала Российская империя. Кроме того, на уйгуров жаловались кыргызское племена черик и бугу, которые уйгуры хотели увести к себе. Отряд Г.Колпаковского не позволил этого сделать. В 1867 г. Якуб-бек отстранил от власти Бузург-хана и занял бассейн Тарима уже в 1868 г. В 1870 г. три восточнотуркестанских ханства объединились в единое государство Йеттишар. В том году Якуб-бек взял под контроль Урумчи и Турфан. Якуб-бек был провозглашен ханом под именем Байдаулет. Новое государство было поддержано англичанами и турками. Переговоры с русскими у Якуб-бека были призваны не допустить союза империи Цин и Российской империи против уйгуров. Нужно сказать, что часть русских была настроена процински. Например семипалатинский военный губернатор генерал В. Полторацкий ратовал за немедленное занятие Илийского султаната, чтобы не дать Якуб-беку занять весь Синьцзян. Он указывал, что нейтралитет приведет только к упадку авторитета русских в регионе. Также он рекомендовал вторгнутся в саму Кашгарию. Якуб-бек сам был выходцем из Коканда и в 1864-1865 гг. оборонял от русских Ташкент, поэтому русский генералитет его однозначно воспринимал как врага. Русские ввели войска в Илийский край и заняли Кульджинское ханство в 1871 г., а в 1872 г. заключили договор с Якуб-беком, де-факто признав Йеттишар. Де-юре Российская империя Йеттишар не признала, отказавшись вести разговор о границах. Однако между государствами был заключен торговый договор в 1872 г. Еще в 1868 г. Якуб-бек купил много товаров у русских и очень вежливо принял русских торговцев. В 1873 г. Якуб-бек уже переписывался с русским царем Александром II и министерствоим иностранных дел. При этом уйгурский правитель старался показать себя как лояльный к Российской империи. В 1869 г. в Кашгарию прибыл англичанин Г.Хейвард. В 1870 г. через Россию к уйгурам прибыла миссия Форсайта. В 1873 г. уйгурское посольство во главе с Саид Якуб-ханом прибыло к англичанам к вице-королю Индии. В 1874 г. уйгуры заключили торговый договор с Великобританией. Сообщение с Индией было сложным из-за пути в высоких горах. В 1875 г. английское правительство взяло на себя расходы на доставку 200 револьверов. Британский представитель Форсайт же привез 400 ружей английского производства. После визита Форсайта в Кашгарию прибыл полковник Гарднер с 20 тыс. мушкетов. Английское оружие поставлялось не только из британских владений, но и из Афганистана. Оттуда было доставлено 400 ящиков боеприпасов, 30 пушек и 10 тыс. ружей. Вместе с оружием прибыло 200 афганцев бывших военными инструкторами и оружейными мастерами. Сам Якуб-бек не терял времени и упразднял внутренние таможни и реформировал войско. В его войске было много пехотинцев-сарбазов вооруженых европейским вооружением. Однако качество его высшего командования было скверным. Уйгурское войско можно было сравнить с войсками узбекских ханств и империи Цин, но не с войсками Османской империи, Российской империи или европейских государств. Первые турецкие инструктора прибыли в Кашгарию еще в 1869 г. Якуб-бек контролировал почти весь Синьцзян за исключением Комула (Хами), Баркуля, Или. В 1872-1877 гг., стараясь наладить поставки оружия, Якуб-бек отправлял посольства в Стамбул. Он надеялся на помощь со стороны далекой Османской империи. Турки прислали уйгурам скромную помощь в четыре военных советника, шесть пушек и 1,2 тыс. винтовок. Якуб-беку султан даровал титул эмира. В Пекине же хотели вернуть бунтующую провинцию. Цзэн Гофань считал, что возможно вернуть провинцию при помощи переговоров, ястребов же войны возглавлял Айсингёро Исюань, член правящей династии [10, с. 176-178; 2, p. 26-27; 13; 14; 15, с. 482-489; 16; 1; 8; 50; 17, с. 12-18, 34-44, 68-71; 35, с. 299-304; 12, с. 129-158; 57, с. 79-80; 11, p. 37-67, 73-97, 144-155; 54, с. 183-185, 191-196].

На отношениях Якуб-бека с русскими нужно остановится отдельно. В 1868 г. в г. Верный ходили слухи о враждебных намерениях Якуб-бека. Например доходили известия, что он вместе с уйгурским ханом Алахан-Султаном Абиль-оглы может напасть на Семиреченскую область. В Или ожидали прихода войск дунган под руководством Крык-Найзы. Также ждали прихода уйгуров в Кыргызию. Кыргызское племя бугу сочуствовало кашгарцам. Русские выдвинули войска в район Нарына. Было установлено было наблюдение за кыргызским манапом Тиль-Ахметом и казахскими султанами Гази-Булатом Валиханулы и Тезеком Нуралыулы. Русские коммерсанты вскоре появились в Кобдо и Улясутае. В 1870 г. отряд дунган в 2-3 тыс. стремительной атакой занял Улясутай, а местный китайский чиновник Фу Цзе, видя это, покончил с собой. Русский караван в городе был ограблен. К. Кауфман доносил, что невозможно далее быть нейтральным к происходящему в Синьцзяне. Но он конечно интриговал против уйгуров, не стремясь наказать дунган. По его мнению, Якуб-бек претендовал на значительную часть Кыргызии, ранее принадлежащей кокандцам, да и кыргызы были дружествены уйгурам. К. Кауфман пришел к выводу о необходимости оккупировать Илийский (Кульджинский) султанат. Говорилось, что местный султан Алахан-Султан Абиль-оглы предъявляет

территориальные претензии к русским. Указывалось, что, если Якуб-бек займет Кульджу, то казахи и кыргызы будут на его стороне. Казахи Старшего жуза на протяжении 60-70-х гг. XIX в. откочевывали из русских владений к единоверцам-уйгурам. Министерство иностранных дел же стояло на той позиции, что захват Кульджи ухудшит отношения с Йеттишаром, а выгод от присоединения территорий никаких, поскольку торговля носит транзитный характер. Предлагалось занять выжидательную позицию и если восставшие мусульмане удержат свои позиции в Синьцзяне, то предлагалось в будущем улучшить с ними отношения. К.Кауфман не унимался и был открытым сторонником дружественных отношений с маньчжурами, а вовсе не с мусульманами. Эту свою позицию он описал в письме к канцлеру А.Горчакову. Русский отряд Г.Колпаковского занял выход из Музартского ущелья. Тот доносил, что уйгуры нападают на кыргызов, и Алахан-Султан Абиль-оглы предпринимает враждебные действия. Г.Колпаковский просил позволения занять Кульджу, на что К.Кауфман сказал ему обождать. К илийскому султану был направлен посол А.Каульбарс, но Алахан-Султан Абиль-оглы, видя успехи Якуб-бека в войне с дунганами, был неуступчив. Н.Пржевальский писал в центр, что пока уйгуры не задевают русских интересов в Монголии, то лучше сохранять нейтралитет. Однако на высшем уровне было решено войти в контакт с Пекином и оказать богдыхану некоторое содействие. Решение о вторжении в Илийский султанат было принято весной 1871 г. Илийский султанат был аннексирован осенью 1871 г. Это вызвало осложнения в отношениях с империей Цин. Жун Цзюань (наместник в Чугучаке) стал агитировать казахов переселятся во владения богдыхана. Русские же выдвинули ряд требований по которым требовали консульств в Джунгарии, Монголии, Кашгарии, допущения русских торговцев вглубь Китая и предлагали сделать границу по хребтам окамляющим Или, Эмиль и Черный Иртыш. Также предлагалось дать амнистию мусульманам в случае, если маньчжуры вернут себе регион. Подчеркивалось, что русские не отдадут Кульджу без восстановления контроля власти богдыхана над Синьцзяном. Цинский представитель отказался это даже обсуждать. Жун Цзюань готовился в Чугучаке к походу на Манас. Русский караван в Шихо был ограблен маньчжурами. Русские при такой постановке вопроса отказались возвращать Кульджу и выдвинули требование возместить убытки за разорение русского консульства в Улясутае. В Чугучаке русские торговцы были обложены маньчжурами тяжелой пошлиной. Именно недружественные шаги империи Цин вынудили русских признать Йеттишар. Русские отказались передавать маньчжурам Кульджинский край, а местные мусульмане не хотели китайской власти. Русский генералитет и провинциальные власти настаивали на том, что передача региона империи Цин покроет русских позором и были решительно настроены, в случае чего, воевать. Тем временем дунганские войска Давут-халифа были разбиты уйгурами Якуб-бека и дунганский вождь бежал в Манас и обратился к русским за помощью. Они были готовы принять русское подданство. В. Полторацкий отказал в этом дунганам и предложил им вернутся под власть богдыхана. Он же говорил, что передача Кульджи империи Цин осложнит отношения с мусульманами. Отказ русских в помощи вынудил дунган принять власть власть Якуб-бека в 1872 г. [13; 14; 49, с. 13-14; 17, с. 19-25, 35-42; 12, с. 206; 57, с. 80-82; 11, p. 139-143].

В 1875 г. цинский генерал Цзо Цзунтан был отправлен в Западный поход. Сначала он расправился с дунганами, устраивая в районе их проживания этнические чистки, которые были зафиксированы русскими путешественниками. В 1876 г. английские дипломаты в Пекине старались отговорить богдыхана от вторжения в Синьцзян. Однако, не сумев этого добиться, англичане дали маньчжурам заем на кампанию Цзо Цзунтана. Якуб-бек сосредоточил свои войска вдоль восточной границы, однако маньчжурам удалось ее прорвать. На сторону Цинов перейшли прежние приближеные Якуб-бека казначей Ашир-ахун, Камиль-хан (брат Саид Якуб-хана), Садык-бек. Всего перебежчиков было до 400 человек. 17 мая 1877 г. не выдержав этого удара Якуб-бек умер. Между претендетами на престол возникла усобица. Старший сын Якуб-бека Бек-Кули-бек приказал убить Хак-Кули-бека. Правитель Аксу Хаким-хан-тура (представляющий династию белогорских ходжей) и хаким Хотана Нияз-бек не признали власти Бек Кули-бека. В августе последний двинул войска в местность Чул-Кудук и там разбил войска Аксуйского владения, а в октябре нанес поражение Нияз-беку. Пока уйгуры разбирались между собой, маньчжуры активизировались. Осенью 1877 г. войска Цинов появились в бассейне Тарима и в сентябре пали Курлей и Карашар, в ноябре – Кучар, Сайрам, Бай. После этого Цины двинулись на Аксу. Уйгурские войска из Яркенда, направленые против маньчжуров, просто разбежались, не входя в боевое соприкосновение. 26 октября пал Уч-Турфан. В середине декабря пал Кашгар. Бек Кули-бек, считая дело проиграным, бежал в Россию. Ликвидация Йеттишара обусловила некоторую неясность в вопросе границ в Центральной Азии. Империя Цин считала район Или своей территорией, но фактически регион до 1881 г. контролировался русскими

войсками. В 1878 г. в Санкт-Петербург был отправлена миссия Чун Хоу. Там были достигнуто решение по которому Илийский край передавался Цинам. Однако Российская империя хотела за собой удержать район Музартского перевала и долины реки Текес для поселения жителей Илийского края, которые пожелают принять русское подданство. Это было закреплено в Ливадийских договоренностях. Но богдыхан был недоволен этими условиями, а его генералитет готовился к войне за Илийский край. Цзо Цзунтан и другие генералы информировали двор, что русских войск меньше чем цинских и русский флот значительно меньше цинского. Империя Цин активно покупала оружие в Европе и США. К Или цинские власти подтянули 40-50 тыс. солдат. Русские власти решили отказатся от Ливадийских договоренностей и отдать и долину Текеса и Музартский перевал. Несколько охладило пыл Цинов восстание 1879 г. в Хотане. Мусульмане перебили маньчжурско-китайский гарнизон города. Понадобилась карательная экспедиция для того, чтобы подавить восстание. Уйгуры продолжали партизанскую войну в 1878-1880 гг. Разбитые войсками Лю Цзюнтана, они уйшли на территорию России. По Петербургскому договору 1881 г. Российская империя вернула район Или маньчжурской династии. Мусульманское население Илийского края панически покидало регион, опасаясь расправ со стороны Цзо Цзунтана. В пределы Российской империи переселилось 70 тыс. дунган, казахов, уйгуров [16; 48; 49, с.15; 50; 17, с. 44-48; 58, с. 27; 12, с. 209-216; 57, с. 82; 11, р. 159-178; 54, с. 185-186, 196].

В китайских и монгольских документах кыргызы именовались бурутами. Русские называли их либо бурутами либо дикокаменными кыргызами. В 1758-1759 гг. они принимали участие в борьбе белогорских ходжей против маньчжуров. Нужно сказать, что нападений войск Хан-Ходжи на кыргызов несколько оттолкнуло кыргызов от них. Кроме того, в 1754 г. кыргызские племена кыпчак, сары калфак, кушчу поддерживали соперников белогорцев черногорских ходжей. Между уйгурами и кыргызами были трения, однако в 1760 г. уйгуры и их ходжи получили укрытие у кыргызов. Империя Цин просила выступить кыргызов против уйгуров, но те этого так и не сделали. В середине XVIII в. отдельные племена кыргызов формально приняли русское подданство. Причиной была цинская экспансия. Впрочем отдельные кыргызские вожди формально подчинились и империи Цин. Маньчжуры, как и русские, не имели сколько-нибудь твердой власти над их кочевьями. Но фактически вожди (манапы) кыргызов оставались самостоятельными правителями. Кыргызское общество было архаичным и милитаризованым. Кыргызы были аморфной конфедерацией племен, которая обединялась только в случае внешней угрозы. Кыргызы были достаточно воинственными, чтобы отстоять свою независимость от джунгар и казахов. При кокандских ханах Ирдане-беге и Нарбуте-бие Коканду покорялись кыргызы, которые жили в районе Ферганской долины у Андижана, Маргелана, Ферганы. Там они оказались ранее (в XVII в.) вынужденые переселится под давлением джунгар. Южные кыргызы же вели борьбу с кокандскими ханами за независимость до 10-х гг. XVIII в. Кыргызов в этой борьбе возглавляли Мухаммед-Кули-бий, Арзымат-бий, Хаджи-бий, Нарбута-бий, Салтыке. В конце XVIII в. кокандский правитель Алим-хан начал усиливать свою власть. Он вел войны с Бухарским эмиратом, а в 1809 г. ему на смену пришел его брат Умар-хан. Он продолжил централизаторскую политику брата и реформировал войско. Кроме конницы в его войске была боеспособная пехота-сарбазы и артилерия. Благодаря этому он бил войска кочевых соседей. В 1815 г. он занял Туркестан, а в 1819 г. завоевал земли казахов вокруг Туркестана, Чимкента, Сайрама и Аулие-Ата. Его власть простиралась от подножий Тянь-Шаня до Аральского моря и озера Балхаш. Под его власть кроме казахов попали и кыргызы. Правда его власть над кыргызами во многом оставалась формальной. В 1822 г. престол занял хан Мадали. Он начал активное продвижение в кыргызские земли. В середине 20-х гг. XIX в. он вмешался в борьбу между племенами сарыбагыш и солто. Выступив на стороне последних, он построил в кыргызских владениях укрепление Пишпек в 1825 г. Кокандцы вмешивались в борьбу между племенами сарыбагыш и саяк, саяк и бугу, бугу и сарыбагыш. Кыргызские манапы сами просили помощи кокандцев, желая обеспечить себе преимущество. На стороне кокандцев выступил вождь племени сарыбагыш Ниязбек (сын Эсенгула). Обращался к кокандцам и Медет-дахта из племени саяк. Среди кыргызов была частой вражда между отдельными племенами и даже родами. Это обусловиливалось взаимной барантой. В 1832 г. на Нарыне кокандский военачальник Хаккули основал укрепление Куртка. Тогда же были воздвигнуты Каракол, Барскон, Конур-Улен на берегах Иссык-Куля. Впоследствии были построены укрепления Мерке в Чуйской долине, Чиназ в Чаткале, Бостон-Терек на Памире, Кетмень-Тюбе и Джумгал в одноименных долинах. Узбеки расселялись в кыргызских землях. Кыргызы стали подчинятся ташкентским, маргеланским, андижанским наместникам кокандского хана. Но постоянной администрации в кыргызских кочевьях у кокандцев не было. Кочевники приезжали к кокандским

поселениям для торговли и покупки товаров. В первой четверти XIX в. кыргызы поддерживали активные контакты с русскими властями. Кыргызы умело лавировари между русскими и кокандцами, стараясь себе обеспечить большую самостоятельность [30, с. 277-278; 23; 29, с.55-60; 32, с. 151-160; 33, с.251-262; 31, с. 266-273; 21, с. 25-26; 28, с. 209-216; 8; 18; 19; 35, с. 83-102; 26, p. 119-120; 45, с. 24-39, 83-91; 27; 46, с. 23-25; 47].

В 1837 г. на кыргызские владения развернул наступление кокандский хан. Перед тем, он направил посольство к османскому султану. Он просил прислать военных инструкторов, наделить Коканд главенствующим положением в регионе и обязать кыргызов и казахов подчинится Коканду. Получив одобрение турок, кокандцы начали наступление. Мадали убил мингбаши Хаккули и на его место поставил Араба. Однако тот в долине Жазы и Бычан был разбит кыргызами Тайлака. По китайским данным кыргызы убили кокандского чиновника Кулчака. В 1838 г. на всекыргызском курултае Тайлак-батыря провозгласили ханом. Однако кокандцы через лекаря Кёр-Акима отравили его. В 1839 г. скоропостижнно скончался его сподвижник Чон-Медета. Кокандцы ликвидировали и Каная-батыра. В этой критической ситуации кыргызы выбрали своим ханом предствителя племени сарыбагыш Ормона. Этой личности предстояло сыграть значительную роль в истории кыргызов. В 1842 г. бухарцы Насруллаха и казахи Кенесары Касимулы одержали победу над кокандцами и убили Мадали-хана. После смерти хана, в 1842-1843 гг. кыргызы подняли восстание против кокандцев. Их поддержали правители Памира. Первым против Коканда выступило кыргызское племя бугу в районе Иссык-Куля. Их вскоре поддержали тянь-шанские, чуйские и алайские кыргызы. Кыргызы перестали платить зякет и под кокандским контролем остались только крепости и кокандские поселения в кыргызских землях. Кыргызские манапы выдвинули претендентом на престом Ширали (двоюродного брата Алим-хана). Манап Сеид-Али-бек из кыргыз-кыпчаков и кыргызы Намангана оказали ему помощь и вскоре он занял Коканд. Ибрагим-Хаял, который был бухарским ставлеником бежал. Однако бухарцы вскоре вернулись. Кыргыз-кыпчаки во главе с Мусульманкулом смогли отбросить их от столицы. Однако между самими кокандцами не было мира. Кокандская знать выдвинула против Ширали Шади, в ответ на это кыргыз-кыпчаки привели к власти Мусульманкула, который был реальным правителем, а Ширали был марионеткой. Это вызвало недовольство не только узбеков, но и многих кыргызских манапов, в том числе алайских кыргызов. В 1844 г. манап племени бугу Боромбай-батыр писал, что татары Файзулла Ногайулы и Мухаммед-Галим Тагирулы убедили его принять русское подданство. В 1845 г. кыргызы, кочевавшие у Оша, восстали. Мусульманкул лично отправился подавлять восстание и в это время в Коканде был убит Ширали. Ханом был провозглашен Мурад-бек (сын Алим-хана) из Шахрисябза. Однако Мусульманкул через неделю вернулся и сверг его. Ханом он сделал Худояра (сына Ширали). Восстание кыргызов в Оше было подавлено. Русские весьма заинтересовались событиями, поскольку продвигали свои линии все ближе к Туркестану. Некоторое время их сдерживали в 30-40-х гг. казахи хана Кенесары Касимулы. Однако под давлением русских в 1845 г. во владения кыргызов вторгся последний казахский хан Кенесары Касимулы. Однако того не поддержали казахи Старшего жуза, которые были дружествены России. Казахский хан требовал от кыргызов подчинения и обещал помощь против Кокандского ханства. Он говорил, что пришел поднять кыргызов на борьбу против Коканда и не хочет враждовать с кыргызами. Он освободил из плена кыргызского Калча-бия, который прежде был у него в плену. Кыргызские манапы же ответили, что власть стоит отдать Ормон-хану как более старшему и пусть Кенесары ему подчинится. На общекыргызском курултае манапы племен сарыбагыш, черик, бугу, саяк, солто, саруу, кушчу приняли решение, что следует готовится к войне с казахами. Кроме того, во время смут в Коканде кыргызские земли стали фактически самостоятельными и терять независимость кыргызы не хотели. В глазах казахского Чингизида Ормон-хан был человеком черной кости и Кенесары воспринял это как личное оскорбление. Кыргызский хан же был настроен принять сторону П.Горчакова в конфликте сибирских властей с казахским ханом. Положение Кенесары осложнялось тем, что и казахи Среднего жуза решили окончательно подчинится русским. По русским данным, у Кенесары было 20 тыс. войска. Он взял кокандские крепости Ит-Кечуу и Мерке. В 1846 г. казахи Кенесары Касимулы напали на аулы кыргызов [39; 36; 37; 35, с. 102-111; 26, p. 120-121; 59; 47, с. 23-25; 46, с. 15].

С Кенесары попробывал договрится манап Джангарач, однако казахский хан не принял его предложений мира. Он разорил аулы рода тынай. Весной 1847 г. Кенесары начал решительное наступление. Тем временем Ормон собрал кыргызские войска и получил призыв от русских сибирских властей решительно действовать против казахов. У Кенесары к тому впремени было уже 10 тыс. воинов из которых у 1,5 тыс. были ружья и при отряде было две пушки. В решающей битве

при Май-Тюбе казахи были разбиты превосходяшим в числености кыргызским войском (в источниках была цифра в 100 тыс., но куда более реально 40 тыс.). В плен попало 2 тыс. казахов и сам Кенесары. В котлах живыми были сварены казахские султаны, сам же Кенесары некоторое время подвергался издевательствам. Кыргызы не спешили казнить Кенесары и продержали его у себя сорок дней перед тем как казнить. Казахский Саурык-султан требовал от кыргызов уплаты куна (денежного возмещения) за смерть хана и грозил, что не отпустит Торегельды до этого. Однако кыргызы так и не заплатили ничего. Сибирские же власти наградили кыргызов медалями и дорогими одеждами. Об этом писали и сами кыргызы. Джантай из племени сарыбагыш хотел больше подарков и говорил русским что-де его стараниями уничтожено было 7 тыс. казахов. Русские указывали, что кыргызы могли выставить до 40 тыс. воинов. У одного племени бугу 10 тыс. кибиток. Тем временем Ормон-хан задумал стать ханом северокыргызских племен. Тогда в 1847 г. Мусульманкул стянул кокандские войска к Аулие-Ата. Напуганые этим, кыргызы обратились к русским, прося подданства. К русским отправили посольство манапы Ормон и Джантай. После поражения Кенесары у русских уже не было преград и они с 1847 г. начали колонизировать Семиречье. Кыргызы реальной помощи не получили и в начале 50-х гг. XIX в. кокандцы восстановили власть над кыргызами. В 1853 г. в Коканде перебили кыргызов племени кыпчак. Это было организовано с ведома Худояра, чем этот хан вызвал враждебность со стороны кыргызов. Худояр опирался на поддержку со стороны узбеков. Также он принял беженцев-уйгуров после подавления маньчжурами восстания 1847 г. События в Коканде повлияли на кыргызов. Еще в 1852 г. Ормон и другие вожди северных кыргызов отказывались платить зякет. В 1852 г. Ормон просил русского подданства, а в 1853 г. с подобной просьбой обратились манапы племени бугу Боромбай и Балбай. По поводу принятия Ормона в подданство между генералами и сибирскими властями существует переписка. Военные рекомендовали принять племя сарыбагыш в русское подданство. Ормон и Уметалы писали самому царю Николаю I просьбы о принятие в подданство. Западносибирский губернатор хлопотал в 1852 г. о разрешении Ормону кочевать в бассейне Или за услуги оказаные им русским. В 1854 г. в битве с племенем бугу погиб Ормон-хан. Русские выдвинули войска к кокандским границам. Против Худояра бунтовали алайские кыргызы. Неспокойно было и на Тянь-Шане. В 1857 г. кыргызы снова восстали против Худояр-хана. На подавление восстания были брошены войска Мирзы-Ахмата и около Аулие-Ата кыргызы из племен солто и сарыбагыш были были разбиты. Но под Пишпеком кыргызы нанесли поражение кокандцам и осадили их в крепости. Мирза-Ахмата выручил подход отрядов Малля-хана и Шадман-ходжи. Худояр был вынужден оставить престол и на его место взошел Малля-хан. С казахами у кыргызов несмотря на этническую близость были непростые отношения издавна. Когда исчезла джунгарская угроза они перестали быть союзниками. В 1765 г. кыргызы вторглись в казахские кочевья, на что Аблай сделал ответный набег в 1766 г. В 1774 г. Абу-л-Фейз и Аблай совершили нападение на кыргызов. Кыргызы ответили на это набегом на казахские кочевья. В 1779 г. кыргызы снова воевали с казахами и им приходилось оборонятся. В 1780 г. на общекыргызском курултае было принято решение о мире с казахами. Благодаря перемирью стала возможна демаркация границ казахских и кыргызских кочевий. Левый берег Или был кыргызским, а правый казахским. В 1785 г. произойшел новый конфликт. Что касается же потомков Кенесары, то Тайшык, Сыздык и Ахмет перейшли на службу к кокандцам, с которыми враждовал их отец и от рук которых погиб их дядя. После того, как Кокандское ханство стало вассалом Российской империи, они уйшли к уйгурам. И только после того как империя Цин разгромила Йеттишар они вернулись в казахские кочевья, принеся покаяние русским властям [39; 40; 36; 37; 35, с. 111-122; 26, р. 121; 34, с. 36-41; 23; 24, с. 189]

Многие земли кыргызов в начале 40-х гг. XIX в. подчинялись кокандскому хану и его уполномоченым. Андижанскому наместнику подчинялись кыргызы кочевавшие на Тянь-Шане, на реке Нарын и в нагорье Сырт. Кыргызы Чуйской и Таласской долин, а также Иссык-Кульской долин подчинялись Ташкентскому наместничеству. Нужно сказать, что Российская империя начала активно менять границу в свою пользу. В 1843-1845 гг. казахи Старшего Жуза обратились за подданством к Российской империи, не имея сил противостоять кокандцам. В 1847 г. на реке Копал была построена одноименная крепость. С 1847 по 1854 гг. Семиречье колонизировалось русскими казаками. В 1854 г. было построено укрепление Верное на месте современного Алматы. В том же году из состава Омской области была выделена Семипалатинская область в которую войшли земли между реками Иртыш и Аягуз. Подчинялась эта область западносибирскому генерал-губернаторству. В 1867 г. Алатавский округ был переименован в Семиреченскую область с центром в городе Верный. Область подчинялась Туркестанскому генерал-губернатору. В 1851 г. велись переговоры относительно торговли с Китаем. Продвижение русских не пройшло незамеченым кокандцами. В 1849 г. на реке Каскелен они

соорудили крепость Таучубек и готовились к сооружению укрепления на реке Чирчик. Кокандцы натравили племя сарыбагыш на на русских подданых из племени бугу и казахов султана Алия Адилеева. Вождь рода бугу Боромбай-батыр попросил Горчакова построить крепость в своих владениях. С позволения императора П. Горчаков приказал войскам перейти реку Или и почти сразу же был атакован лояльными Коканду кыргызами, однако нападение удалось отразить. В 1850 г. манапы Канджи-бек, Ширалин, Аджибай, Абу-л-гази попросили построить крепости и в их владениях. Кокандцы естественно не желали так просто сдавать позиции. Около реки Каскелен русский отряд К. Гутковского был атакован отрядом Ак-Куллы и был вынужден отступить. Другой русский отряд под командованием Ф. Энгмана взял Каш-Курган и рассеял отряд Ак-Куллы. В 1851 г. русские уничтожили крепость Таучубек. Кокандский гарнизон, не принимая боя, отступил в Пишпек. В 1852 г. подданства русских попросил манап сарыбагыш Ормон-хан. Русские решили в 1853 г. принять его в свое подданство, но Ормон из-за угроз со стороны казахов Старшего жуза был вынужден откочевать назад в Кыргызию. Тем временем в Коканде пришел к власти хан Худояр, который готовил нападение на русских. В 1853 г. отряд И. Бларамберга разрушил кокандские крепости Кумыш-Курган, Чим-Курган, Каш-Курган. Кокандцам удалось отстоять Ак-Мечеть. В 1853 г. оренбургский губернатор В. Перовский подошел к Ак-Мечети и отбил попытки хивинцев помочь кокандцам. 27 июня Ак-Мечеть пала и вскоре была переименована в Форт-Перовский. В августе и декабре кокандцы попробывали отбить крепость, но русские отразили все штурмы. В 1855 г. хан Худояр отправил к казахам Старшего Жуза письма с требованием переселяться в кокандские владения. К Пишпеку было выдвинуто 7 тыс. войска. Русские начали концентрировать войска на кокандской границе. Однако столкновение не состоялось, поскольку тогда началась война Коканда с Бухарой. В 1856 г. на южный берег Иссык-Куля прибыла русская экспедиция с Ч. Валихановым. В 1857-1858 гг. Кокандское ханство всколыхнуло восстание казахов и кыргызов. Восстание казахов вызвало увеличение суммы зякета и предложение откочевать к Чимкенту со своих кочевий. Восстали и кыргызы в районе Пишпека и Токмака. Начались выступления племени кыпчак под Маргеланом и Андижаном. Вместе с кочевниками восстали и узбекские дехкане. Кокандцы смогли расколоть восставших, пойдя на уступку казахской знати. Дольше всего продолжали сопротивлятся кыргызы. Надалеко от Маргелана у поселения Самгар они разбили кокандцев, а потом подступили к столице ханства. Жители Коканда открыли перед восставшими ворота. Худояр на некоторое время уступил престол своему брату Малля-беку и на этом восставшие считали свою задачу исполненой. Неудивительно, что кокандцы в то время были серьезно деморализованы. В 1860 г. кокандцы были разбиты при Узун-Агачем русскими. Вскоре русские взяли Пишпек и Токмак и в результате этой кампании Заилийский край был закреплен за русскими окончательно. То, что южные кыргызы держались за Коканд было обусловлено тем, что им с 40-х гг. XIX в. кокандским ханом была обеспечена за кыргызами должность мингбаши, то есть главнокомандующего ханскими войсками. В ханском войске служило 5 тыс. кыргызских всадников [41; 50; 43; 38, с. 119-121; 42; 51; 36; 26, р. 121, 125; 57, с. 71-73; 59; 54, с. 188-190; 47, с. 23-25; 46, с. 16].

В 1861 г. Г.Колпаковский предложил план экспедиции в Северную Кыргызию. Генерал-губернатор Западной Сибири А.Дюгамель планировал занять Заилийский край. Но на Тянь-Шане пунктами влияния Коканда оставались крепость Куртка на Нарыне, Джумгал и Тогуз-Торо в одноименных долинах. Сражение с кокандцами на реке Каракастек в 1860 г. нанесло удар по их гегемонии в Чуйской долине. Малля-хан планировал создать мусульманский союз против русских и надеялся на помощь со сторону бухарского эмира. После событий 1860 г. опорным пунктом кокандцев в Северной Кыргызии была Аулие-Ата. Малля-хан восстановил Пишкек и Токмак. Государству еще мешали несогласия между военачальниками. Канаат из Ташкента не ладил с Алымкулом и Шамаатом. Канаат пользовался поддержкой алайских кыргыз. Хан Малля сделал ставку именно на Канаата и пожаловал ему должность белербеги. Канаат в 1861 г. отправил в Верный своего посла с заверениями о мире, а тем временем приводил приграничные крепости в боевое положение, а также собирал зякет с подвластных кыргызов и казахов. Г.Колпаковский же ответил, что имеет на руках много воззваний кокандцев к кыргызам. Кыргызские манапы передавали русским заявления о необходимости войны с неверными. Русские сибирские власти в совещаниях между собой прийшли к мнению, что обеспечить верность кыргызов можно, только заняв Пишпек, Мерке, Аксу, Итекчу русскими войсками. Кокандцы же добились поддержки со стороны манапа племени бугу Муратали. Впрочем не все бугу были прококандскими. В 1861 г. русские считали, что необходимо защитить лояльных бугу. Еше в том году русские вынашивали планы овладеть городом Туркестан. Противоречия между русскими и кокандцами нарастали. Племя солто напало на пять

аулов кыргызов подвластных русским. Войну несколько отсрочили усобицы между кокандцами. Перед русским наступлением реальная власть находилась у мингбаши Алымкула Хасан-улы из племени кыпчак при формальном правлении малолетнего Султан-Саида (сына Малля-хана). Восстание Алымкула вспыхнуло в 1861 г. На Ура-Тюбе в том же году напали бухарцы. Однако, несмотря на все это, кокандцы выдвинули свои войска к сырдарьинской оборонительной линии русских. Это способствовало развертыванию русских войск на линии и в Заилийском крае в 1862 г. Племя солто напало на лояльных русским казахов Аблеса Адилова на реке Чу. Кыргызы были разбиты русскими при помощи казахов. Несколько позже прококандские бугу напали на казахские племена субан и албан. В начале 1862 г. Худояр составил заговор, который был раскрыт Малля-ханом и казнил комендантов и управляющих Ак-Мечети, Туркестана и Маргелана. Однако через некоторое время Малля-хан был повержен, а на его место поставлен Шах-Мурад. Худояр же находился в бухарских владениях и готовился к тому, чтобы при помощи бухарцев вернуть себе престол. Бек Канаат поддержал Худояра и тот вскоре вступил в Ташкент. Шах-Мурад выступил к Ташкенту с 14 тыс. войском и осадил его. Однако осада была неудачной, а при раскрытии заговора против Шах-Мурада были казнены два кыргызских аристократа, что поколебало позиции хана. Худояр и Канаат выступили на Коканд. Высланые против них войска из кыргызов разбежались перед врагом и Шах-Мурад был вынужден бежать в Кыргызию. Худояр, восстановив свою власть, призвал кокандцев продолжить войну против кыргызов возглавляемых Алымкулом и Сарымсаком. Однако его наступление не увенчалось успехом и кыргызы вскоре заняли Маргелан, Наманган, Ходжент. Вскоре Худояр был свержен, а на его место поставили сына Малля-хана. Кокандские чиновники в Кыргызии были казнены. В 1862 г. Кокандское ханство фактически лишилось господства над чуйскими кыргызами. В этот регион был отправлен отряд Г. Коплаковского. Этой ситуацией воспользовались русские, выдвинув свои войска к Аксу. Манап племени солто перешел на их сторону. В ходе похода отряд Г. Колпаковского прошел через Пишпек, Аксу, Шиштюбе и Мерке. Отряд не встретил сколько-нибудь серьезного сопротивления. В 1862 г. отряд А.Проценко был двинут к Иссык-Кулю. В районе кочевания племени бугу было сложное положение. Империя Цин считала это племя своим вассалом, а Коканд хотел собирать зякет. После рейда отряда А.Проценко русские прийшли к выводу, что нужно поддержать бугу, иначе те окажутся под цинской властью. В 1863 г. русские войска выдвинулись на Тянь-Шань. Русские отряды появились на Нарыне. На сторону русских перейшли кыргызы племен сарыбагыш и саяк. Русские заняли Джумгал и Куртку. Кыргызы племени черик также перешли к русским. Кокандцы не могли просто так наблюдать за происходившими событиями и в ноябре 1863 г. крепость Мерке, ранее оставленая кокандцами, снова была занята ханским войском. Из Ташкента местный наместник Нур-Мухаммед разослал подарки казахским старшинам и кыргызским манапам. Но кыргызское племя солто подвластное Байтику и племя сарыбагыш подвластное Джантаю отказывались повиноватся. Еще в 1861 г. кокандцы заявляли о своем прощении кыргызам за убийство пишпекского бека Рахматулы и коменданта крепости Мерке Пардыбека и призывали вернутся под ханскую власть. В 1864 г. в Аулие-Ата прибыл Нур-Мухаммед и созвал там манапов таласских и чуйских кыргызов. Г.Колпаковский в этой ситуации предложил есаулу Бутакову вступить в Чуйскую долину и разведать ситуацию. К русским прибыли послы от племени сарыбагыш. Другие кыргызы снабдили русских информацией о жалком состоянии кокандской армии. Многие кыргызские племена были приняты в русское подданство в 1863-1864 гг. Так чуйские и тянь-шанские кыргызы приняли русскую власть. После того как русские прийшли в Кыргызию, часть кыргызских манапов оказалась недовольной русской властью. Они понимали подданство иначе чем русские, которые требовали беспрекословного подчинения, в отличие от формального подчинения которое кыргызы оказывали кокандскому хану. Это были представители солто, бёлёкбай, сарыбагыш, бугу, черик. Новым центром их притяжения стал Восточный Туркестан, где подняли восстание уйгуры и дунгане. Тем временем русские перейшли к открытой войне против Кокандского ханства [35, с. 211-287; 41; 36; 26, p. 125; 57, c. 72-73; 47, c. 23-25; 46, c. 16]

В 60-х гг. XIX в. русские развернули решительное наступление на город Туркестан. Русские ожидали легкой победы, поскольку тогда Алимкул находился в весьма сложном положении. Летом 1864 г. полковник Н. Веревкин со стороны Форта-Перовского атаковал город Туркестан. Наместник этого города Мирза-Даулет бежал в Ташкент. Иной русский отряд занял Чимкент. Однако попытка взять Ташкент малыми силами с хода провалилась. В декабре кокандское войско Алимкула двинулось на Чимкент, однако около селения Икан наткнулись на казачий отряд уральских казаков В. Серова и окружили его. На протяжении трех дней русские отбивали нападения кокандцев. Гарнизон Туркестана, услышав о действиях в районе Икана, отправил на выручку отряд поручика Сукорко, однако того

встретил отряд казаха на кокандской службе Сыздыка Кенесарыулы и вынудил его отступить. Тогда отряд В.Серова в отчаяной атаке сам прорвался к Туркестану. После этого сражения в декабре 1864 г. наступило временное затишье. В 1864 г. влияние русских начало распространятся на южных кыргызов. С падением кокандской власти однако обострились внутреннеплеменые противоречия между кыргызами. Рыскулбек просил помощи русских против нападавших на него племен солто и сарыбагыш. В 1865 г. он был принят в русское подданство. В том же году манап племени сарыбагыш Уметалы и манап племени саяк Осмон выступили на стороне кокандцев. Тогда же бухарцы снова начали войну против Кокандского ханства. Бухарский хан восстановил в Коканде власть Худояра. В этих обстоятельствах весной 1865 г. отряд М.Черняева выступил в поход на Ташкент. На протяжении апреля-июня этого года русские осаждали Ташкент. В мае того же года из Коканда на выручку осажденым выдвинулось войско Алимкула. Кокандкский командующий был смертельно ранен и кокандцы были вынуждены отойти. После того как умер Алимкул, кокандцы консолидировались вокруг персоны Худояра. В июне русским стало известным, что на помощь кокандцам собираются прийти бухарцы и эмир собирает войска на помощь хану у Ура-Тюбе. Тогда было принято решение о штурме. 15 июня русские атаковали Каменные ворота Ташкента и прорвались сквозь их. 16-17 июня продолжались уличные бои, а 18 июня город капитулировал. В 1865 г. кыргызское племя бугу начало нападать на торгоутов живущих в Синьцзяне. Те попросились в русское подданство, однако русские полководцы не приняли их. Предписывалось оказывать им содействие, но не принимать в подданство. Г.Колпаковский же отстаивал мнение, что нужно ввести войска в Чугучак, Кульджу и Кашгар. В то время кыргызы племени бугу установили тесные связи с дунганским султаном. В 1865 г. русскую власть приняло кыргызское племя сарыбагыш. В 1867 г. они уже не формально, а фактически покорились. Уметалы (сын Ормон-хана) был вынужден покорится. В 1866 г. были основаны первые русские поселения на Иссык-Куле. Русские в мае 1866 г. овладели Ходжентом. Попытка бухарцев оказать помощь кокандцам закончилась разгромом бухарского войска в битве между Чиназом и Ходжентом 8 июня 1866 г. Отряд Д.Романовского одолел значительно превосходящие его силы кокандцев. В июле того же года был генералом Н. Крыжановским был взят Ура-Тюбе. В октябре пал Джизак. В 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство состоящие из Семиреченской и Сырдарьинской областей (туда входил Ташкент). В 1867 г. русские войска были отправлены против манапов племени бугу Саурук, Дуаралы и Балбая. Саурук и Дуаралы заявили о желании принять русское подданство, однако считали, что его можно принять формально. В мае 1867 г. на Текес из г. Верного выступили русские войска под командованием генерала В. Полторацкого. В отряд кроме русских входили казахи и кыргызы-бугу Зарпека. Дуаралы и Балбай, Саурук вместе с Сабатыр-муллой были захвачены в плен и брошены в тюрьму. В январе 1868 г. К. Кауфман заключил договор с Худояром договор по которому хан ставал вассалом Российской империи. В 1869-1870 гг. по настоянию К. Кауфмана был вынужден прекратить конфликт с Бухарским эмиратом. В 1871 г. туркестанский наместник был уверен, что кокандский хан повинуется ему безпрекословно [41; 42; 44; 51; 35, с. 287-330; 36; 26, p. 125; 57, с. 73-75; 47, с. 23-25; 46, с. 21-22].

Тем временем ситуация начала накалятся. В 1871 г. против Худояра восстали алайские кыргызы. Однако восстание было легко подавлено. С 1872 г. среди кыргызов было брожение. Они готовили на роль своего лидера Пулат-бека (сына Ибрагим-бека). В 1873 г. восстали все южные кыргызы, которых возглавил Мулла-Исхак. Тогда против восставших выступил Абд ар-Рахман Афтобачи, а правительница алайских кыргызов Курман-джан осталось нейтральной. Под Ханабадом восставшие потерпели поражение, а потом хан Худояр предательски казнил 40 их главарей. Однако восстание продолжалось. Кыргызские кочевники и узбекские дехкане заняли города Узкент, Ош, Андижан и укрепления Уч-Курган и Булукбаши. В октябре 1874 г. в решающем сражении под Наманганом ханские войска нанесли поражение восставшим. Восставшие отступили в кыргызские аулы. Туда же с карательной экспедицией двинулся Абд ар-Рахман Афтобачи. Многие аулы были полностью уничтожены. Часть южных кыргызов бежала к русским в Токмак и просила принять их в русское подданство. Однако туркестанская администрация отказалась это делать, поскольку Худояр был вассалом Российской империи, да и русские опасались перехода Кокандского ханства на сторону англичан, поскольку Афганистан союзный британцам был под боком. В 1875 г., укрывавшийся в Чаткале, Пулат-бек снова выступил против кокандского хана. Кокандская знать же ровно тогда прийшла ко мнению, что дальнейшее правление Худояра приведет к катастрофе и организрвала заговор против него [35, с. 333-339; 36]

Весной 1875 г. против Худояра восстал эмир Абд ар-Рахман Афтобачи, мулла Исса-Аулие и брат Худояра Султан-Мурад-бек, который правил Маргеланом. Летом они присоединились к восставшим

против хана южным кыргызам. Кыргыз Мулла-Исхак объявил себя родственником хана Пулат-беком, то есть стал самозванцем. На сторону мятежников перешел правитель Андижана Наср ад-Дин (сын хана). Ош и Наманган без боя сдались восставшим. В конце июля они подойшли к Коканду. Половина ханского войска во главе с сыном хана Алимбеком сразу же перейшли на сторону восставших. Худояр бежал в Ходжент и думал укрытся под защитой русских. Восстание охватило все ханство и бывшего хана отправили подальше от границы – в Ташкент. Восставшие надеялись на помощь со стороны Османской империи, Ирана и Афганистана, то есть мусульманских государств. Также они надеялись на помощь со стороны англичан как противников русских. Ударную силу восставших составляла кыргызская конница. Русские задумали подавить восстание. В августе войска нового кокандского хана спустились с гор и начали громить поселения на реке Ангрене. Один из кокандских отрядов вышел на ташкентско-ходжентский тракт и начали убивать и забирать в ясырь русских гражданских лиц и военных. Мулла Исса-Аулие провозгласил газзават против русских. 8 августа 1875 г. кокандцы появились у Ходжента. 12 августа 1875 г. отряд полковника Савримовича опрокинул у села Коста-Кола отряд Абд ар-Рахмана Афтобачи. К 18 августа 1875 г. несколько русских отрядов сосредоточились у Ходжента. 22 августа 1875 г. К. Кауфман опрокинул войско кокандцев и кыргызов. Афтобачи отступил в Маргулан. 26 августа русские под командованием К. Кауфмана двинулись к Коканду. Навстречу туркестанскому губернатору выехал Наср ад-Дин-хан и покаялся за восстание. 30 августа 1875 г. на волю русских сдался и правитель Маргелана Мурад-бек. В погоню же за Абд ар-Рахман Афтобачи был брошен отряд М. Скобелева. У селения Мин-Тюбе авангард кокандцев был разбит. 10 сентября 1875 г. русские вступили в Ош. У Абд ар-Рахмана Афтобачи после этого остался отряд всего в 400 воинов и он находился между Андижаном и Узкентом. 25 сентября 1875 г. русские вступили в Наманган. К. Кауфман тогда получил известие, что в восточной части Кокандского ханства ханом был провозглашен кыргыз Пулат-бек. Главным же военачальником был Абд ар-Рахман Афтобачи. Центром восстания стал Андижан. В начале октября отряды генерал-майора В. Троцкого отбили нападения восставших, но не взяли Анджижан. В Коканде тоже началось восстание. Наср ад-Дин бежал под защиту русских в Ходжент. Кокандцы же захватили Наманган и русский гарнизон еле смог удержатся в цитадели. В январе 1876 г. К. Кауфман в обход министра иностранных дел добился от императора ликвидации Кокандского ханства. Он отправил приказ М. Скобелеву занять Коканд. Город сдался почти без боя. Видя безперспективность сопротивления в феврале 1876 г. Абд ар-Рахман Афтобачи сдался. Его отправили в ссылку в Россию. Кыргызского предводителя Пулат-бека же казнили в Маргелане. В апреле 1876 г. в местности Яны-Арык русские столкнулись с войском Абдылдыбека, который был из алайских кыргызов. М. Скобелев в этом сражении нанес им поражение. Курман-джан была вынуждена пойти на переговоры с русскими и принять русккое подданство. Жившие в Бадахшане кыргызы были покорены только в середине 90-х гг. XIX в. вместе с русским завоеванием местных памирских княжеств. Кыргызы жившие в Афганистане были поддаными местного эмира. Завоевания в Средней Азии в русской прессе и среди русских мыслителей обосновывались желанием цивилизировать местные народы, оградить границы империи от набегов со стороны мусульман и открыть для русских товаров новые рынки. Русская пропаганда говорила об особой гуманности русских завоеваний по сравнению с другими европейскими государствами [44; 50; 51; 35, с. 339-343; 36; 26, р. 125-126; 57, с. 76-77; 52, с. 129-133; 53, с. 44-47; 46, с. 23-26].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Уйгурские восстания первой половины XIX в. встречали содействие со стороны Кокандского ханства. Умар-хан и Мадали-хан прямо помогали восставшим уйгурам и укрывали у себя белогорских ходжей. Оказывали содействие ходжам и кыргызы. Империя Цин в XIX в. перейшла от активной наступательной политики к глухой обороне и была вынуждена примирится с навязаным Кокандским ханством торговым договором 30-х гг. XIX в. После заключения договора кокандские войска более прямо не вторгались в земли империи Цин. Кокандцы ограничивались только принятием уйгурских беженцев на своих землях и не преследовали ходжей. Восстание 60-х гг. XIX в. осуществлялось при помощи добровольцев из Кокандского ханства без активного участия самого хана. Якуб-бек пользовался активным содействием со стороны Великобритании, Российская империя с ним прямо не враждовала, а Османская империя оказала уйгурам намного меньшую, чем могла, помощь. Якуб-бек во главе уйгуров подчинил ряд мусульманских государств возникших на территории Синьцзяна и русские этому не препятствовали. Особый интерес у Российской империи был к анексии Илийского уйгурского султана. Его оккупация оправдывалась враждебным отношением уйгуров к русским и опасности аннексии этого государства Якуб-беком. Во время похода Цзо Цзунтана в Синьцзян русские заняли политику невмешательства.

После возвращения основных уйгурских территорий империя Цин вынудила русских отдать и Кульджинский (Илийский) край. Касательно же, кыргызов, то Российская империя оказывала политику покровительства им против казахов и Кокандского ханства. В 40-х гг. XIX в. русские войска напрямую не поддерживали кыргызов, оказывая им только дипломатическую помощь. Кыргызы оказались эфективным орудием в борьбе с повстанцами казахского хана Кенесары Касимулы. В 50-60-х гг. XIX в. Российская империя оказывала дипломатическую помощь кыргызским манапам, принимая в свое подданство племя за племенем. Громя кокандские войска, русские непрямо оказывали поддержку оппозиционно настроенным к Кокандскому ханству племенам кыргызов. Восстания кыргызов в 70-х гг. XIX в. были направлены против хана Худояра ставшего русским вассалом в 1868 г. Восстание кыргызов в 1875-1876 гг. было использовано как повод для ликвидации Кокандского ханства. Последними в Российскую империю войшли алайские и памирские кыргызы.

Литература

1. Boulger D.Ch. The life of Yakoob Beg; Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar. London: Allen and соб 1877. https://archive.org/details/lifeofyakoobbega00boulrich
2. Clarke M.E. Xinjang and China’s rise in Central Asia – a history. London-New York: Routledge, 2011. 224 p.
3. Newby L.J. The begs of Xinjang: between two world // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. 61. Issue 2. June 1998. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 278-297
4. Newby L.J. The empire and the khanate: A political history of Qing relation with Khoqand, 1760-1860. Leiden: E.J. Brill, 2005. 297 p.
5. Brophy D. The Kings of Xinjiang: Muslim Elites and the Qing Empire // Etudes Orientales. Vol. 25. 2008. P. 69-90
6. Millward J.A. A Uyghur Muslim in Qianlong's Court: The Meaning of the Fragant Concubine https://ru.scribd.com/document/51947604/A-Uyghur-Muslim-in-Qianlong-s-Court-The-Meaning-of-the-Fragant-Concubine
7. Schwarz H.G. The khwajas of East Turkestan // Central Asiatic Journal. – Vol. 20/4. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1976. P. 266-295
8. Garnaut A. From Yunnan to Xinjiang: Governor Yang Zengxin and his Dungan Generals // https:// web.archive.org/web/20120309054654/http://www.ouigour.fr/recherches_et_analyses/Garnautpage_93.pdf
9. Saguchi T. The Revival of the White Mountain Khwajas, 1760-1820 (From Sarimsaq to Jihangir) // Acta Asiatica. Bulletin of Institute of Eastern Culture. № 17. Tokyo: Toko gakkai, 1968. P. 7-20
10. Ван Цзюнь Тао. Национальная политика Цинской династии в Уйгурском районе (XIX век) http://gum.spb.ru/wp-content/uploads/2016/01/%D0%A2%D0%B0%D0%BE-%D0%9D%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%9E%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90%D0%AF-%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90-%D0%A6%D0%98%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99-%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%90%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%98.pdf
11. Kim H. Holy war in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877. Stanford: Stanford University Press, 2004. 320 p.
12. Куропаткин А.Н. Кашгария: Историко-географический очерк страны, ея военныя силы, промышленность и торговля. СПб.: Типография В.А. Полетики, 1879. 435 с.
13. Моисеев С.В. Взаимоотношения России и Уйгурского Государства Йэттишар в 1864-1877 гг. // Дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. Всемирная история. – Барнаул: Алтайский государственный университета, 2003. 224 с. http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/65409.html
14. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 гг.). Барнаул: Аз Бука, 2003. 346 с. http://new.hist.asu.ru/biblio/ruskit/index.html-
15. Кадырбаев А.Ш. Ходжаган. Теократические вожди Восточного Туркестана от Мин до Цин // Общество и государство в Китае. Т. XLV. Ч. 1/ Ученые записки ИВ РАН. Отдела Китая. Вып. 17. М.: Институт востоковедения РАН, 2015. С. 482-489
16. Дубровская Д.В. Обретение Цинским Китаем Синьцзяна: «Новая граница» и насильственная власть https://www.academia.edu/27253591/%D0%94._%D0%92._%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F._%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B5%D1%8

2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A6%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BC_%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%BC_%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%8C%D1%86%D0%B7%D1%8F%D0%BD%D0%B0_%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0_%D0%B8_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C- 15.12.2018

17. Исиев Д.А. Уйгурское государство Йэттишар (1864-1877 гг.) М: Наука, Восточная литература, 1981. 92 с.
18. Сапаралиев Д.К вопросу о позиции кыргызов в освободительной борьбее народов Восточного Туркестана в середине XVIII в. http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol04_Issue07 2003/301.pdf
19. Сапаралиев Д.О государственном устройстве кыргызов со второй половины XVIII в. до середины XIX в.http://www.kyrgyz.ru/articles/kyrgyz/db_saparaliev_o_gosudarstvennom_ustroystve_kyrgyzov_so_vtoroy_poloviny_xviii_veka_do_serediny_xix_veka/
20. Сапаралиев Д. Тайлак Баатыр – борец за свободу Кашгарии и Кыргызстана http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8378
21. Сапаралиев Д. Взаимоотношения киргизов с соседними народами в XVIII в. // Актуальные вопросы исторической науки // Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-летию образования СССР. Киев: Наукова Думка, 1984. С. 25-26
22. Сапаралиев Д. Принятие отдельными группами тяньшаньских кыргызов подданства России в середине XVIII в. // Известия Академии наук Кыргызской ССР. №2. Фрунзе: Илим, 1988. С. 3-9
23. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в 18 в. Бишкек: Илим, 1995. 152 с. http://lib.kg/doolotbek-saparaliev-vzaimootnoshen/
24. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызов и узбеков в середине XVIII в. в эпических произведениях и документальных источниках // Фергана – долина дружбы и взаимосогласия / Сборник материалов Международной научной конференции 29-30 авг. 1997 г. Бишкек: Учкун, 1998. С. 36-38
25. Сапаралиев Д. Уникальный документ кыргызско-казахского перемирия 1847 года // Фергана – долина дружбы и взаимосогласия / Сборник материалов Международной научной конференции 29-30 авг. 1997 г. Бишкек: Учкун, 1998. С. 112-114
26. Tchoroev (Chorotegin) T. Kyrgyzs // History of civilizations of Central Asia. Vol. V. Paris: UNESCO Publishing, 1986. P. 109-127
27. Керимбекова Н.К. История формирования этно-политической территории Кыргызстана (XVII-XIX вв.) // Автореферат диссертации на солискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. Бишкек: Институт истории Национальной академии наук Кыргызской республики, 1994. http://cheloveknauka.com/istoriya-formirovaniya-etno-politicheskoy-territorii-kyrgyzstana-xvii-xix-vv
28. Сапаралиев Д. Посольско-дипломатические связи Кыргызстана с Россией в первой трети XIX в. //Диалог цивилизаций на Великом Шелковом пути. Центральная Азия: вчера, сегодня, завтра. Материалы международной научной конференции. Вып. 1 Бишкек: Илим, 2002. С. 209-216
29. Сапаралиев Д. Кыргызы в антицинской борьбе народов Кашгарии 1758-1759 гг. // Диалог цивилизаций: Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого шелкового пути. Вып. 2 Бишкек: Илим, 2003. С. 55-60
30. Сапаралиев Д. Этническое название Кыргызов в исторических источниках России (XVIII-XIX в.) // Власть и общество/Межрегиональная научно-практическая конференция. Октябрь 2003 г. Абакан: Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова, 2003. С. 277-278
31. Сапаралиев Д. Этнополитическая история Кыргызстана в XVIII столетии, // Власть и общество /Межрегиональная научно-практическая конференция. Октябрь 2003 г. Абакан: Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, 2003. С. 266-273
32. Сапаралиев Д. Государственное устройство Кыргызов с XVI-до середины XIX века, По материалам документальных источников // Globalization And Turkish Civilization. İnternational Symposium On The Occasion Of The Estabilishment Of The Kyrgyz - Turkish Manas University. Bishkek, November 10-11, 2005. Bishkek: Kyrgyz - Turkish Manas University, 2006. P. 151-160
33. Сапаралиев Д. Военное искусство тяньшанских кыргызов в XVIII - XIX вв. по архивным источникам // Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения Н.Э. Масанова/ Сборник материалов Международной научной конференции. Алматы: LEM, 2010. С. 251-262

34. Асанов Т.И. Казахско-кыргызские взаимоотношения и пограничные вопросы XVIII-XIX вв // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. Серия 1. Выпуск 3. Бишкек: Кыргызский Национальный Университет имени Жусупа Баласагына, 2003. С. 36-41
35. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. – М.: Соцэкгиз, 1959. 435 с.
36. Джамгерчинов Б., 1966. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзэ: Кыргызстан. 429 с. http://lib.kg/b-dzhamgerchinov-ocherki-politicheskoj-i/
37. Джамгерчинов Б. Д. Киргизы в эпоху Ормон-Хана = Кыргыздар Ормон-Хан доорунда. Бишкек: [б. и.], 1998. 62 с. http://lib.kg/b-dzhamgerchinov-kirgizy-v-epohu-ormon-h/
38. Шейшекеева Г.М. Межэтнические связи населения Кыргызстана в период господства Кокандского ханства // Известия вузов Кырзыстана. № 1. Бишкек: Илим, 2014 С. 119-122
39. Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель http://bibliotekar.kz/poslednii-pohod-hana-kenesary-i-ego-gibe
40. Тургараева Г.М. История гибели предводителя национально-освободительного восстания 1837-1847 гг. http://www.rusnauka.com/11_NPE_2014/Istoria/3_165252.doc.htm
41. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). М.: Издательство Восточной литературы, 1960. 272 с. http://militera.lib.ru/research/halfin_na1/index.html
42. Мамадалиев И.А. Присоединение Средней Азии к России и особенности ее административного управления // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. Б.м., 2013 http://cheloveknauka.com/prisoedinenie-sredney-azii-k-rossii-i-osobennosti-ee-administrativnogo-upravleniya#ixzz4aSsun9M0
43. Тимченко С.В. Народные восстания первой половины XIX в. в южном Казахстане и Киргизии в период господства Кокандского ханства http://articlekz.com/article/11337
44. Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии http://rus-turk.livejournal.com/268703.html http://rus-turk.livejournal.com/269097.html http://rus-turk.livejournal.com/269770.html
45. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань : Типография императ. Университета, 1886. 215 с.
46. Топилдиев Н.С. Социально-политическое и политическое положение Кокандского государства накануне и в период его завоевания Российской империей // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.01 – История Узбекистана. Ташкент: Институт истории Национальная академия наук Узбекистана, 2009. 30 С.
47. Топилдиев Н.С. Политическая ситуация Кокандского ханства в 50–60-х годах XIX века // Исторические исследования: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). Казань, 2015. С. 23-25.
48. Кузнецов В.С. (1983): Цинская империя на рубежах Центральной Азии. (вторая половина XVIII-первая половина XIX в.) // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Новосибирск: НГУ, 1983. http://www.dissercat.com/content/tsinskaya-imperiya-na-rubezhakh-tsentralnoi-azii-vtoraya-polovina-xviii-pervaya-polovina-xix
49. Муканова Г.К. Размежевание владений России и Китая в Центральной Азии: Этнополитический аспект (XIX-начало XX веков) // Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.03. Всеобщая история. Новое и новейшее время. М.: Институт востоковедения РАН, 1995. http://cheloveknauka.com/razmezhevanie-vladeniy-rossii-i-kitaya-v-tsentralnoy-azii-etnoroliticheskiy-aspekt-xix-nachalo-xx-vekov
50. Яншин В.П. Продвижение России в Центральную Азию и присоединение Тянь-Шаня и Алая :XIX век // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. Бишкек: Кыргызско-Русский славянский университет, 2006. 190 с. http://www.dissercat.com/content/prodvizhenie-rossii-v-tsentralnuyu-aziyu-i-prisoedinenie-tyan shanya-i-alaya-xix-vek
51. Глущенко Е.А. Россия в Средней Азии. Завоевания и преобразования. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 575 с. http://www.admw.ru/books/Rossiya-v-Sredney-Azii--Zavoevaniya-i-preobrazovaniya/
52. Брежнева С. Отношение русского общества к наступлению Российской империи на Туркестан (вторая половина XIX в.) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Вип. 87. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2011. С. 129-133
53. Брежнева С. Цивилизаторская миссия как оправдательный нарратив наступления России на Туркестан в трудах русских ориенталистов: конца XIX в. – начала XX в. // Исторические,

философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. № 8. Ч.3.Тамбов: Грамота, 2011. С. 44-47
54. Почекаев Ю.Р. Узурпаторы и самозванцы степных империй. История тюрко-монгольских государств в переворотах, мятежах и иноземных завоеваниях. СПб.: Евразия, 2016. 378 с.
55. Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана, XIV-XIX вв. Алматы: Гылым, 1994. 270, [1] с.
56. Atwill D. The Chinese sultanate. Islam, Ethnicity and the Pantay rebellion in South-West China, 1856-1873. Stanford: Stanford university press, 2005. 280 p.
57. Центральная Азия в составе Российской империи. СПб.: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.
58. Ануфриев К.С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.03. Всемирная история. Томск: Томский политехнический университет, 2010. – 37 с.
59. Обзор архивных и других исторических документов XIX века по истории кыргызского народа (в эпоху Ормона-хана). http://beshbarmak.info/files/kitepkana/Bizdinkg/ormonxaninarchievematerials.pdf

Qırğızlar və uyğurlar böyük dövlətlər arasında (1760-1881)

Xülasə

Bu məqalə Rusiya imperiyasının qırğız və uyğurlarla münasibətlərinə həsr edilmişdir. XIX əsrin birinci yarısındakı Uyğur üsyanları Kokand xanlığının təstəyi ilə qarşılaşdı. Ömər xan və Mədəli xan birbaşa Uyğur üsyançılarına kömək etdilər və Belogorsk Xocasını mühasirəyə aldılar. Xocaları və qırğızları dəstəklədilər. 19-cu əsrdə Tzin imperiyası fəal hücum siyasətindən müdafiəyə keçdi və 1930-cu illərin Kokand xanlığı tərəfindən tətbiq olunan ticarət müqaviləsi ilə barışmaq məcburiyyətində qaldı. XIX əsrdə Müqavilə bağlandıqdan sonra Kokand qoşunları artıq birbaşa Qinq imperiyasının ərazilərinə basqın etdilər. Kokandanlar öz ərazilərində uyğur qaçqınlarını qəbul etməklə məhdudlaşdılar və xocaları təqib etmədilər. 60-cı illərin üsyanı XIX əsr Kokan xanlığından olan könüllülərin köməyi ilə xanın özünün fəal iştirakı olmadan həyata keçirilmişdir. Yaqub-bəy Böyük Britaniya tərəfindən fəal şəkildə dəstəkləndi, Rusiya İmperiyası onunla birbaşa mübahisə etmədi və Osmanlı İmperatorluğu uyğurlara bacardıqlarından daha az kömək etdi. Uyğurların başçılığı ilə Yaqub bəy Sincan ərazisində yaranan bir sıra müsəlman dövlətlərini alt-üst etdi və ruslar buna mane olmadı. Rusiya İmperiyası üçün xüsusi maraq Iliyalı uyğur sultanın ilhaqı idi. Onun işğalı uyğurların ruslara qarşı düşmən münasibəti və Yaqub bəy tərəfindən bu dövlətin ilhaq edilməsi təhlükəsi ilə əsaslandırıldı. Tzuo Tzuntanın Sincanda etdiyi kampaniya zamanı ruslar müdaxilə etməmək siyasətini tətbiq etdilər. Əsas Uyğur ərazilərinin geri qaytarılmasından sonra Tzin imperiyası rusları Kuldzhinsky (Iliysky) bölgəsini geri qaytarmağa məcbur etdi. Qırğızlara gəldikdə, Rusiya İmperiyası qazaxlara və Kokand xanlığına qarşı onları himayə etmək siyasətinə sahib idi. 40-cı illərdə. XIX əsr Rus qoşunları qırğızlara yalnız diplomatik yardım göstərməklə kifayətləndi.

Kyrgyz and uyghurs between great power (1760-1881)

Summary

This paper is devoted to the analysis of the policy of the Russian Empire in relation to the Kyrgyzes and Uighurs. During the research it is important to show the role of the Kokand khanate in the history of Central Asia in the nineteenth century. Uighur Revolts of the first half of the XIX century. They met with assistance from Kokand khanate. Umar-Khan and Madali-Khan directly assisted the Uighurs who rebelled and sheltered the White Mountain Khwajas. Kyrgyzes helped ti Khwajas. The Qing Empire in the XIX century moved from active offensive policy to deaf defense and was forced to reconcile with the imposed by the Kokand Khanate trade agreement of the 30-ies years of XIX century. After the conclusion of the treaty, the Kokand troops didn't directly invade the lands of the Qing Empire more. The Kokand residents limited themselves to accepting Uighur refugees on their lands and didn't pursue khwajas. Muslim revolt of the 60-ies years of XIX century in Xinjiang Was carried out with the help of volunteers from the Kokand khanate without the active participation of the khan. Yakub-bek enjoyed active assistance from the Great Britain, the Russian Empire did not directly oppose him, and the Ottoman Empire rendered the Uighurs much less than they could help. Yakub-bek headed by Uighurs subordinated a number of Muslim states emerged in the territory of Xinjang and the Russians didn't interfere with it. Particular interest of Russian Empire was the

annexation of the Ili Uighurian Sultanate. His occupation was justified by the hostile attitude of the Uighurs towards the Russians and the danger of the annexation of this state by Yakub-bek. During the campaign of Zuo Zongtang to Xinjiang, the Russians adopted a policy of non-intervention. After the return of the main Uighur territories, the Qing empire forced the Russians to give up the Qulzha (Ili) region. Concerning the Kyrgyz, the Russian Empire had a policy of protecting them against the Kazakhs and Kokand khanate. Russian troops didn't direct support the Kyrgyzes, Russian Empire suppory them only diplomatic assistance in the 40-ies years of XIX century. The Kyrgyzes turned out to be an effective tool in the fight against the rebels of the Kazakh Khan Kenesary Kasimuly. The Russian empire rendered diplomatic assistance to the Kyrgyz manapas by accepting a tribe for the tribe in the 50-ies and 60-ies years of XIX century. Russians defeating the troops the Kokand troops indirectly supported the Kyrgyz tribes that were oppositional to the Kokand Khanate. The revolts of the Kyrgyzes in the 70-ies years of XIX century were directed against khan Khudoyar, who became a Russian vassal in 1868 year. The revolts of the Kyrgyz in 1875-1876 years was used by Russians as an excuse for the elimination of the Kokand Khanate. Alay and Pamir Kyrgyz entered the Russian Empire last.

Göndərilib: 02.07.2020 Qəbul edilib: 05.07.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/42-46

Xalidə Qələndər qızı İsmayılova
Bakı, Azərbaycan

XƏTAİ İRSİ: DÖVLƏTÇİLİK İŞİNİN TARİXİ ƏSASLARI

***Açar sözlər**: şah, Xətai, dövlət, dövlətçilik, Səfəvi, ölkə, cəmiyyət, şəxsiyyət, məğlubiyyət, sülalə, qılınc, tarix, qələbə, söz-şeir*
***Key words:** shah, Khatai, state, statehood, Safavid, country, society, personality, defeat, dynasty, sword, history, victory, word-poem*
***Ключевые слова**: шах, Хатаи, государство, государственность, Сефевид, страна, общество, личность, поражение, династия, меч, история, победа, слово-поэма*

Tarixə rakurs: Bildiyimiz kimi, Şah İsmayıl Səfəvi (I İsmayıl və ya Şah İsmayıl (tam adı: Əbül-Müzəffər İsmail ibn Heydər əs-Səfəvi; 17 iyul 1487-ci il, Ərdəbil, 23 may 1524, Ağqoyunlu - Sərab) Səfəvilər dövləti - Səfəviyyə təriqətinin şeyxi, Səfəvilər dövlətinin banisi və ilk şahı kim tarixə düşmüşdür. Onun yaratdığı Səfəvilər dövləti 1736-cı ilə qədər mövcud olmuş, Xətai 1501-ci ildən Cənubi Azərbaycanda On iki imam şiəliyinə əsaslanan Səfəviliyi yayaraq 1509-cu ildə bütün İran, Azərbaycan, İraq, Şərqi Anadolu və s. əraziləri vahid dövlətdə birləşdirmişdir.

Tarixdən bilirik ki, I Şah İsmayılın altıncı əcdadı, mərkəzi Ərdəbildə yerləşən Səfəviyyə sufi təriqətinin əsasını qoymuş Şeyx Səfiəddin İshaqdır (1252-1334). Bir sıra Səfəvi mənbələri Səfəvi əcdadlarının tarixçəsini Şeyx Səfiəddinin yeddinci əcdadı olmuş və XI əsrdə yaşadığı güman edilən Firuzşah Zərrinkülaha bağlayırlar və onun yeddinci şiə imamı Musa əl-Kazımın nəslindən gəldiyini bildirirlər. Lakin araşdırmalar nəticəsində belə bir fikir də irəli sürülmüşdür ki, Firuzşahı İmam Musa əl-Kazım vasitəsilə peyğəmbər və imam nəslinə bağlamaq cəhdi Səfəvilər sülaləsinin hökmranlıqlarının legitimliyini əsaslandırmaq məqsədi güdmüşdür. Həmçinin, tarixşünaslıqda Səfəvi əcdadlarını qeyri-türk entoslarla əlaqələndirmək üçün müəyyən cəhdlər də edilmiş, Firuzşahın Cənubi Ərəbistandan (Yəməndən) və hətta Fars vilayətindən köçərək, Azərbaycanın Ərdəbil nahiyəsinə gəldiyi barədə iddialar ortaya atılmışdır. Lakin tədqiqatlar dərinləşdikcə bir sıra yerli və əcnəbi alimlər Səfəvi əcdadlarının türk mənşəli olduqlarını təkzibedilməz dəlillərlə təsbit etmişlər. Bu da o anlama gəlir ki, Səfəvi sülaləsinin kökü Azərbaycan ailələrindən ibarət olmuşdur. V.V.Bartold Səfəvilər sülaləsinin türk mənşəli olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, *"Ərdəbil şeyxləri, şübhəsiz, fars mənşəli deyil, Türk mənşəli idilər"*. İ.P.Petruşevski də bu analoji fikirdə olub, Səfəvilər sülaləsinin əslən Cənubi Azərbaycandan, Ərdəbildən olduğunu, Səfəviyyə sufi - dərviş təriqətinin irsi şeyxləri olduğunu yazırdı və əlavə edirdi ki, *"ilk Səfəvi şeyxləri Ərdəbildə yaşayırdı, onların doğma dili Azərbaycan dili idi"*. Sufizmin fransız tədqiqatçısı Massinyon Səfəviyyə təriqətinin "Suxravərdiyyə dərviş ordeninin Azərbaycan qolu" olduğunu yazırdı...

Nəsil-nəcabəti Azərbaycançılıq ideyalarına sadiq kök üstündə qurulmuş Şah İsmayıl Səfəvi 1487-ci il iyulun 17-də nüfuzlu azərbaycanlı ailəsində doğulmuşdur. Ata tərəfdən Şeyx Səfiəddinin nəslindən olan İsmayılın atası Şeyx Heydər, babası Şeyx Cüneyd, anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı, Sultan Yaqubun bacısı olmuşdur. Şah İsmayılın iyirmi beşinci babası Əbülqasım Həmzənin, on beşinci babası Qızılbörk Firuzun qəbirləri Ərdəbil yaxınlığındakı Şeyx-Kəhrəlan kəndində indi də durur. Yerli əhali bu qəbirləri ziyarətgaha çevirib. Bütün bunlar İsmayılın, onun soy-kökünün Azərbaycan vahidində bərqərar olmasını birmənalı şərtləndirir...

Tarixi əsaslara söykənərək belə bir müddəa irəli sürə bilərik ki, İsmayılın siyasi hakimiyyətə gətirilməsinə əsasən Şirvanşah qoşunu ilə döyüşdə qızılbaşların məğlub olması, Şeyx Heydərin öldürülməsi olmuşdur. Bilirik ki, 9 iyul 1488-ci ildə Tabasaranda Şirvanşah qoşunu qızılbaşlara divan tutmuş, Səfəvi hakimiyyəti əməlli-başlı laxlamışdı. Şeyx Heydərin ölümündən sonra İsmayıl, anası və qardaşları Sultan Əli və İbrahim Sultan Yaqub tərəfindən əvvəl monastır kimi tanınan Akdamar qalasında, sonra Şiraz yaxınlığındakı İstəxr qalasında 5 il həbsdə saxlanılmış, Uzun Həsənin nəvəsi Sultan Rüstəm Səfəvilərdən istifadə etmək məqsədi ilə onları həbsdən azad etdirib Ərdəbilə qaytarmışdır. O vaxt Şeyx Heydərin böyük oğlu Sultan Əli atasının işini davam etdirirdi və həlak olmazdan əvvəl qardaşı İsmayılı təriqət şeyxi vəzifəsinə varis təyin etmişdi.

İsmayılın qardaşı Sultan Əlinin və Sultan Rüstəmin birləşmiş qüvvələri 1493-cü ildə Baysunquru məğlub etmiş, Sultan Rüstəm Səfəvilərə qarşı siyasətini dəyişmişdi. Bu minvalda Ərdəbil yaxınlığındakı Şəməsi döyüşündə Şeyx Sultan Əli məğlub edilmiş və öldürülmüşdü. Onun ölümündən sonra sufilər İsmayıl və qardaşı İbrahimi Ərdəbildə gizlətməyə müvəffəq olmuşdular. Heydərin oğlanlarını hər vasitə ilə tutmaq və məhv etmək tapşırığını almış Eybə Sultanın dəstələri şəhərə daxil olanda Səfəvilər sülaləsinin gələcək

hökmdarı İsmayılın ələ keçməməsi üçün dualar edilmişdir. Bu ərəfdə İsmayıl Şeyx Səfiəddin məqbərəsindən Qazi Əhməd Kakuli adlı səfəvi müridlərindən birinin evinə aparılmış və üç gün burada qaldıqdan sonra yeddi yaşında Xancan adlı qadının himayəsinə verilmişdir... Elə bu yaşından başlayaraq İsmayılda kəskin intiqam hissi baş qaldırmış, atasını, sülaləsini məhv etmiş Şirvan şahına qarşı döyüş planları barədə düşünmüşdür. Beləliklə, çox erkən yaşında əlinə qılınc almış İsmayılın ətrafında Azərbaycandan Kiçik Asiyaya keçənə qədər şamlı, rumlu, ustaclı, zülqədər, qacar, əfşar tayfalarından, Qaradağ sufilərindən ibarət 7000 qazi toplanmışdır.

1499-cu ilin avqust ayında 12 yaşlı İsmayıl özünün yaxın tərbiyəçisi və məsləhətçisi olan bir neçə qızılbaş tayfa başçısı ilə birlikdə qoşun toplamaq üçün Ərdəbilə yollanmış, ancaq şəhər hakimi tərəfindən təqib olunmuş, buna görə o, 1500-cü ilin yazında Şamlı və Rumlu tayfalarından, habelə Qaradağ və Talış əhalisindən ona qoşulmuş 2 minə yaxın qızılbaşla Qarabağ, Çuxursəd, Şuragil, Kağızman, Tərcan yolu ilə Ərzincana gəlmişdir. Yeniyetmə yaşlarından qüdrətli dövlət yaratmaq iddiaları ilə qılınca sarılmış İsmayılın içindəki intiqam hissi daha da alovlanmış, onun Şirvana boylanan baxışlarında daim fırtına görünmüşdür...

Tarixi mənbələrdən bilirik ki, İsmayıl, apardığı bütün döyüşlərdə öz yaşına görə qeyri-adi dərəcədə sərkərdəlik qabiliyyəti və şəxsi igidlik nümunəsi göstərmiş, 1501-ci ilin payızında Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan edən bu tarixi şəxsiyyət Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş, Təbrizi bu dövlətin paytaxtı etmişdir.

Şah İsmayılın ağlı və səmərəli siyasi fəaliyyəti həmişə diqqət çəkib. Onun özbək Şeybani xana qarşı manevrləri də bu barədə dolğun fikir əxz edir. Məsələn, Şeybani İsmayıl üçün strateji əhəmiyyət daşıyan İsfahanı tutarkən ona göndərdiyi *"Mən İran və Azərbaycan sərhədlərinə gələrək, oranı tutandan sonra İraqi-Ərəbə və Hicaza gedəcəyəm"* məktubana cavab olaraq Şah İsmayıl öz qoşunlarını Xorasana yeridib. Şeybani xan Mərv qalasında gizlənib, lakin İsmayıl aldadıcı manevr edərək, onu qaladan bayıra çıxarıb və 1510-cu ilin 2 dekabrında Mahmudi kəndi yaxınlığında Şah İsmayılla Şeybani xanın qoşunları arasındakı Mərv döyüşü Şah İsmayılın tam qələbəsi ilə başa çatıb.

Şah İsmayılın apardığı strateji dövlətçilik siyasəti sayəsində Səfəvilər dövləti Yaxın Şərqin qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrlmiş, Səfəvi dövləti öz yüksəlişinin zirvə nöqtəsinə qalxmış, onun ərazisi 2 milyon 800 min kvadrat kilometrə çatmışdır.

Şah İsmayıl fiziki cəhətdən çox güclü sərkərdə olmuşdur. Tarixdə baş vermiş bir hadisə onun qollarındakı gücü belə təsvir edir: *«Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə topları bir-birinə bağlayan zəncirləri kəsərkən bir anda onun qüvvətli zərbəsi topun lüləsini iki yerə bölür. Çaldıran döyüşündən uzun müddət sonra Sultan Səlim Şah İsmayıldan həmin qılıncı ona göndərməsini istəyir. Şah həmin qılıncı Sultana göndərir. Sultan Səlim neçə dəfə cəhd göstərsə də topu kəsə bilmir. O, Şaha məktubunda deyir: "Sən məni aldadırsan, bu, həmin qılınc deyil". Şah İsmayıl cavab məktubunda ona belə cavab verir: "Qılınc həmin qılıncdır, qol o qol deyil".*

Şah İsmayılın gücü, qüvvəsi, dövlətçilik siyasəti barədə deyilənlər də bu barədə əsaslı mühakimə yürüdür. Məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanov yazırdı: *«İsmayıl öz dövrünə görə mükəmməl təhsil görmüşdü. Bu yaşda ən qanlı boğuşmalardan qalib çıxmışdır. Çox gözəl bir döyüşçü, hədəfi dəqiq vuran ovçudur. Mağarada yaşayan və insanlara hücum edən nəhəng bir ayını oxla vurub öldürəcək qədər qüvvətli və cəsarətlidir...».* Görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadənin fikrincə, *«Bu şəxsiyyət yüksək elmilik, sadə xalqa yaxınlığı ilə seçilir. Şah ismayıl Səfəvi siyasət sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də elmiliyi ilə xüsusi seçilən bir dahi kimi qəbul edilə bilər».* Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin qənaətincə, *«Hər bir addımında diqqətli, ehtiyatlı olan Şah İsmayıl ağıllı məsləhətlərə də qulaq asır, əqidə, məslək yolunda sədaqətlə hərəkət edirdi...».* Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: *«Şah İsmayılın apardığı müharibələr onun vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq arzu və istəyindən irəli gəlirdi. O, Azərbaycan dilini dövlət və şeir dilinə çevirmiş, ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün ölçüyəgəlməzdərəcədə böyük işlər görmüşdür».* Övliya Çələbinin fikrinə əsasən, *«Şah İsmayıl həm də məğrur, azad fikirli,öz qüdrətinə inanan bir sərkərdə, həqiqət yolundan zərrə qədər kənara çıxmayannəcib insan idi...».* Akademik Ziyab Bünyadov İsmayılın qüdrətini belə şərh edib: *«Şah İsmayıla deyəndə ki, Osmanlı qoşunlarına gecə hücum edək, o, cavabında əsl türk kimi: - Mən karvan basan quldur deyiləm,* - demişdir.

Tarixi həqiqətlər göstərir ki, Şah İsmayıl savadı ilə də həmişə Sultan Səlimi mat qoyub. Yəni, o, Çaldıran döyüşündə Sultan Səlimə məğlub olsa da, məktublarında daima onu dərrakəsi ilə məğlub edib...

Tarixi mənbələrdən bilirik ki, Səfəvi dövlətinin yaranmasında əsas amil dövləti quranların türk olması, həmin dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi və buradakı insanların "Qızılbaşlığ"a sadiq olmaları idi. Şah İsmayılın ortaya çıxması və Qızılbaş dövlətini yaratması ilə Anadolu türkmanları öz soylarından, inancından bir öndərə sahib olmuş, onu bir xilaskar hesab edərək sıx bağlanmışlar. Dünya tarixində bir liderə bu dərəcə bağlılıq örnəyi olmamışdır...

Orta əsrlərdə xalqımızın dövlətçilik tarixində Səfəvilər imperiyası Şah İsmayılın rəhbərliyi altında ən yüksək mərhələ kimi diqqət çəkir. Bu imperiya çoxəsrlik Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasını formalaşdırmış, Azərbaycanın türk tayfalarını birləşdirmiş, dövlət quruculuğu ənənələrini, idarəçilik vərdişlərini nəsillərə ötürmüşdür.

Səfəvilər dövlətinin banisi Şah ismayıl Xətainin türklər və Azərbaycanla ayrılmaz əlaqəsi tarixdən məlumdur və bu əlaqə vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Burada inandırıcı bir fakta istinad edək: İsmayıl atası Şeyx Heydərin qatili, Şirvanşah Fərrux Yasar üzərində qələbədən sonra öz düşməninin qüvvələrini tamamilə darmadağın etmək üçün onların sığındığı Gülüstan qalasını mühasirəyə almışdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, İsmayıl Şirvanın ən əlçatmaz istehkamlarından biri olan Gülüstan qalasının mühasirəsi uzandığı üçün böyük əmirləri yanına çağırıb demişdir: *"Sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?".* Müqəddəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri - Azərbaycan taxtı", - cavabını vermişlər. Həmin tarixi məqsədi həyata keçirmək üçün İsmayıl, yuxarıda dediyimiz kimi, 1501-ci ildə Ağqoyunlu Əlvənd üzərində qələbədən sonra Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etmişdir. Belə deyək, atası Şeyx Heydərin çata bilmədiyi məqsədə o nail olmuş, Azərbaycan torpağının böyük bir qismini vahid Qızılbaş dövlətində birləşdirmişdir. Məhz vahid dövlətçilik əzminin nəticəsi idi ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünə qədər məğlubiyyətin nə olduğunu bilməmişdir.

Şah İsmayılın alicənablığı alimənsəblərlə deyil, rəiyyətlə rəftarında da özünü aydın ifadə etmişdir.

Bəllidir ki, Şah İsmayılın Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrü üçün xarici siyasət mexanizmlərini formalaşdırmasıdır. Qüdrətli imperiya yaradan Şah İsmayıl həm də Qərbi Avropada Papalıq, İspaniya, Portuqaliya, Venesiya, Genuya və s. ilə səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin möhkəm bünövrəsini qurmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, Səfəvilər dövləti yarandığı gündən qısa müddət ərzində bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrilmişdir. Və Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan dövlətçiliyi Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünün təkamülünə kömək etmişdir. Bu mənada, Şah İsmayıl təkcə böyük dövlət xadimi kimi deyil, həm də cəsur, istedadlı sərkərdə, yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə o vaxtlar Azərbaycana gələn Qərb diplomatlarında da heyranlıq doğuran şəxsiyyət olmuşdur.

Artıq bütün dünya ictimaiyyəti bilir ki, xalqımız minilliklər boyu özlərinin tarixi ərazisi olan Azərbaycan ərazisində yaşaymış, dünya sivilizasiyasına böyük dövlətçilik töhfələri vermişdir. Məhz Şah ismayıl irsində ehtiva olunan dövlətçilik və onun tarixi əsasları yeni strategiyanın mövcud reallıqları və qlobal miqyasda diqqət çəkən əsas inkişaf meylləridir. Belə demək mümkünsə, Xətai dövlətçilik işinin təhlilinə söykənən bütün paradiqmal konturları cızıb. Bu da dövlət və xalqın həmrəy düşüncələrinin, yaşayış tərzinin vəhdət təşkil etməsində həlledici rol oynayır.

Xətainin Azərbaycanı vahid dövlət şəklində xarakterizə etməsi əslində, başlıca qayəsini müstəqillik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, ədalətlilik, demokratiya, milli tərəqqi, dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlər təşkil edən yeni bir ideologiyadır. Xətainin yürütdüyü dövlətçilik siyasəti nəzəriyyəçilik olmayıb, daha çox praktikdir. Bu siyasət inkişafa xidmət edən mütərəqqi fikir və ideyaları hansısa ictimai rəyə tuş etməmiş, reallıqda təsdiqini tapmış müddəalara əsas vermişdir.

Xətai Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesi həyata keçirdiyi zaman onun qarşısında həm də tarixin bərpa olunması kimi məsul bir vəzifə də durmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Xətai Azərbaycan dövlətinin tarixi şüurunun artması, dövlətçilik ənənələrinin qədim köklərinin üzə çıxarılması sahəsində də məqsədyönlü iş aparmışdır. Onun tərəfindən tariximizə dəfələrlə nümayiş etdirilmiş xüsusi diqqət və həssas münasibət sadəcə tarixin bir milli-mənəvi sərvət kimi qorunması təşəbbüsü olmamışdır. Bu, daha çox dərəcədə yüz illər sonra üçün milli dövlət quruculuğu işində, vətəndaşlıq duyğusunun, millətə, dövlətə, vətənə sevgi hissinin gücləndirilməsində tarixə söykənmək və gələcəyə gedən yolu daha möhkəm, daha dərin əsaslar üzərində salmaq istəyinin təzahürü olmuşdur.

Dövlət qurmaq, müstəqil yaşamaq bəşər tarixində heç də bütün xalqlara nəsib olmamışdır. Tarixi quruculuğun lideri kimi böyük əzm və etimada layiq olmaq sərkərdədən - dövlət rəhbərindən fədakar əmək, böyük düha tələb edir və hər bir dövlətin uğurları bu konkret amildən çox asılıdır. Etiraf olunası haldır ki, XV-XVI əsrlərdə fenomen tarixi şəxsiyyət Şah İsmayıl Xətainin yaratdığı milli dövlətçilik tarixin xalqımıza bəxş etdiyi milli sərvətdir. Bu mənada, Xətai Azərbaycan tarixində müstəqil və suveren dövlət simvolu, xarizmatik tarixi siyasətçi, cəsur sərkərdə kimi qalmışdır və qalacaq. Dediyimi z kimi, Xətai Azərbaycanın yeni tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, dövlətin siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial-mədəni və elmi əsaslarını yaradan, onların ardıcıl inkişafını təmin edən siyasi kursun və milli inkişaf strategiyasının müəllifi olmuşdur.

Tarixi lider olmağın meyarları və izahı müxtəlifdir. Hələ əsrlər əvvəl Aristotel yazırdı ki, *"siyasi liderliyin ilkin şərti dövlətin gələcəyini öncədən görmək və gördüyünü həyata keçirə bilməkdir".*

Dünya tarixinin təcrübəsi göstərir ki, böyük şəxsiyyətlərin ideyaları cəmiyyətdə baş verən hadisələrə çox ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan, Xətainin dünyagörüşü, həyat təcrübəsi və tarixi iradəsi dövlət strategiyasının xüsusiyyətlərini şərtləndirir, ən çətin məqamlarda optimal seçimlər etməyə imkan verir.

Dediyimiz kimi, XV-XVI əsrlər Azərbaycan xalqının həyatında taleyüklü bir dövr olmuşdur. Tarixin bu dövründə baş verən hadisələr dahi tarixi şəxsiyyəti - Xətaini səhnəyə gətirmişdir. Dünya siyasi tarixində baş verən hadisələrin mürəkkəbliyi, bir quruluşa malik dövlətlərin məhvi, digərlərinin yaranması baxımından XV əsrin sonları heç bir dövrlə müqayisə edilə bilməz. Xətai o zamanlar çox yaxşı bilirdi ki, Azərbaycan mövcud olduğu coğrafiya, zəngin təbiəti, Şərq və Qərb arasında ortaq-sintez sivilizasiya missiyası ilə diqqət mərkəzindədir və belə bir dövlətin lideri olmaq daha da çətindir. O, nə qədər çətin də olsa, dövlətçilik təcrübəsi ilə Azərbaycanın vahid strateji əsaslarını doğru müstəvidə xarakterizə etmişdir.

Xətainin tarixi xidmətlərini dəyərləndirmək üçün ilk növbədə onun hakimiyyətə gəlişi zamanı mövcud olan dəyişiklik və inqilab dalğasının nə qədər güclü mənbələrdən yönəldildiyini yada salmaq kifayətdir. Həqiqi mənada, Xətai vahid dövlətin yaranmasında və inkişafında, milli birliyin və maraqların təmin edilməsində tarixi rol oynamışdır. Bu məsələlərin həlli onun şəxsi keyfiyyətinə, inamına və təcrübəsinə əsaslanmışdır. Bu, inkaredilməz faktdır.

Milli maraqlar millətin gələcək inkişaf məqsədlərinin təyin edilməsi ilə səciyyələnir. Xətai bu anlamda milli maraqların müəyyənləşməsində əsas rolu öz üzərinə götürmüş, riskləri və mövcud vasitələri dəyərləndirmiş, ölkənin xoşbəxt gələcəyini təmin edəcək yeni perspektivlər haqqında qərarlar vermişdir.

Bəllidir ki, Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mürəkkəb mərhələlər çox olmuşdur. Tarix boyu bütün çətinliklərə rəğmən heç bir qüvvə xalqımızın dövlətçilik arzularını, ənənələrini məhv edə bilməmiş, hər dəfə tarixi şəraitə müvafiq olaraq milli, müstəqil dövlət yaratmaq yönündə səylər qarşısıalınmaz sel kimi yenidən baş qaldırmışdır. Məhz Şah İsmayıl Xətainin tarixi xidmətləri sayəsində Azərbaycanda dövlətçiliyin əsasları qoyulmuşdur.

Şah İsmayıl Səfəvi 36 yaşında, həyatının, yaradıcılığının, arzularının ən qaynar çağında dünyadan köçmüş, gördüyü işlər ona ölməzlik qazandırmışdır. Onun yüksək hərbi istedadı haqqında K.Marks yazmışdır: *"Səfəvilər xanədanının banisi Şah İsmayıl fateh idi. O, on dörd illik hakimiyyəti dövründə on dörd əyalət fəth etmişdi".*

Abbasqulu Ağa Bakıxanov "Gülüstani İrəm» əsərində" yazır: *"Hicri 930-cu ilin əvvəllərində (miladi 1524) Şah İsmayıl vəfat etdi. O, mehribanlıqda dünyanı işıqlandıran və qəhrəmanlıqda düşməni yaxan, od məcazlı bir sultan idi. Qurmuş olduğu səltənətin mühüm işlərinə məşğul olmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl alimlərlə müsahib olub, şeir söyləməyə də mail idi".*

Şah İsmayıl Xətai şair kimi də məhz dövlətçilik ideyalarına xidmət etmiş, "Xətai" təxəllüsü ilə Azərbaycan türkçəsinə gözəl tarixi əsərlər yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.

Xətai irsi: Dövlətçilik işinin tarixi əsasları

В статье с научной точки зрения анализируется государственное наследие шаха Исмаила Хатаи, его историческая значимость и ресурсы государственного строительства в целом. Крах процесса, неконтролируемость государства является проявлением сложной ситуации, глубокого кризиса, затрагивающего все сферы общественной жизни. Государственная безопасность - это ключевой вопрос, а внутренние конфликты – это всегда пропасть, чрезвычайная ситуация для государства. Было также подчеркнуто, что политическая мудрость, богатый управленческий опыт, спасательная и творческая миссия великого исторического деятеля шаха Исмаила Хатаи в трудных, экстремальных условиях является решающим шагом к быстрому решению этих роковых задач, реализация его многовекторного плана действий была одной из важных задач.

Ədəbiyyat

1. Orta əsrlər tarixi. «Ankara» nəşriyyatı, 2005
2. İskəndər Münşi. Abbasilər sülaləsinin tarixi, 2000
3. Abdi Şirazi. Səfəvilərin dövlətçilik siyasəti. «Tehran» nəşriyyatı, 1968
4. Mirzə Heydər. Səfəvi tarixi (Osman Karatayın çevirməsi), 2006
5. Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı:«Şərq-Qərb, 2007

Khatai Heritage: The Historical Foundations of Statehood

Summary

From a scientific point of view, the article analyzes the state heritage of Shah Ismail Khatai, his historical significance, and the resources of state building as a whole. The collapse of the process, the uncontrollability of the state is a manifestation of a difficult situation, a deep crisis affecting all areas of public life. State security is a key issue, and internal conflicts are always an abyss, an emergency for the state. It was also emphasized that political wisdom, rich managerial experience, the saving and creative mission of the great historical figure Shah Ismail Khatai in difficult, extreme conditions were decisive steps towards the quick resolution of those fateful tasks, the implementation of his multi-vector action plan was one of the important tasks.

Наследие Хатаи: исторические основы государственности

Резюме

В статье с научной точки зрения анализируется государственное наследие шаха Исмаила Хатаи, его историческая значимость и ресурсы государственного строительства в целом. Крах процесса, неконтролируемость государства является проявлением сложной ситуации, глубокого кризиса, затрагивающего все сферы общественной жизни. Государственная безопасность - это ключевой вопрос, а внутренние конфликты – это всегда пропасть, чрезвычайная ситуация для государства. Было также подчеркнуто, что политическая мудрость, богатый управленческий опыт, спасательная и творческая миссия великого исторического деятеля шаха Исмаила Хатаи в трудных, экстремальных условиях является решающим шагом к быстрому решению этих роковых задач, реализация его многовекторного плана действий была одной из важных задач.

Göndərilib: 05.05.2020 Qəbul edilib: 08.05.2020

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/47-49

Zəminə Xosrov qızı Gülüstani
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulustani64@mail.ru

BAYAT VƏ DƏMİRÇİ ETNOTOPONİMLƏRİNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *etnotoponim, Güney Azərbayan,Türk mənşəli, toponim, Bayat, Dəmirçi*
Keywords*: ethnotoponyms, South Azerbaijan, Turkish origin, toponymy, Bayat, Demirchi*
Ключевые слова*: этнотопоним, Южный Азербайджан, тюркское происхождение, топоним, Баят, Демирчи*

Giriş

Etnonim və etnotoponimlər hər bir xalqın, o cümlədən də həmin xalqa aid xüsusi ad sisteminin öyrənilməsində müstəsna rol oynayır. E.Murzayev yazır ki, etnoslar və onların əsasında formalaşan toponimlərin həm yaşı qədim olur, həm də onlar assimilyasiyaya məruz qalsalar da, haradasa öz izlərini saxlayırlar. (Э.Мурзаев, 1984: 48-49).

Bu mənada Cənubi Azərbaycanın etnotoponimlərinin sistemli, elmi şəkildə öyrənilməsi həm o zonada türklərin əzəldən yerli etnos-xalq olduğunu və onların tarix səhnəsində oynadıqları rolu əyani şəkildə göstərmək üçün olduqca önəmlidir. Həm də Cənubi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin hansını araşdırırsansa, təxminən etnonim mənşəli olduğunun şahidi olursan. Bunun özü də göstərir ki, oradakı etnotoponimlərin araşdırılması maraqlı elmi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda onun da şahidi oluruq ki, həmin ərazidə qeydə alınan etnotoponimlərin demək olar ki, əksəriyyətinin maraqlı areal xüsusiyyətləri də vardır ki, bu da onların tədqiq olunmasının əhəmiyyətini və vacibliyini bir daha göz önündə canlandırır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində saysız-hesabsız türk mənşəli toponimlər vardır ki, etnonim mənşəlidir və onlardan elələri də vardır ki, maraqlı areal xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Onlardan biri də Bayat etnotoponimidir. Bayat etnotoponimi digər etnotoponimlərdən birinci növbədə areal kəmiyyəti baxımdan seçilir. (В.И.Савина, 1980: 140-148).

V.İ.Savina Cənubi Azərbaycan ərazisində Bayat etnotoponimi ilə bağlı Zəncan, Leristan, Mərkəzi İran, Azərbaycan bölgələrində Bayar, Bayatlar, Bayatlı, Bayatan, Qızıltəpə Bayat, Bayatansüxtə və s. etnotoponimlərin adını qeyd etməklə onların türk mənşəli olmasını da əsaslandırır.

M.Keyhan V.İ.Savinaya əsaslanaraq məlumat verir ki, Bayatlar Fars əyalətində geniş yayılmış və zaman-zaman məskunlaşmışdır. Şiraz şəhəri və ətraf rayonlarda yerləşmiş Qaşqay tayfasının da iki tirəsindən birinin adı Bayat olmuşdur. O cümlədən 150 ailəlik Bayat məstəli və Bayat şahverdili nəsillərinin də adını göstərmək olur.

İ.Şopen də öz araşdırmasında Şiraz ətrafındakı rayonlarda yaşayan bayatların aparıcı tayfalardan olduğunu vurğulamaqla onların türk mənşəli olduğunu və digər türk olmayan irandilli tayfalara qaynayıb-qarışdıqlarını göstərir, (И.Шорен, 1866: 238).

Bayatlar digər tayfa və etnoslar kimi, xalqımızın etnogenezində mühüm rola malikdir. Bu tayfa da digər etnoslar kimi, orta və yaxın şərq ölkələrinə, xüsusilə də Azərbaycanda şərqdən qərbə, şimaldan cənuba və əksinə köçürülmə siyasətindən və bəzən də köçmə siyasətindən kənarda qalmamış, Suriya, Livan, İrak ərazilərinə və başqa yerlərə getmişlər. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Bayatlar Əmir Teymurun şərqə yürüşü zamanı onların əksəriyyəti yenidən Cənubi Azərbaycan ərazisinə qaytarılmış, bir hissəsi Xorasan, böyük bir hissəsi isə Həmədan və Tehran arasında yerləşdirilmişdir. İndinin özündə də Cənubi Azərbaycan ərazisində Bayatların böyük bir hissəsi məhz Həmədanla Tehran arasında yaşayırlar.

O.Əfəndiyev qeyd edir ki, Bayatların Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi rolu olmuşdur. (Azərbaycan tarixi, 1999: 136; B.Əbdülqazi, 2002: 38; Q.Qeybullayev, 1991: 67; İ.Cəfərsoylu, 2010: 34)

Cənubi Azərbaycan ərazisində Təbriz yaxınlığında, Aşağı Bayat, Yuxarı Bayat, Zəncanda Qızıltəpə Bayat, Urmiyada Bayatlar, Miyanada Bayatlı, Bayatlar, Makuda Ataş Bayat və s., etnotoponimlər bayatların qalıqlarıdır.

Mənbələrdə Dərbənd şəhərinin qapılarından birinin adı da Bayat qapısı olduğu göstərilmişdir. (Q.Məşədiyev,1995: 48; M.Vəlili, 1993: 31)

Məşhur türkmən onomatoloqu S.Ataniyazov bayat tayfasını orta əsrlər oğuz türkmənlərinin ən böyük tayfa birliklərindən biri hesab etməklə bayatın türk dilində “varlı” “əsilzadə” mənasında olduğunu və onların Əfqanıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Azərbaycan, İran, Türkiyə, İraq və Suriya ərazisində yaşadıqlarını əsaslandırır (M.Vəlili, 1993: 54).

T.Əhmədov, E.Əhmədov, A.Bayramov, T.Şükürova və başqaları da Bayat etnonimi və onun əsasında formalaşan etnotoponimlərindən danışarkən onun türk mənşəli olmasının və əsasən səfəvilər dövründə Şimali Azərbaycan ərazisinə cənubdan köçürüldüklərini qeyd edirlər (T.Əhmədov, 1988: 31,4,48; A.Bayramov, 2008: 131).

H.Mirzəyeva, İ.Bayramova və N.Əsgərov da araşdırmalardan da, o fikri müdafiə edirlər ki, Bayat etnonimi və onun əsasında formalaşmış yer-yurd adları eyni adlı tayfanın, etnosun adını əks etdirir və onlar zaman-zaman digər türk-oğuz və qıpçaq tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışlar (İ.Bayramov, 2008: 41,9,61; H.Mirzəyev, 1997: 57).

Q.Qeybullayev və N.Əsgərov tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, Bayat tayfası Azərbaycan türklərinin etnogenizinə elə daxil olmuşdur ki, onunla bağlı Bayatı-Şiraz, Bayatı-Əcəm, Bayatı-Qaçar, Bayatı-İsfahan, Çoban-Bayatı və s. nümunələr folklorumuzda əbədi olaraq yaşayacaqlar. “Bayatı” janrının da bir folklor janrı kimi, Bayat tayfasının adı ilə bağlı olduğu sübut olunmuşdur. Bayatı çağırmaq, “bayatı demək” ifadələrində də Bayat tayfası ilə bağlı bir çox cəhətlər vardır (Q.Qeybullayev, 1991: 86-87).

İ.Cəfərsoylu türk dillərində teonim və etnonimlərdən danışarkən qeyd edir ki, Bayat etnonimi teonim mənşəlidir. O, Byat etnoniminin teonim mənşəli olduğunu sübut etmək üçün Y.Balasaqunlu, B.Ögəl, F.Sümər, F.Rəşidəddin və digər mənbələrə istinad etməklə hesab edir ki, həmin etnonim qədim türklərin inancları ilə bağlıdır (İ.Cəfərsoylu, 2010: 46-48).

İ.Cəfərsoylunun ümumi qənaəti belədir ki, bir çox etnonim kimi türk mənşəli etnonim hesab olunan Bayat da, ən qədim dövrlərdə teonim olmuş, sonra etnonim, oradan da etnotoponimə keçmişdir. Bu mülahizə bizə elə gəlir ki, daha doğru və ağılabatandır.

Dəmirçi etnotoponimi. Cənubi Azərbaycan ərazisində maraqlı və kifayət qədər geniş areala malik etnotoponimlərdən biri də Dəmirçidir. T.İbrahimov yazır ki, Meşginin köçəri Şahsevənli tayfalarının içərisində ən böyük tayfalardan biri də Dəmirçidir (T.İbrahimov, 1988: 34). Ərdəbil nahiyəsində Dəmirçi , Dəmirçi xarabası, Aşağı və yuxarı Dəmirçi, Dəmirçili kəndləri, Miyandab və Xocadeh vilayətində Dəmirçi oykonimləri qeydə alınmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisində də Qarabağ, Gəncəbasar, Qərbi Azərbaycan, Şirvan Mərində də xeyli Dəmirçi etnonimi ilə bağlı toponimlər vardır. Qubadlıda Dəmirçilər, Tərtər rayonunda Dəmirçilər, Bərdə, Qazax, Kəlbəcər rayonlarında Qaradəmirçi, Dəmirçidam, Birinci və İkinci Dəmirçi, Bəydəmirçi və s., xüsusi adları göstərmək olar ki, onların hamısı Dəmirçi etnomin ilə bağlıdır.

A.Axundov yazır: “İstər Dəmirçi,istərsə də Dəmirçilər toponimləri ehtimal ki, türkdilli Dəmirçilər tayfasının adından yaranmışdır. XIII əsr tarixçisi Şahabəddin Nəsri onların Çingiz xanın nəslindən olduğunu göstərmişdir.” XIX əsrdə yaşamış M.M.Xəzaniyə görə, onlar Azərbaycanın Qarabağ xanlığının ilk xanı olan Pənahəli xan Cavanşirin dövründə gəlmişlər (A.Axundov, 1983: 42).

M.Vəliyev, İ.Bayramov, P.Musayev, F.Xalıqov, Q.Məşədiyev, N.Əsgərov və başqaları da Dəmirçi və Dəmirçilər toponiminin etnotoponim olduğunu göstərirlər. Ancaq, S.Mollazadə isə Azərbaycanın Şimal qrupu toponimlərindən söhbət açarkən Qəbələ rayonunda qeydə alınan Dəmirçi oykonimini “dəmirçi olan yer” mənasında izah edir (S.Mollazadə, 1979: 75).

Nəticə

Sonralar Azərbaycan toponimiyasında və etnonimlərlə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, demək olar ki, dəmirçi, dəmirli və onlarla bağlı formalaşmış yer-yurd adlarının hamısı etnonim mənşəlidir. Bunu sübut edən faktlardan biri də Dəmirçi xüsusi adının areal xüsusiyyətidir. Belə ki, İran, Suriya, İrak, Əfqanıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Başqırdıstan, Qərbi Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan ərazisində Dəmirçi, Dəmirçilər, Dəmirçidaş, Temirçi, Baytemir, Şorlu Dəmirçi, Dəmirçili, Temürçə Zilgahı, Temürçü Qurar və s. kəndlərinin digər yaşayış məntəqələrinin də olması və əhalinin türk olması həmin faktı daha da gücləndirir.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimləri nəzərdən keçirərkən şahidi oluruq ki, onların demek olar ki,əksəriyyəti türk mənşəlidir və onların geniş yayılma arealları vardır. Bunun da səbəbi könüllü və məcburi miqrasiyalar, o cümlədən köçürmə və köçürülmə siyasətləri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov. Torpağın köşkündə tarixin izləri. Bakı, 1983-1363
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. III cild. Bakı, 1999-4889.
3. Əhmədov T. Azərbaycanın paleotoponimiyası. Bakı, 1988,1319
4. Əhmədov E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı, 2007, 1568

5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı. 2008
6. Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri və Qafqaz. Bakı. 2008. 405 s.
7. Cəlilov. F. Qədim türk etnonimləri (Qamət/Kimmer). AOP. Seplusu. Bakı, 1886.
8. Əliyev V. Azərbaycan toponimyası. Bakı 1999.
9. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2005, 485 s.
10. Əbdulqazi B. Şəcereyi-tərqkimə. Bakı. 2002. 194
11. Faruk, Sümər, Oğuzlar, Bakı 1992.
12. Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adları. Bakı, 1988
13. Xalıqoo F. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, 137
14. Qeybullayev Q. К.Этногенезу Азербайджана, Bakı 1991.
15. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
16. Qumilyev L. Qədim türklər. Bakı, 1993
17. Мурзаев.Э. Словар народных географгеских тегтигов. Москва.1984
18. Савина В.И.Этнонимы в топонимии Ирана Опотаеттика Востака, Москва. 1980.
19. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı 1993. 301.
20. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997.
21. Cəfərsoyluv İ. Türk dillərinin teonim və etnonimləri, Bakı, 2010
22. İbrahimov T. Qaşqaylar. Bakı. 1988
23. Mollazadə S. Топокимия северных рошоков Азербайджана, Bakı 1979
24. Məşədiyev Q. Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları "məcmuə"sində (СМОМПК) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi- linqvistik təhlili Bakı. 1995
25. Vəlili M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat) Bakı, 1993
26. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад.1988
27. Шорен И. Новыя заметки по древний истории Кавказа и Новия обитателей. 1866. 501 с.

The linguistic analysis of the ethnotoponyms Bayat and Demirchi
Resume

The territory of South Azerbaijan is one of the areas where different tribes live and become related. Research and descriptions show that most of the tribes and ethnic groups living in the area were of Turkish origin and are still Turks. Their language, anthropological features and traditions also give grounds to say so. The systematic, scientific study of ethnotoponyms of South Azerbaijan is very important to show that the Turks in that area have always been a local ethnos-people and to explain their role on the stage of history. Also, if you study any of the toponyms in the territory of South Azerbaijan, you will witness that they are of approximately ethnonymic origin. This shows that the study of ethnotoponyms there can lead to interesting scientific results. At the same time, we are witnessing that almost all ethnotoponyms registered in the area have interesting habitat features, which once again highlights the importance and significance of their study.

It is interesting that almost all ethnotoponyms registered in the territory of South Azerbaijan have an area. This is due to the migration of the ethnoses that naturally make them up, and from time to time they grow, divide and settle. The linear analysis of the ethnotoponyms Bayat and Demirchi also confirms the above.

Лингвистический анализ этнотопонимов Баят и Демирчи
Резюме

Территория Южного Азербайджана является одной из областей, где живут и смешиваются разные племена. Исследования и описания показывают, что большинство племен и этнических групп, проживающих в этом районе, были турецкого происхождения. До сих пор на этой территории проживают тюркские народы. Их язык, антропологические особенности и традиции также дают основания говорить об этом.

Интересно, что почти все этнотопонимы, зарегистрированные на территории Южного Азербайджана, имеют свой ареал. Это связано с миграцией этносов, что естественным образом этому процессу. Время от времени они растут, разделяются и оседают. Лингвистический анализ этнотопонимов Баят и Демирчи в Южном Азербайджане также подтверждает вышесказанное.

Rəyçi: prof.F.Xalıqov

Göndərilib: 03.07.2020 Qəbul edilib: 05.07.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/50-54

Sevinc Ağadin qızı Bağırova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ORİYENTAL ROMANTİZMİN XIX ƏSR RUS ƏDƏBİYYATINDA VƏ İCTİMAİ FİKRİNDƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Açar sözlər: *oriyentalizm, Şərq, islam, rus ədəbiyyatı, rus romantizmi, ictima fikir*
Key words*: Orientalism, East, Islam, Russian literature, Russian romanticism, public opinion*
Ключевые слова: *ориентализм, Восток, ислам, русская литература, русский романтизм, общественное мнение*

Rus mədəniyyəti və ədəbiyyatı əsrlər boyu müxtəlif mədəni-dini sistemlərlə, ilk növbədə Şərq-islam dini anlamlarla sıx bağlı olmuşdur. Buna görə də, rus mədəniyyəti və əxlaqında xristian dəyərli həlledici rol oynamasına baxmayaraq milli şüurun formalaşmasında Şərq mədəniyyətinə xas fəlsəfi-estetik və sosial dəyərlər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Şərq dünyagörüşü, əxlaq və mədəniyyətinin, o cümlədən klassik ədəbiyyatının mənəvi əsasını islam təşkil etdiyindən, rus ictimai fikri və ədəbiyyatında islama maraq, islam dəyərlərinin mənimsənilməsi təbii proses idi.

Lakin, islam Şərqdə yaranmış və Şərq təfəkkürünə, mənəviyyatına, mədəniyyətinə dərindən sirayət etmiş din idi. Rus mədəniyyəti və ədəbiyyatı, o cümlədən romantik ədəbiyyatı isə xristianlıq zəminində təşəkkül tapmışdı. Rus ədəbiyyatının sonrakı dövrlərində də xristian-pravoslav dəyərləri əsas mənəvi-ideoloji mənbələrdən idi və olmaqda da davam edir. Buna görə də belə fərqli sistemlərin – xristian-pravoslav və islam meyarlarının rus ədəbiyyatında yaxınlaşması, bəzi hallarda qovuşması və aparıcı mövzu və ilham mənbəyinə çevrilməsi olduqca maraqlı faktdır. Lakin, fərqliliklərə baxmayaraq əsaslı məsələlərdə çox zaman yaxınlıq, bəzən isə hətta ortaq olan məqamlar vardır.

Rus mütəfəkkiri P.Y.Çaadayev bu haqda yazırdı: "Monoteist din yaratmış bəzi qədim yəhudi peyğəmbərlərinin adı kimi Məhəmmədin adını haqlı olaraq son məqamında həqiqətin obyektiv dərkinə can atan müdriklərə aid etmək lazımdır. Və gələcəkdə də bəşəriyyət Məhəmmədə insan nəslini xilası məqsədi ali müdrikliyin gerçəkləşməsinə hamıdan çox dəstək olmuş ali müqəddəs varlıq kimi baxacaq" [1, c.396-397]. P.Y.Çaadayevin mülahizələri belə bir həqiqəti – dinlərarası əlaqə və vəhdəti bir daha təsdiqləyir: "İslam – ümumi Qanunun ən gözəl təzahürlərindəndir. Əks düşüncə xristianlığın islama dərk olunmamasını göstərir". Rus filosofu və ədibi düşüncələrini davam etdirərək qeyd edir: "...Quranda demək olar ki, elə bir hissə yoxdur ki, orada İsa Məsihin moizələrindən danışılmasın. Axı bütövlükdə islam – yeni dinin yaranması ilə Şərqdə başlanan dini axtarışların nəticəsi idi. Bu, sanki xristianlıqdan doğmayan o hadisələrdəndir ki, əslində ondan qaynaqlanır" [1, c.429-430]. Təbii ki, sonuncu səmavi din olan islam özündən əvvəlki ilahi kitabları və dəyərləri qəbul edir, ancaq yeni bir inanc kimi ilahi həqiqətə yaxınlığı ilə onlardan həm də fərqlənir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, P.Y.Çaadayev kimi mütəfəkkirlərin Qurani-Kərim, islam, Məhəmməd Peyğəmbər haqqında belə düşüncələri rus ictimai fikrində islam-xristianlıq kolliziyasını aradan qaldırmağa, islama marağın güclənməsinə təkan verirdi.

P.Y.Çaadayevin bu kimi fəlsəfi-ideoloji mülahizələri, dinlərarası bağlılığın qabardılması rus tarixinin faktları, ilk növbədə Rusiyanın Qafqaz, Orta Asiya, Volqaboyu və Sibir tatarları ilə sıx əlaqələri və bu əlaqələrin mədəniyyətdə, dildə, ədəbiyyatda təzahürləri ilə də təsbitlənirdi.

Rus ədiblərinin yaradıcılığında qədim türklərlə, xüsusən tatarlara, azərbaycanlılara və digər müsəlman xalqlarına və onlarla əlaqələrə fərqli münasibət gözə çarpır. Rusların monqol-tatarlarla münasibətləri "İqor alayı haqqında dastan"da mühüm yer tutur. Bu məsələlər rus elmi və ədəbi fikrində də geniş yer tutmuş və araşdırılmışdır. A.N.Kononov, V.N.Tatişev, N.M.Karamzin, S.M.Solovyov, V.O.Klyuçevski, Q.V.Vernadski, N.S.Trubetskoy, P.N.Savitski, N.İ.Kostomarov, L.N.Qumilyov və başqa alimlər Qədim Rusiyanın mədəniyyət və ədəbiyyatında türk elementi haqqında fikir söyləmiş, tədqiqat aparmışlar. Avrasiyaçılıq hərəkatında da bu mövzu əsas mövzulardan olmuşdur. Bu məsələ filoloqları, şair və yazıçıları, eləcə də tarixçiləri, coğrafiyaçıları, ilahiyyatçıları, kulturoloqları cəlb etmişdir.

Şərq və Qərb, islam və xristianlıq arasında müxtəlif səpgili müqayisələr çox erkən dövrlərdən başlasa da, rus filologiyasında XIX əsrin əvvəllərindən xüsusi siqlət və dərinlik qazanmağa başlamışdır. 1821-ci ildə ilahiyyatçı dairələrdə də yaxşı tanınan şərqşünas Mixail Bobrovski Vilen Universitetində elmi müzakirələrdə "Ərəb kitab dilinə və bu xalqın ədəbiyyatına tarixi-ədəbi baxış" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Dissertasiya işimizdə bu çıxış bizi özlüyündə elmi dəyərinə görə deyil, ərəb ədəbiyyatı əsasında Qurani-Kərim ayələrini və İncilin müqayisəsinə görə cəlb edir. M.Bobrovski tarixi faktlara və müşahidələrinə əsaslanaraq yazır ki,

VIII əsrdən XI əsrə qədər Avropanı "tam cahilliyin "qatı zülməti" bürümüşdü", "ilham pəriləri isə özünə ərəb xalqı arasında sığınacaq tapmışdı". Məhz buna görə də ərəb filosofları "yunanlar və romalılarla şöhrət yarışına girmişdi". Digər tərəfdən, müəllif Orta əsrlər ərəb dilinin öyrənilməsi zərurətini məhz İncil ekzegetikasının mənbəyinin öyrənilməsi baxımından əsaslandırır[1] [2]. M.Bobrovski belə bir qənaətə gəlir ki, Quranı və Şərq poeziyasının polisemiyasını öyrənməklə Şərq mentalitetinin xüsusiyyətlərini anlamaq və İncilə tamamilə başqa bucaqdan baxmaq olar. Mütəxəssislərin dediyi kimi, "belə məqalələrin məzmunu rus oriyental romantik bədii ədəbiyyatında Şərq mövzu və motivlərinin inkişafına, üslubi və sintaktik ifadəsinə nəzərəçarpacaq qədər təsir etdi" [3, c.45].

Həqiqətən də bir çox rus romantik yazıçıları romantizmin ilk mərhələlərindən İncilə müraciət edərək milli və ümumbəşəri dəyərlərin kökünü, həyatın mənasını, ideal haqqında düşüncələrini məhz burada axtarırdılar. Lakin romantizmin bəşəri mahiyyəti, cahanşümul mətləblərə yönəlməsi, adiliklərdən uzaqlaşaraq ülviyyətə can atması nəticəsində onun dini-fəlsəfi dairəsi genişlənirdi. Eyni zamanda rus romantikləri Avropa və o cümlədən Rusiyanın adi, ənənəvi, tanış həyat tərzini qəbul etmir və alternativ kimi Qafqazın, Şərqə xas məchulluq və ekzotikada axtarırdılar. Şərq ruhunun, mentallığının əsası isə islam dini, Qurani-Kərim hikməti idi. Rus romantiklərinin islama marağı həm də bundan qaynaqlanırdı.

Beləliklə, erkən dövrlərdən mövcud olan rus-slavyan əlaqələri rus xalqının mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmişdir və "türk xalqlarının və etnoslarının rus superetnosunun formalaşmasında və qədim rus cəmiyyətinin inkişafında türk xalqlarının və etnoslarının xüsusi rolu inkar edilmir" [4, s.17-18]. Lakin qədim və Orta əsrlər dövründə rus ədiblərini Şərqə, müsəlmanlara olan marağı əsasən ekzotik aləmə maraq səviyyəsində idi, bir çox hallarda isə, "bizlər və yadlar" kolliziyası şəklində gerçəkləşirdi.

Təbii ki, XIX yüzilliyə qədər rus ədəbiyyatında ümumilikdə, o cümlədən Şərqə, münasibətdə romantik dünyagörüşü haqqında danışmaq mümkün deyil. Romantizm rus ədəbiyyatında ədəbi məktəb kimi XIX əsrin əvvəllərindən meydana çıxır və məhz bu mərhələdən də Şərq aləminə romantizm dünyagörüşünə uyğun konseptual ədəbi-fəlsəfi münasibət formalaşır. Lakin rus romantik oriyentalizmində ədəbi prosesin əvvəlki dövrlərinə xas oriyental motivlərin rolu da danılmazdır. Hələ XII-XIV əsrlərdə bəzi mətnlərdə qəhrəmanlıq pafosu və Şərq ekzotikasının yaratdığı romantik çalar duyulur. Rusiya tarixən Şərq xalqları, Qafqaz, Krım, Osmanlı imperiyası, İranla təmasda olduğundan bu ərazilərə və xalqlara aid motivlər, o cümlədən, ən qədim vaxtlardan Şirvan, Şamaxı, Dərbənd folklorda, yazılı salnamələrdə xatırlanırdı. XV əsrdən başlayaraq isə Afanasi Nikitinin "Üç dəniz arxasına səyahət", İvan Peresvetovun "Sultan Məhəmməd haqqında hekayət", N.M.Karamzinin "Rus dövləti tarixi" kimi əsərləri, "Qazanın tarixi", "Türklərin Çarqradı tutması haqqında povest", "İvan Novosilsevin Türkiyəyə səfarəti", Fedot Kotovun, Vasili Monaxın səyahətnamələri, Şərq ədəbiyyatından tərcümələr də XIX əsr rus romantik və realist ədəbiyyatında Şərq mövzusunun və müsəlman mətninin formalaşmasında müəyyən rol oynayıb. Qeyd edək ki, bu proses bir qədər başqa çalarda XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərindən Avropa ictimai fikri və ədəbiyyatında da izlənmişdir. Qərb maarifçiliyi və romantizmində yayılmış filoriyentallıq hərəkatı da rus romantik oriyentalizminə ciddi təsir etmişdir.

Rus ədəbiyyatı özü də estetik və ideoloji cəhətdən fərqli cərəyanlara, qərbçi, slavyanofil, asiyaçı, bir qədər sonra avrasiyaçı meyllərə ayrıldığından Şərqə münasibət də birmənalı deyildi. Cox vaxt müəllif mövqeyi, ədəbi cərəyan, hətta dövrün dəbi də bu münasibətə təsir edirdi. Orta əsrlər rus ədəbiyyatı ilk növbədə xristian-pravoslav ideologiyasına əsaslanırdı. Orta əsrlər ədəbi mətnləri ilahi mənaları ifadə edir, sakral (dini-kilsə) və ictimai-ədəbi sferaları birləşdirirdi. Ədəbiyyat daha çox dini mətləbləri ifadə edir, həyatda və yaradıcılıqda iman, saflıq kimi anlayışlar təbliğ olunurdu. Ədəbi mətnlərdə mücərrəd fəlsəfilik və müəyyən romantik pafos izlənilirdi. Pyotraqədərki sekulyar ədəbiyyatda hələ idrak, maarif, təbiət və insanın vəhdəti, təbii insan idealı kimi anlayışlar yox idi. Bütün bunlar rus maarifçi və romantik, müəyyən qədər realist ədəbiyyatında Avropa maarifçiliyinin, Russonun "təbii insan" ideyasının təsiri ilə meydana çıxdı. Erkən Orta əsrlərdə rəsmi-kilsə məfkurəsi rus ictimai şüurunda pravoslavlıqdan kənar ideyaların yayılmasına meylli deyildi.

XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq maarifçi humanizm və bir qədər sonra romantizmin inkişafı nəticəsində digər mədəniyyətlərə xas motiv və simvolları özündə əks etdirən nümunələr rus ədəbiyyatına, mədəniyyət və incəsənətinə daxil oldu. Bu nümunələr alternativ sosial modellər və estetik idealları özündə təcəssüm edirdi. Romantizm geniş və çoxqatlı anlayış idi və maarifçiliklə bağlı olsa da, bir çox cəhətdən onun alternativi və inkarı kimi meydana çıxmışdı. Ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodu kimi gerçəklikdən uzaq ülvi ideala yönələn romantizm maarifçi idraka əsaslanan sivilizasiyanı, şəxsiyyəti əzən ictimai buxovları inkar edir, idealı irrasional və ekzotik aləmlərdə axtarırdı: "Romantizm bütün Avropa ölkələrinə yayılmış anti maarifçi hərəkatın zirvəsi kimi aşkarlandı... Tarixin reallığı idrak üçün əlçatmaz, irrasional və sirlərlə,

---

[1]Ekzegetika – ilahiyyatın İncil mətnlərinin təfsiri ilə məşğul olan sahəsi

gözlənilməzliklərlə dolu, müasirlik isə - ilk növbədə insan təbiətinə və onun azadlığına düşmən oldu" [5, s.334]. Romantizm müasir sivilizasiyanın alternativini müxtəlif rəmzlərdə - ibtidai keçmişdə, ideal gələcəkdə, təbiətdə, ekzotik aləmlərdə, o cümlədən Şərqdə, rus romantik ədəbiyyatında isə ilk növbədə Qafqazda tapırdı. Romantizmə xas olan oriyentalizm ümumavropa filoriyentalizminin tərkib hissəsi olsa da, XVII-XVIII əsrlərdəki, eləcə də maarifçilikdəki oriyentalizmdən fərqlənirdi. Terminoloji mənada oriyentallıq dedikdə dünya mədəniyyətində Şərqə olan filoloji və bədii-estetik, kulturoloji marağı nəzərdə tutan İ.S.Braginski, F.Z.Kanunov, N.İ.Konrad, V.M.Jirmunski, A.S.Yanuşkeviç, N.B.Remorov, N.Y.Berkovski və başqaları filoriyentalizmin romantizmlə olan bağlılığından yazırdılar. Romantik ruhlu əsərlərdə hələ Orta əsrlərdən izlənən Şərq mövzusu XIX əsrin ilk onilliklərində rus ədəbiyyatında aparıcı mövzulardan birinə çevrilir. Rus ədiblərinin Qafqazla tanışlığı Şərq və islam mövzusunu xüsusilə aktuallaşdırır. Beləliklə, rus ədəbiyyatında böyük təkamül yolu keçmiş Şərq və islam mövzusu romantizmdə konseptual səciyyə qazanır. Tədqiqatçı Q.Danilçenko qeyd edir ki, "Filoriyentalizm həm də rus maarifçiliyinin tərkib hissəsi idi. Rusiyanın Şərqlə əlaqələri Qərbi Avropanın Asiya ilə əlaqələrinə nisbətən daha müstəqim və üzvi idi. Bu, hələ Şərq mövzusunda yazılan ilk rus əsərlərində (məsələn Daniil Zatoçkin, Stefan Novqorods) duyulurdu. Bu əsərlərdə Şərq xalqlarına qarşı aqressiv və etinasız münasibət yox idi. XV əsrdə, Afanasi Nikitinin "Üç dəniz arxasına səyahət" əsərindən sonra, Rusiyada, xüsusən XV-XVII əsrlərdə Şərq ölkələri və xalqları haqqında məlumatın həcmi güclü şəkildə artdı" [6, c.17].

Filoriyentalizmin bir sıra təməl anlayışları var idi. Bunlardan əsaslarını qeyd edək. Filoriyentalzm ilk növbədə "məsum sadə (ibtidai, "vəhşi") insan" ideyasını təsdiqləyir, avropalıların "məkr və zülmünə" qarşı ideallaşdırılmış və romantikləşdirilmiş "alicənab hindliləri", "müdrik türkləri", sakit və taraz ərəbləri, döyüşkən və şücaətli hinduları qoyurdu. Rus romantik ədəbiyyatında müasir sivilizasiyanın naqisliyinə qarşı qoyulan bu obrazların başlıcası Qafqaz xalqlarının nümayəndələri idi. Qeyd edək ki, təmiz, saf, ilkin dəyərlərlə yaşayan sadə insanlarla burjua əxlaqının daşıyıcıları arasında bu təzad maarifçilikdə də mühüm yer tutub. Bu məsələdə varislik hiss olunurdu. Bu baxımdan Volterin yaradıcılığında romantik çalarlı oriyental motivləri ("Kandid", "Sadəlövh", "Zadiq" kimi realist səpgili fəlsəfi povestlərin özünəməxsusluğu nəzərə alınmaqla), Moteskyönün "Fars məktubları"nı, eləcə də Puşkin, Lermontov, Bestujev-Marlinski yaradıcılığında romantizm və realizmin qovuşmasını qeyd etmək olar.

Digər tərəfdən, bu yazıçılar romantik ruhlu əsərlərində başqa ölkələrin realist təsvirini (deyək ki, Puşkinin "Ərzuruma səyahət"ində olduğu kimi) deyil, öz estetik-fəlsəfi ideallarını ifadə edirdilər və digər xalqların nümayəndələrinin, o cümlədən müsəlmanların obrazları məhz bu ideyaları bədii inikasına xidmət edirdi. Bu kimi fərqli obrazlar vasitəsilə bəzən cəmiyyətin naqislikləri aşkarlansa da, onlar mahiyyət etibarilə maarifçi və ya romantik idealları – bilik, idrak, savad, bərabərlik, azadlıq, təbiilik və s. kimi ideyaların təbliğinə imkan verirdilər.

Qədim dövrdən başlayaraq XVII-XVIII əsrlərə qədər rus mədəniyyətində oriyentalizmin, o cümlədən islam aləmi ilə çoxşaxəli əlaqələrin Qərbdən fərqli mühüm xüsusiyyətini bir daha qeyd etmək istərdik: Rusiyanın qədim dövrlərdən Volqaboyu tatar dövlətləri – Qızıl Orda, Həştərxan, Qazan xanlıqları, Noqay Ordası, eləcə də Osmanlı, Krım, Qafqaz, İranla siyasi, ticari, iqtisadi əlaqələri mövcud olmuşdur. Buna görə də Şərq motivləri yalnız folklorda deyil, sənədli-publisistik, agioqrafik və bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir. Şərq ölkələri ilə intensiv münasibətlərin təsviri bir çox ədəbi-publisistik janrlarda ifadə olunmuşdur: "Bu dövlətlərin tarixi kontaktları, hərbi-siyasi və ticarət münasibətləri hərbi və tarixi hekayətlərdə, səyahətnamələrdə, səfarət povestlərində, rəsmi məlumat və məktublarda tam əksini tapmışdır. Səyahətnamə, səfər oçerkləri və safarət povestləri kimi əsərlər xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu əsərlərdə Moskva Rusiyasının Şərq ölkələri ilə ticari-iqtisadi və diplomatik əlaqələri ətraflı işıqlandırılırdı" [7, c.3].

Lakin bu mərhələyə aid əsərlərin böyük əksəriyyəti təsviri, müəyyən hallarda məlumat səciyyəli idi. Bir qədər sonra göstərəcəymiz kimi, Qədim dövrdən XVIII əsrə qədər Şərqə, xüsusən, müsəlman ölkələrinə münasibətdə siyasi, ideoloji, dini motivlər və çalarlar Afanasi Niktinin, Peresvetov və başqalarının əsərlərində izlənsə də, bütövlükdə oriyentalizm konseptual ədəbi-estetik səviyyəyə yüksəlməmişdi. Bu proses rus ədəbiyyatında ilk dəfə məhz romantizmdə baş verir. XIX əsrin əvvəllərində bütövlükdə rus ictimai şüurunda və ədəbiyyatında, o cümlədən Şərq aləminə olan münasibətdə köklü dəyişikliklər başlayır. Yeni meyillər ədəbiyyatda da özünü biruzə verirdi.

Romantizmdə xüsusilə füsət alan yeni yanaşmaların bir sıra səbəbləri vardır. Əvvəla, rus ədəbiyyatında romantik oriyentalizmin prinsipial yaradıcılıq amili və aparıcı mövzulardan birinə çevrilməsi yalnız siyasi-dövlətçilik maraqları, Rusiyanın xeyli hissəsinin ərazicə müsəlman ölkələri ilə əhatə olunması və tarixi təmasların dərinliyi ilə bağlı deyildi. Coğrafi yaxınlıq və dövlət maraqları Rusiya imperiyasının Şərqə doğru irəliləməsində güclü amil idi. Beynəlxalq Şərq məsələsinin aktuallaşması, Rusiyanın dövlət maraqlarının Şərqə doğru yönəlməsi və digər amillər bədii ədəbiyyata dərin təsir göstərirdi. Xüsusən, millətçi, slavyanofil,

klassisist yönümlü ədiblər imperiya maraqlarını vəsf edir, İstanbulun tutulması, imperiyanın yeni paytaxtına - Çarqrada çevrilməsi Balkanlardan Hindistana qədər pravoslav imperiyanın yaranması barədə əsərlər yazırdılar. Lakin rus romantizmində oriyentalizmin vüsətlənməsi və konseptual anlayışa çevrilməsi bu mövqedən yox, yeni ideal axtarışında olan bu ədəbi cərəyanın mahiyyətindən qaynaqlanırdı. Rus romantiklərinin Şərq mədəniyyətinə və xüsusən islam dininə müraciəti sivilizasiyalararası dialoqun və ədəbi əlaqələrin mühüm hadisələrindən və aktual elmi mövzulardan biri kimi dəyərləndirilməlidir.

XIX əsrin əvvəllərində rus romantizmində oriyentalizm kulturoloji ideyaya, nəzəri anlayışa və bədii rəmzə, sivilizasiyalararası məsələyə çevrilir. Təbii ki, bu fəlsəfi-estetik qavrayış mənşəcə maarifçilikdəki bəşəri sivilizasiya anlayışı ilə bağlı idi. Lakin, maarifçilər sivilizasiyanın gələcəyini qərbyönümlü maarif, idrak, bilikdə görürdülərsə, romantizm təxəyyüldə yaradılmış sosial, mənəvi ideala can atır və bunun təzahürünü qərbyönlü cəmiyyətdə deyil, ekzotik-təbii ölkələrdə, eləcə də islam aləmində, islam dəyərlərində görürdü. Qeyd edək ki, rus oriyental romantizmində sivilizasiya probleminin aktuallığını və səciyyəviliyini görkəmli alim N.İ.Konrad hələ 1960-cı illərdə "Şərq və Qərb" kitabında qeyd etmişdir [8].

İkincisi, Rusiyada Vətən müharibəsinin təsiri ilə Avropa dəyərlərinin daha dərindən mənimsənilməsi və milli oyanışın güclənməsi, eyni zamanda ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərdən doğan məyusluq romantik ideal axtarışlarına, o cümlədən romantiklərin bu idealın, təbii azadlığın məkanı kimi gördükləri Şərqə, xüsusən Qafqaza, yerli xalqların ilkin təbii dəyərlər üzərində qurulmuş, burjua çirkabına bulaşmamış saf həyat tərzinə, məişətinə, xarakterinə, dini inancına olan marağına güclü təkan verirdi. Bu dövrdə bir çox rus şair və yazıçıları (A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, M.Y.Lermontov) Qafqaza şəxsi azadlıqlarını, yaradıcılıq potensialını təmin edən, imperiyanın rəsmi məfkurəsindən və senzuradan xilas edən məkan kimi də bağlanırdılar. Və beləliklə, romantiklər öz yaradıcılığında azadlıq ideallarını sətiraltı, rəmzi vasitələrlə ifadə edirdi.

Rus romantizmi geniş və rəngarəng cərəyan olub. Rus romantiklərinin bir çoxu inqilabi mövqedən çıxış edir və dekabrist hərəkatına qoşulurdu. Digərləri isə təbii həyat konsepsiyasından çıxış edərək qurtuluşu patriarxal həyat tərzində görür və dini mistisizmə qapılırdılar. Məhz bu cür fikir və dünyagörüşü fərqliliyi romantizmin rəngarəngliyini təmin edirdi. Bu isə romantiklərin müraciət etdikləri təsviri vasitələrində fərqliliyinə gətirib çıxarırdı.

Üçüncüsü, XIX əsr rus romantizmi (o cümlədən romantik oriyentalizm) ədəbiyyatda psixologizmi gücləndirdi, Şərq xalqlarının nümayəndələrinin daxili aləminə, xarakterinə sirayət dərinləşdi. Bu dövrə qədər Şərq xalqlarının nümayəndələri müəyyən koloritə məxsus, lakin mücərrəd və ümumiləşmiş personajlar kimi təqdim edilir, fərd olaraq onların daxili aləmi təsvir olunmurdu. Buna görə də belə personajlar ictimai əlaqələrindən, tarixilikdən də məhrum olurdular. Məsələn, Q.R.Derjavinin, K.Batyuşkovun əsərləri əsasən ümumiləşmiş didaktik-tərbiyəvi mahiyyət daşıyır, Şərqin gerçək həyatı, fərdi və fərqli insan xarakterləri deyil, ümumiləşmiş şərqli obrazı təcəssüm olunurdu.

Şərqə fərqli, psixoloji, analitik və məhz Rusiya ictimaiyyətini narahat edən problemlər baxımından münasibət XIX əsrin əvvəllərində A.S.Puşkin, A.ABestujev-Marlinski və M.Y.Lermontov yaradıcılığında meydana çıxdı. Bu dövrdə rus romantikləri əsərlərində Şərq xalqlarının nümayəndələrinin fərdi psixologiyasına, mənəviyyatına, dini inancına dərindən dalmaq, həyat tərzini anlamaq, Rusiyanın sosial mühiti ilə müqayisə etmək və təbii ki, romantizm idealları prizmasından tərənnüm etmək əsas məsələyə çevrilir.

Beləliklə də rus ədəbiyyatında zəngin ənənələri olan islam və müsəlmanlar mövzusu, rus ədəbiyyatının tarixi "müsəlman mətni" özü də yeni mahiyyət qazanır, rus məfkurəsinin, ədəbi fikrinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilir, özü ilə yeni motivlər və ideyalar, janr və üslub formaları gətirir.

Ədəbiyyat

1. Чаадаев П.Я. Полн. собр. соч. и избранные письма в двух томах. М.: Художественная литература, 1991, Т.1, 461 с.
2. Vicipedia.Ru
3. Зубко А. Архиерей Михаил Бобровский. О греко-унитской церкви в западном крае России. СПб, 1889, 153 с.
4. Джафаров Т.Г. Славяно-тюркские связи в литературе Древней Руси. Баку, БСУ, 2003, 285 с.
5. Литературный энциклопедический словарь. М., Советская энциклопедия, 1982, 533 с.
6. Данильченко Г.Д. Романтический ориентализм в русской литературе первой половины XIX века. Дисс. … канд. филол. наук. Бишкек, 1999, 135 с.
7. Джафаров Т.Г. Тюркские элементы в русской литературе XV-XVII веков. Баку: Мутарджим, 2002, 135 с.

8. Тартаковский П.И. Русская поэзия 20-30-х годов и художественное наследие народов Востока. Ташкент: ФАН, 1977, 231 с.

Forms of realization of Oriental Romanticism in Russian Literature and Public Awareness
Summary

Despite the pivotal role of Christianity in Russian culture and morality, the philosophical-esthetic and social values inherent in eastern culture played an important role in the formation of Russian national identity.

Whereas Islam formed the spiritual basis of the Eastern worldview, morality and culture, as well as classical literature, interest in Islam in Russian public thought and literature, assimilation of Islamic values are considered as a natural process.

Attitude to the East from the point of view of various psychological, analytical and problems that concern the Russian public appeared at the beginning of the 19th century in the works of A.S. Pushkin, A.A. Bestuzhev-Marlinsky and M.Y. Lermontov.

During this period, the main idea in the works of Russian romantics was to plunge into individual psychology, morality, religious beliefs of the peoples of the East, understand their lifestyle, compare with the Russian social environment and, of course, look through the prism of romantic ideals.

Формы проявления ориентального романтизма
в русской литературе XIX века и общественном сознании
Резюме

Несмотря на решающую роль христианства в русской культуре и нравственности, философско-эстетические и социальные ценности, присущие восточной культуре, сыграли важную роль в формировании русского национального самосознания. Поскольку ислам сформировал духовную основу восточного мировоззрения, нравственности и культуры, а также классической литературы, интерес к исламу в русском общественной мысли и литературе, ассимиляция исламских ценностей был естественным процессом.

Отношение к Востоку с точки зрения различных, психологических, аналитических и проблем, волнующих российскую публику, появилось в начале XIX века в работах А.С.Пушкина, А.А.Бестужева-Марлинского и М.Ю.Лермонтова. В этот период главной задачей в произведениях русских романтиков было погрузиться в индивидуальную психологию, нравственность, религиозные верования народов Востока, понять их образ жизни, сравнить с русской социальной средой и, конечно же, спеть сквозь призму романтических идеалов.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 20.06.2020 Qəbul edilib: 23.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/55-58

Bəhram Əndəlib oğlu Quluzadə
Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası
Gülgəz Sabir qızı Salmanova
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI HALLEY KOMETİ HAQQINDA

Açar sözlər: *kometlər, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Hüseyn Cavid*
Key words*: comets, "Molla Nasruddin" magazine, Huseyn Javid*
Ключевые слова*: коменть, журнал «Молла Насреддин, Гусейн Джавид*

Giriş

Hər 75-79 ildən bir uzaq səmanın ənginliklərindən Günəş və Yer ətrafına qayıdan Halley kometinin 1910-cu ildəki gəlişi zamanı onun Yer kürəsi ilə toqquşa bilmək ehtimalı ilə əlaqədar bütün dünya təşvişə düşmüşdü. Həmin dövrlərin şahidi Səid Nursinin "Sözlər"kitabının "Üçüncü söz"ündə [1] oxuyuruq: "...məşhur bir işıqlı ağıl sahibi deyilən qəlbsiz bir fasiq filosof isə göydə bir quyruqlu yıldız görsə, yerdə titrər. – Əcəba, bu sərsəri yıldız ərzimizə çarpmasınmı? – deyər, vəlvələyə düşər. Bir vaxt belə ulduzdan qoca Amerika titrədi. Çoxları gecə vaxtı evlərini tərk etdilər." Qeyd etmək yerinə düşər ki, söz, sənət adamları da kometi vəsf etməkdə idi.

Bütün dünyanı sarsıdan bu ümumbəşəri təşvişə o dövrün bütün Azərbaycan mətbuatı da müxtəlif baxış bucağından münasibət bildirmişlər. "Molla Nəsrəddin" jurnalının materiallarına təzədən baxanda, görürük ki, bu mövzuda iki karikatura, kiçik felyetonlar verilib. Materiallar içində "Quyruqlu Yulduzdan məktub" adlı felyeton mövzuya jurnalist yanaşmasına görə, daha möhtəşəmdi.

Satira dərgisinin reaksiyası öz nikbinliyilə o dövrdə çıxan materiallarla müqayisədə fərqlidir. Məsələn, "**Teleqraf xəbərləri**" adlı kiçik felyetonda oxuyuruq [2]:

Şamaxı – Hacı Əbdürrəhim əfəndi öz evindəki yüksək rəsədxanadan böyük aftaba durbini ilə Quyruqlu Yulduzun hərəkətini təftiş edir.

Bu barədə yazacağı məqaləsini köhnədən yazıb Peterburqa göndərdiyi "Heyət" (Astronomiya) kitabına əlavə edəcək.

Gəncə - Məhərrəm münasibəti ilə göydə dəhşətli bir Quyruqlu Yulduz görünməyə başladı.

Molla Məşum kəşf edib ki, bu Quyruqlu Yulduz məhərrəmdə baş yaranların başına düşəcək.

Bu kiçik qeydlərində Cəlil Məhəmmədquluzadə böyük uzaqgörənliyilə Şamaxıda rəsədxanın olacağı barədə rişxəndlə olsa belə, öncəgörüm söyləyib.

№6, 1910, 7 fevral sayının üzqabığı karikaturasında Yer kürəsinə sürətlə yaxınlaşan kometin içində aşağı səviyyəli kütlənin tipajlarını rəsm edir. Müəllif göstərilməsə də, litoqrafiya (daşbasma) çapının rəssamı "Litoq. S.Bıxova" kimi göstərilir. Üslubundan bilinir ki, bu Oskar Şmerlinqin cizgisidir. Karikaturanın alt yazısında azərbaycanca "Məşhur heyətşünas Səəd üd-Dövlənin rəyinə görə qorxuludur ki, Quyruqlu Yulduz yerlə toqquşa." rusca isə bir qədər başqa cür "Астрономия допускает, что комета можеть столкнуться съ землей" kimi qeydlər var.

Şəkil 1. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1910-cu il 6-cı nömrəsinin üz qabığı.

“**Bu həftə”** adlı yazıda [3] oxuyuruq: “– Bu həftə dəxi nə olub? – Bu həftə Nuxada köhnəpərəstlər “Vətən”məktəbini dağıtmaq istəyiblər. Amma belə məsləhət biliblər ki, nahaq zəhmət çəkməsinlər, çünki mayın altısında Quyruqlu Yulduz onsuz da Yeri dağıdacaq.”

“Orenburqdan” adlı felyetonda [4] xüsusi olaraq qeyd edilir: “Cəliliyyə” yulduzunun həlakətindən xilas olmuş Yerli islamlar şadlıqlarından “Din və məişət”jurnalını oxuyurlar.”

Halley kometini o vaxt “Cəliliyyə” kimi tanıyırdılar.

“Quyruqlu Yulduzun məktubu” [5] felyetonunda oxuyuruq:

Cənab Molla əmidən xahiş edirəm ki, mənim bu məktubum məcmuənin səhifələrinin birində çap olunsun. Bir neçə vaxt bundan qabaq Yerdə yaşayan insanların arasına bir belə söz düşmüşdü ki, guya mən, yəni Quyruqlu Yulduz may ayının 6-da quyruğum ilə Yeri vurub dağıdacağam. Amma indi insanlar görürlər ki, bu söhbətlərin hamısı yalan çıxıb.

Mən bu xüsusda istəyirəm bir neçə söz danışam.

***

Doğrudur, mənim fikrimdə idi ki, dünyanı bərbad edəm, çünki insanların günahı o dərəcədədir ki, Xudavəndi-Aləm mənə bir neçə dəfə tapşırmışdı ki, bir gün fürsət tapım və quyruğumun ucu ilə Yeri altı üstünə çöndərim. Bir neçə dəfə bu fikrə düşmüşəm, amma mömin şəxslərin duası və istiğa səsi məni bu işdən geri qaytarıb.

Bu keçən may ayının 6-da vaqeən elə az qalmışdım Yerə toxunam, amma Bariu Pərvərdigar mane oldu və qoymadı. Mən dəxi bu dəfə səbr eləmək istəmirdim və hətta Allahın dərgahına üz tutub bir dedim: “Xudaya, bir de görüm məni ələ salmamısan ki?” Bir qədər keçməmişdi ki, təzəkəndli mərhum Hacı Xudaverdiyə təyin olunan məlaikə səmadan bu məzmunda bir namə gətirdi: “Ay Quyruqli Yulduz, səbr elə, günahkarların günahından keç, bu dəfə də onları bağışla həştərxanlı Molla Səttəra.”

Kağızı oxuyub üzümü çöndərdim Həştərxan vilayətinə və gördüm ki, doğurdan da üzündən müsəlmanlıq nuru yağan və gözündən kəsalət şirəsi tökülən bir məlaikəsifət molla minbər üstündə qəzetlərə lənət oxuyur.

Bu imiş Molla Səttar.

Dəxi bu dəfə də bunun xatirəsi üçün Yeri dağıtmadım.

Müxlisiniz: Quyruqlu Yulduz”

№25, 27 iyun 1910 – ci il sayının orta səhifəsindəki karikaturalardan biri Halley kometini mövzusundadır. Müəllif göstərilməsə də, Oskar Şmerlinqin dəsti – xətti o dəqiqə görünür. Karikaturadan

yuxarı və aşağı hissələrdə azərbaycanca və rusca yazılar var. Azərbaycanca yazı: “Tiflisdə “İttifaq” məktəbinin əzl olunmuş müəllimləri. Bu bədbəxtliklərin hamısı Quyruqlu Yulduzun təsiridir.” Rusca yazı: “Увеленные учительля училиша «Иттифагъ» (в Тифлисе). Все эти бедствия оть лщьеты Галилея”

Dilimizdəki yazılarda Halley kometinə, sadəcə “Quyruqlu Yulduz” deyilib.

Şəkil 2. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1910-cu il 25-ci nömrəsinin orta səhifəsindəki karikatura.

Göründüyü kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının müəllifləri baş verən hər bir məqamdan qarşısına qoyduğu məqsəd və mərama görə istifadə edə bilirdi.

Azərbaycanın əbədiyaşar romantik söz ustası Hüseyn Cavid əfəndinin Halley kometinə həsr etdiyi “Nəcmi-Geysudar” (Saçlı ulduz) əsəri böyük maraq doğurur.

Sən ey yüksək fəzalarda aşan səyyahi-zərrinpər!
Uzaq ey nəcmi-geysüdar! Uzaq gəz, ərşə yaxlaşma!
Uzaqdan pək gözəlsin, mənzərən pək tatlı, pək dilbər.
Məhəbbət yox təqərrübdə, şu məhrəkdən saqın, şaşma. [6.

Şair kometin Yerə yaxınlaşmasından yaxşı heç nə gözlənilmədiyini poetik şəkildə bildirir. Kometi soyuq, biganə bir varlıq kimi qələmə alır. Bəzi fərziyyələrə görə Yerdəki bir çox epidemiyaların səbəbkarı kometlərdir.

Bizim torpaqda naməqbul olur biganələr daim,
Onunçün sevməz insanlar səni, hər kəsdə nifrət var.

Cavid kainatla canlı aləmi paralel şəkildə qarşılaşdırır.
Məramın qəhr isə, get! Onları təsmim edər daim,
Şu ərz üstündə minlərcə geysüdar yıldızlar.

Ədəbiyyat

1. Səid Nursi. Sözlər. Bakı, 1910. s.19.
2. “Molla Nəsrəddin” j. 1910, №3, s.7.
3. “Molla Nəsrəddin” j. 1910, №18, s.3.
4. “Molla Nəsrəddin” j. 1910, №21, s.3.
5. “Molla Nəsrəddin” j. 1910, №22, s.7.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005.

Azerbaijan literature about Halley's Comet
Summary

Halley's Comet approaches the Sun and the Earth every 75-79 years. The approaches of comet in 1910 was special. The masters of word devoted many works to this approximation. In the magazine "Molla Nasruddin" the some was published many feuilleton and caricatures about this. In them, the author was scourged by ignorance, rudeness, stupidity. The classical Azerbaijani poet Huseyn Javid dedicated the poem about the approaches of comet.

Азербайджанская литература о комете Галлея
Резюме

Комета Галлея приближается к Солнцу и к Земле каждые 75-79 лет. Приход кометы в 1910 году был особенным. Мастера слова посвятили этому приближению много произведений. В журнале «Молла Насреддин» то же были напечатаны многие фельетоны и карикатуры по этому поводу. В них автора бичевали невежество, хамство, тупость. Классик азербайджанской поэзии Гусейн Джавид посвятил приходу кометы стихотворение.

Rəyçi: f.f.d. Ə.Ətayi

Göndərilib: 05.06.2020 Qəbul edilib: 07.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/59-62

Ирада Исмаил гызы Дадашова
Бакинский славянский университет
ira-xanim12@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ КАРЬЕРЫ ЖОРЖА ДЮРУА
(по роману Ги де Мопассана «Милый друг»)

Ключевые слова*: карьера, натурализм, эпоха, репортер, честолюбие*
Açar sözlər*: karyera, naturalizm, dövr, reportyor, ambisiya*
Key words*: career, naturalism, era, reporter, ambition*

Флобер говорит о Мопассане: он мой ученик, и я люблю его, как своего сына. Он следит за его начинаниями, обязывает не спешить с успехом. По его совету Мопассан долгие годы ничего не будет публиковать. Флобер, опять же, представил его Эмилю Золя, где он стал одним из постоянно присутствующих на его собраниях, там где натурализм выковывался сначала в Париже, а затем в Медане. Буль-де-Сюиф был самым заметным из новых сочинений на Суаре де Медан. Все человечество уже присутствует в этом жестоком мире его произведения, с его подлостью и насмешками, с лицемерием и эгоизмом, сентиментальностью девушек. (2,157)

Свои первые романы «Une vie» (1883) и «Bel-Ami» (1885) он задумал как длинные истории с главным героем, чья история разворачивается от анекдота к анекдоту на фоне повседневной банальности. Героиня романа Une vie, похожая на его собственную мать, ведет одинокое и несчастное существование всегда мрачная, тоскливая. Жорж Дюруа по прозвищу Бел-Ами сделал блестящую и циничную карьеру в качестве журналиста используя женщин. Мопассан очень старался изобразить реальность своего времени - общество сельской местности Нормандии, а также среду прессы и политики. Романтическое изобретение тонкое, психология часто отрывочна. Все способствует пессимистическому видению, едва освещенному редким моментом чувствительности. Похоже, что Мопассан движется к натурализму без насилия или излишеств, что запечатлевает у автора романа «Воспитание чувств» Флобера чувство монотонного течения дней. (7,105)

Натурализм (фр.naturalisme; лат.natura – природа) – литературное направление, сложившееся в Европе и США в последней трети XIX в. Стремится к объективному, точному и бесстрастному изображению реальности и человеческого характера, обусловленного физиологической природой и средой, понимаемой преимущественно как непосредственное бытовое и материальное окружение, не исключающее социально-исторических факторов. Натуралисты изучают общество с той же полнотой, с какой естествоиспытатель изучает природу; для них характерно уподобление художественного познания научному подходу.

Натурализм зародился и программно оформился, прежде всего, во Франции. Огромную роль в формировании натурализма сыграли успехи естественных наук, например, физиологии, противопоставившей эксперимент «ненаучным» методам познания. Его философской основой стал позитивизм Огюста Конта, а эстетической - теория Ипполита Тэна.

Имея разочарованное представление о жизни Мопассан участвует в натуралистическом мировоззрении. Человек, у которого нет страсти, который ни во что не верит, который испытывает настоящую нежность только к своей матери и привязанность только к Флоберу, считает, что все разделено на скуку, фарс и страдание. Для него все сводится к «физическому наслаждению, любви как созерцанию пейзажа». Но его собственный опыт дает этому видению новую окраску. «Нельзя преувеличивать влияние Флобера на Мопассана. Избрав его своим духовным наследником он дает ему верительную грамоту в мир литературы. «Более молодой, чем вождь натурализма, Мопассан благодаря Флоберу, несмотря на возраст, становится в ряд равных ему». К этому следует добавить, что Мопассан, столь несхожий с Флобером, высоко и благодарно чтил его – горячее восхищение этим писателем составляет в нем самую привлекательную черту. (3,236)

Одержимость смертью, будучи чувствительным к первым работам, мучительное чувство человеческой беспомощности и особенно болезни, затем нарастающее безумие, которое он ясно видит в грядущем. После попытки самоубийства его разум тускнеет, и он проживет еще два с половиной года, чуждый себе и своей работе, в доме здоровья. (5,164)

Он отдаляется от натуралистов своими идеями о романе и произведении искусства, выраженными, в частности, в решающий момент его карьеры, в эссе, которое служит предисловием к роману *Пьер и*

Жан. *«Быть правдой»* состоит в том, чтобы дать полную иллюзию истины в соответствии с обычной логикой фактов, а не в том, чтобы рабски расшифровывать их в беспорядочной их последовательности... У каждого из нас есть иллюзия мира, поэтическая иллюзия, сентиментальная, радостная, меланхоличная, грязная или мрачная, в зависимости от его характера. И у писателя нет другой миссии, кроме как точно воспроизвести эту иллюзию всеми художественными процессами, которые он приобрел и которые он может использовать. (4, 306)

Мопассан не противопоставляется психологическому романисту, который ставит себя на место своих персонажей и, таким образом, заблуждается и нас вводит в заблуждение. Роман должен быть объективным, показывая только действия персонажей, не желая объяснять их мотивы. (4,301)

«Милый друг» - один из самых известных и канонических романов XIX в., законченный автором в 1885 году. Темой произведения стала знакомая по книгам писателей-романтиков Франсуа Рене де Шатобриана, Бенжамена Констана, Альфреда де Мюссе и писателей-реалистов Стендаля, Бальзака, Флобера судьба молодого человека, современника или alter ego (второй я) авторов.

Психология молодого героя, его внутренняя жизнь и реальные поступки подробно исследовались в литературе на протяжении всего XIX века. Анализ просто неудавшейся любви, семейного счастья у романтиков сменил рассказ о честолюбивых устремлениях и возможностях их реализации у писателей-реалистов. Мопассан в романе «Милый друг» рассказывает историю молодого человека, близкую к его собственной судьбе, как это, впрочем, в формальном выражении было и в других случаях, однако при этом он создает образ, приобретающий значение символа для последующей эпохи и на сегодня еще не завершившейся. Его книга – не роман о разрыве с ушедшим миром, не сожаление об утраченных иллюзиях, не история воспитания чувств, - это роман о становлении карьеры. Используя образ, как выражаются некоторые французские исследователи, «непроблематичности героя», идеального героя в полном смысле слова (hėros-maitre) победителя по физическим и умственным, исчерпывающим для данного окружения задаткам, автор сумел создать одну из зримых для конца XIX и всего XX века моделей карьеры.

Пресса, с точки зрения Мопассана, представляет собой необъятную республику, простирающуюся во все стороны, где все можно найти, все можно сделать, и где можно быть как честным человеком, так и мошенником. Мопассан сам немало лет служил в газетах и как репортер, и как журналист-очеркист, он сам писал, как его Жорж Дюруа, и об Африке, и о занятиях высшего общества. Арман Лану назвал свое литературное произведение-биографию о нем «Милый друг Мопассан» (Maupassant Bel-Ami). (1,9). Но это вовсе не означает, что Мопассан чем-то похож на своего героя, хотя он тоже уроженец Нормандии, любимец женского пола, знаток издательских коридоров и светских гостиных. Дюруа отличала беззастенчивость, пробивная сила вчерашнего военного родом из крестьян, ясность и примитивизм жизненной цели. Объединяет его с Мопассаном открытие и знание мира, в котором он живет и действует.

В тексте Les debuts de Georges Duroy мы застаем главного героя в тот момент, когда у него рождаются честолюбивые мечты о судьбе репортера, от которого зависят другие судьбы, другие карьеры. В этот вечер он еще не сумел сделать первого шага и написать свой первый текст, для которого все уже готово, даже название *ВОСПОМИНАНИЯ АФРИКАНСКОГО СТРЕЛКА* - “Souvenirs d’un chasseur d’Afrique” .

Дюруа думает, с чего начать свой «выдающийся» текст, и пишет вполне пристойно в духе документированной мемуаристики: «Это было в 1874 году, в середине мая, в то время, когда обессиленная Франция отдыхала от потрясений роковой годины…» “C’ėtait en 1874 aux environs du 15 mai, alors que la France ėpuisėe se reposait aprè s les catastrophes de l’annėe terrible”... Затем наступает затянувшаяся пауза – он не знает, как описать отправление в Алжир, само путешествие и свои первые впечатления: отплытие, путешествие, первые впечатления - l’embarquement; le voyage; les premiè res ėmotions.

Автор прекрасно передает процесс работы над статьей, разбивая ее на три части, - это свойственно не только начинающему журналисту. Красиво написать заголовок, да, в этом есть авторская ирония, но описать то, что более памятно и лучше может получиться, дать описание Алжира, - это уже обычная, свойственная любому пишущему работа, несущая, конечно, элемент штампа, но все же вполне самостоятельная, очеркистская , газетная: “Alger est une ville toute blanche…” «Алжир — город весь белый...» — написал он, но дальше этого дело не пошло. После долгих усилий он прибавил: «Часть его населения составляют арабы…» “…La ville est habitee par des arabes…” Потом швырнул перо и встал из-за стола.

Память вновь нарисовала перед ним красивый чистенький городок, ручейками домов с плоскими кровлями сбегающий по склону горы к морю, но он не находил слов, чтобы передать виденное и пережитое. (2,9) - la jolie citė Claire, dėgringolant comme une cascade de maisons plates, du haut de sa montagne dans la mer.

Об отъезде он напишет потом. Мопассан делает более насыщенным и читательски интересным внутренний монолог героя, в котором мы видим «пленительное своеобразие Алжира, этого преддверия Африки с ее таинственными дебрями, Африки кочевых арабов и безвестных негритянских племен… - Alger, cette antichambre de l'Afrique mysterieuse et profonde; l'Afrique des Arabes vagabonds et les Nè gres inconnus; Африки неисследованной и манящей, откуда в наши городские сады изредка попадают неправдоподобные, будто явившиеся из мира сказок животные: невиданные куры, именуемые страусами; наделенные божественной грацией козы, именуемые газелями; поражающие своей уродливостью жирафы, величавые верблюды, чудовищные гиппопотамы, безобразные носороги и, наконец, страшные братья человека — гориллы. - "l'Afrique inexplorėe et tentante…; les bētes invraisemblables qui semblent crėės pour des contes de fėes, les autruches, ces poules extravagantes, les gazelles, ces chè vres divines, les girafes surprenantes et grotesques, les chameaux graves, les hippopotames monstrueux, les rhinocėros informes, et les gorilles, ces frè res effrayants de l'homme".

Мопассан демонстрирует текст в тексте, передает мыслительный процесс своего решительного героя.

Полное впечатление о герое автор составляет, показывая **место,** в котором он живет: «Семиэтажный дом, где он снимал комнату, был населен двумя десятками семей рабочих и мещан» - Sa maison, haute de six ėtages... peuplėe par vingt petits mėnages ouvriers et bourgeois...; «Грязные ступеньки, усеянные очистками, окурками, клочками бумаги» - L'escalier, les marches sales ou trainaient des bouts de papiers, des bouts de cigarettes, des ėpluchures de cuisine; «Тяжелый запах остатков пищи, отхожих мест и человеческого жилья» - Une odeur lourde de nourriture, de fosse d'aisance et d'humanitė.

Одежду, которую он носит: ses habits de tous les jours....vides, fatigues, flasques, vilains comme les hardes de la Morgue; son chapeau de soie, semblant ouvertpour recevoir l'aumone. – «На узкой железной кровати, на которой от тяжести его тела образовалась впадина, валялось его будничное платье, поношенное, измятое, скомканное, всем своим отвратительным видом напоминавшее отрепья из морга. А шелковый цилиндр, его единственный цилиндр, лежавший вверх дном на соломенном кресле, точно ждал, чтобы ему подали милостыню».

Отсутствие денег -… et ses yeux ėtant tombės sur la note de sa blanchisseuse, montėe, le soir mēme, par le conciè rge, il fut saisi brusquement par un dėsespoir ėperdu. – «Тут ему попался на глаза счет от прачки, сегодня вечером принесенный швейцаром, и безысходная тоска охватила его. Радость исчезла вмиг — вместе с верой в себя и надеждой на будущее. Кончено, все кончено, он ничего не умеет делать, из него ничего не выйдет. Он казался себе человеком ничтожным, бездарным, обреченным, ненужным».

Чувство контраста - «Дюруа свернул на улицу Бурсо, на которой он жил. Поднимаясь по лестнице и освещая восковыми спичками он вместе с болезненным отвращением испытывал острое желание вырваться отсюда и поселиться там, где живут богатые люди, — в чистых, устланных коврами комнатах. Здесь же все было пропитано, застарелым запахом пыли и плесени, запахом, который никакие сквозняки не могли выветрить». - il se voit dans les logis des gens riches, en demeurs propres, avec des tapis…

Автор в своем творчестве должен быть похож на Бога во Вселенной, присутствующего повсюду и нигде не видимого ... Декор способен раскрыть нам важные черты характера автора-натуралиста. Ги де Мопассан - один из самых выдающихся натуралистов, который умеет сочинять и описывать свой декор. Его натурализм подтолкнул его к очень точным указаниям местностей, которые он описывает нам в своих романах и в своих коротких рассказах, чтобы у нас была возможность отметить, соответствует ли его описание реальности, если он дает нам свои впечатления художественно или нет, то есть работает ли он как художник или как фотограф. Мы различаем: 1. элементы, которые появляются в декоре: атмосфера, свет, небесные тела; 2. специальные описания, то есть пейзажи, здания и т. д., обозначенные их именами, в которых Ги де Мопассан пытается дать нам представление о существующей местности: идея вкуса для самого писателя; программа натуралиста. (3,10)

Этот отрывок из книги датского литературоведа Л.Жансена содержит методические указания к анализу окружающей обстановки, предметов, интерьера и пейзажей, позволяющих раскрыть как внутренний мир писателя, так и связь с его программными требованиями. Эти методологические требования позволяют сделать продуктивным прочтение даже маленького отрывка произведения.

Таким образом, мы наблюдаем героя в период становления – между одним его состоянием, нерешительности, и другим, не ставшим еще реальностью, состоянием благополучия. С помощью автора мы обнаружили, даже ощутили героя, Дюруа, между двумя его состояниями – бедного, начинающего репортера и будущего известного и влиятельного журналиста.

Литература

1. Лану Арман. «Мопассан». М.: Молодая гвардия. ЖЗЛ. 1971.
2. Мопассан ги Де. Том 3. Роман «Милый друг», стр.256
3. Моруа А. 6 том. Москва. Издательство «Пресса» 1992
4. Тимашева О.В. Опыт «пристального чтения» романа Мопассана «Милый друг» // Вопросы филологии, 2000, №2.
5. Brenner J. Mon histoire de la littėrature franç aise contemporaine. P., Grasset, 1987.
6. Luplau-Janssen. Le décor chez Maupassant. Copenhague, 1960
7. Moreau P. La critique littėraire en France. Paris, 1960
8. Pouillon Jean. Temps et Roman. Paris, 1946
9. Интернет ресурс – knijky.ru |books| milyy - drug

Jorj Düruanın karyerasının başlanğıcı (Gi de Maupassanın "Əziz dost" romanı əsasında)
Xülasə

"Əziz dost" XIXcu əsrin məşhur və kanonik romanlarından biridir, müəllif tərəfindən 1885-ci ildə tamamlanmışdır. Əsərin mövzusu müəllifin çağdaş bir gəncin taleyi idi. Düruanın həyatı öz taleyinə yaxındır. Onun da doğma vətəni Normandiyadır, qadınların sevimlisi, nəşr dəhlizlərinin bilicisidir, lakin Dürua abırsız, həyata baxışı daha da aydın və məqsədinə çatmaqda çevik idi. Bu obraz sonrakı dövr üçün bir simvola çevrilir.

Beginning of the career of Georges Durois (based on Guy de Maupassant's novel "Dear Friend")
Summary

"Dear Friend" is one of the famous and canonical novels of the 19th century, completed by the author in 1885. The theme of the work was the fate of a young man, a contemporary of the author. The history of Durois is close to his own fate He is also a native of Normandy, a female favorite, a connoisseur of publishing corridors, but Durois was distinguished by his shamelessness, clarity and primitivism of his life's goal, which acquires the significance of a symbol for the next era.

Rəyçi: prof. N.Məmmədxanova

Göndərilib: 10.06.2020 Qəbul edilib: 13.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/63-66

Şəfəq Binyamin qızı Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti
şefeq-ceferova-91@mail.ru

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dastanları, sintaktik konstruksiya, tabeli mürəkkəb cümlə, semantika, struktur əlaqə*
Key words*: Azerbaijani dastans, syntactic construction, complex sentence, semantics, structural link*
Ключевые слова*: азербайджанские дастаны, синтаксическая конструкция, сложноподчиненное предложение, семантика, структурная связь*

Giriş

Azərbaycan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına kifayət qədər rast gəlmək olur. Bildiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Baş cümlələr öz qrammatik vəziyyətinə görə sərbəst, budaq cümlələr isə ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlələr ən azı iki cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən yaranır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sadə cümlələrdən, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilir. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri yadımıza salsaq, bu fikrin təsdiqini tapmış oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlənin müstəqilliyi nisbi müstəqillikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi dilçilikdə böyük mübahisələrə yol açıb. Budaq cümlənin növləri haqqında müxtəlif dilçilər fərqli fikirlər səsləndiriblər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növlərinə görə müəyyən edilir, yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab edilir. Budaq cümlənin növü tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərdə budaq cümlənin növü və miqdarı müxtəlif göstərilmişdir. Bu bölgü asılı cümlənin baş cümləyə münasibətində sintaktik funksiyası ilə əlaqədardır. Bəzi dövrlərdə Azərbaycan dilçiləri budaq cümlənin sayını 8, bəzi dövrlərdə 7, bəzi dövrlərdə 12-yə çatdırdılar. 1952-ci ildə dilçilikdə yeni bir addım atılır. Belə ki, bu tarixə qədər subyekti olan feili bağlama, qoşmalı feili sifət, məsdər tərkibləri də budaq cümlə kimi qəbul olunurdusa, 1952-ci ildən sonra bu prinsip sıradan çıxarılır və onlar cümlə üzvü hesab olunur.

Dilçiliyimizdə budaq cümlələrin növü haqqında mübahisəli fikirlər olsa da, bu gün çağdaş Azərbaycan dilində budaq cümlələrin miqdarı 15-dir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur cəhətdən digər təsnifi budaq cümlənin işlənmə yerinə görədir (budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl və sonra gəlməsi). Tabeli mürəkkəb cümlələrdə birinci bölgü prinsipi funksiol-semantik bölgü hesab olunur. Azərbaycan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin hər bir təsnifinə uyğun nümunlər var. Ədəbi dillə üst-üstə düşən konstruksiyalardan əlavə canlı danışıq dilinə uyğun gələn cümlə tipləri də var:

Mən sənə deyirəm ki, özünü itirmə, nə dəsə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan ("Məhəmməd və Güləndam" dastanı). Məhəbbət dastanından götürülmüş sintaktik konstruksiya qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə strukturuna sahibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik məişət ünsiyyətimizdə daha çox lokanizmə meyilli olsaq da, bu tip mürəkkəb struktura malik cümlələrdən də istifadə edirik. Dastan dilində xalq danışıq dilinə xas olan leksik nümunələrə tez-tez rast gəlinir. Bunlardan biri də yuxarıda təqdim etdiyimiz sintaktik konstruksiyada mövcuddur (deynən). Xatırladaq ki, həmin leksik vahid üzərində olan şəkilçi morfem hal-hazırda dialekt ünsürüdür.

Sintaktik konstruksiya baş cümlə ilə başlayır *(mən sənə deyirəm ki)* və özündən sonra gələn budaq cümlə *(özünü itirmə, nə dəsə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan)* ilə "ki" bağlayıcısı ilə qrammatik əlaqələnməsi var. Budaq cümlə baş cümlənin semantik cəhətən obyekti qismində çıxış edir və cümlə funksional-semantik bölgüyə görə tamamlıq budaq cümli tabeli mürəkkəb cümlə hesab olunur. Budaq cümlənin özü də iki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir (*...özünü itirmə, nə dəsə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan).* İki cümlənin hər biri şərt semantikası ilə əlaqənib. Cümlənin əvvəlində olan "*özünü itirmə"* ifadəsi sonrakı tabeli mürəkkəb cümləyə də aiddir və ellipsisə uğrayıb. *(özünü itirmə, nə dəsə, deynən anamsan, bacımsan, özünü itirmə nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan)* Cümlənin daxilində də gizli tabeli mürəkkəb cümlə də var *(deynən anamsan, bacımsan)* bu cümlənin daxilində də "ki" başlayıcısı bərpa oluna bilər.

Bildiyimiz kimi dildə inkişaf iki cür gedir.

1. Mürəkkəb quruluşdan sadələşməyə doğru.

2. Sadə quruluşdan mürəkkəbləşməyə doğru.

Dilin sintaktik səviyyəsində birinci halda qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr, ikinci halda isə tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları yaranır. Azərbaycan dastanlarının dilində hər iki formaya aid nümunələr mövcuddur. Ümumilikdə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, dastanlarımızın dili xalq danışıq dilinə və şifahi dilə daha çox uyğun gəlir. Dastan dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə nümunələri var:

Hər yerdə deyilirdi ki, Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən bir aşıq gəlib ki, elə gözəl oxuyur, deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir(“Aşıq Qərib və Şahsənəm” dastanı).

Şifahi dilə uyğun qrammatik quruluşa malik olan bir nümünə ilə qarşılaşırıq. Cümlənin birinci komponentinə sonrakı komponentlər ümumu halda mübtəda budaq cümləsi şəklində bağlanıb və sual ilk komponentdən yaranır. (H*ər yerdə deyilirdi ,.... NƏ?...).* İkinci komponentdən sonra cümlənin struktur – semantik durumu mürəkkəbləşir.

Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən bir aşıq gəlib, elə gözəl oxuyur...

İkinci komponentlə üçüncü komponentin arasında təyinedicilik semantikası var, yəni sintaktik konstruksiyanın bu hissəsini təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmaq olar. Sintaktik konstruksiyanın bu komponentini ayrıca sadələşdirək:

Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən gözəl oxuyan aşıq gəlib.

Sonrakı komponentinin, yəni sintaktik konstruksiyanın dördüncü hissəsinin üçüncü komponentdəki təyinedici hissənin-budaq cümlənin bənzətmə-müqayisə semantikası ilə tamamlandığını görürük:

....Elə gözəl oxuyur, deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir.

Komponentləri bağlayan *“deyirsən”* sözü baş cümlə kimi görünsə də, fikrimizcə, bu nümunədə sintaktik konstruksiyanın ümumi semantik-məna münasibətini nəzərə aldığımız zaman həmin sözün tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi kimi yox, ara söz səviyyəsində istifadə edildiyini görürük. Digər bir tərəfdən, əgər cümlə səviyyəsində olduğunu düşünsək, o zaman cümlənin ifadə etdiyi məna tamamilə fərqli olur və bu zaman sintaktik konstruksiyanın komponentləri arasında semantik əlaqə itir. Bu kimi hallar dastan dilində kifayət qədərdir və bu kimi sintaktik konstruksiyaların yaranmasına səbəb baş cümlənin transformasiyaya uğraması hadisəsi olur. Konstruksiya daxilində istifadə edilən “deyirsən” sözü “sanki”, “elə bil” bənzətmə semantikasına sahib olan modal sözləri xatırladır. “Zaman keçdikcə danışıqda bu cəhət daha da inkişaf edir, baş cümlə olmaq keyfiyyəti yavaş-yavaş azalır, münasibət ifadə etmək keyfiyyəti çoxalır və nəhayət , üstün gəlir. (2;401) Sonuncu komponentin tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu düşünərək nümunəni təhlil edək:

...Deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir.

Nümunəyə müstəqil halda baxdıqda sintaktik konstruksiyanın tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu heç bir şübhə doğurmur. Cümlənin sadələşmiş formasına baxaq:

Bülbülün cəh-cəh vurub zəngulə çəkdiyini deyirsən.

Doğrudan da, cümləyə bu şəkildə nəzər yetiriyimiz zaman cümlənin ümumi sintaktik konstruksiyanın ifadə etdiyi məna çalarından tamamilə fərqli semantikaya malik olduğu aydın görünür. Dastanlarımızın dilində bu kimi nümunələr daha çoxdur və təbii ki, bunun səbəbi dastan dilinin ədəbi dildən daha çox şifahi dilə uyğun gəlməsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyatımız üçün nə qədər mühüm dəyərə sahibdirsə, dilimizin qədim çalarlarını özündə mühafizə etdiyi üçün bir o qədər də Azərbaycan dilçiliyi üçün önəmlidir. Dastan dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları vasitəsiz nitqlə daha çox təqdim olunur. Bu da digər dastanların dilindən fərqli xüsusiyyətdir, çünki digər dastanlarımızın dilində həmin cümlə konstruksiyaları “ki” bağlayıcısı ilə əlaqələndirilir və tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi kimi verilir. Dastanın dilində baş cümlənin hər bir struktur-semantik nümunəsinə rast gəlmək olur. Baş cümlə ilə budaq cümlənin yeri üslub gərəyi bəzən dəyişdirilir. Yəni strukturuna görə baş cümlə budaq cümlədən sonra gəlməlidirsə, inversiya ilə budaq cümlə baş cümlədən önə keçirilir və əksinə. Maraqlıdır ki, xalq danışıq dilində bu kimi hallar daha çox istifadə olunur. Nümunəyə baxaq:

Təkur aydır:“Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə”.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “əgər” şərt bağlayıcısı budaq cümlədə işlənir və həmin budaq cümlənin xəbərində isə (-sa,-sə) hissəciyi ya verilir, ya da asanlıqla bərpa oluna bilir. Bu zaman dilin qrammatik tələbinə uyğun olaraq budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir. Lakin gördüyümüz kimi, nümunədə cümlədə qrammatik qayda-qanunlar yerində saxlanılsa da, sadəcə baş cümlə ilə budaq cümlənin yeri daha emosional nitq təqdimi üçün dəyişdirilmişdir. Cümlənin inveriyasını ləğv edərək baxaq:

Təkur aydır: “Əgər əlində hünəri var isə, bu yigidin sözi yügrəkdir”.

İki nümunəni müqayisə edək. Struktur cəhətdən dəyişdirilən cümlələrin semantikası şərt məzmunu ilə eyni şəkildə qalsa da, birinci cümlədə semantika daha güclu və tutarlıdır, ikinci cümlədə isə daha zəifdir, sanki cümlədə semantik bağ qırılır.

Dastan dilində nəzərə çarpan tendensiyalardan biri də qənaət meyilidir. Dilin inkişafi ilə əlaqədar dildə mürəkkəb cümlələrin qrammatik və semantik cəhətdən mürəkkəb formaları yaranır, eyni zamanda həmçinin sadələşməyə aparan qənaət prinsipi də mövcuddur. Dildə bu qənaət prinsipi ellipsis hadisəsi hesabına yaranır. Dilin müxtəlif səviyyələrində bu dil hadisəsi özünü biruzə verir. “Sintaksisdə qənaət meylinə söz birləşmələrinin tərəfləri və cümlə üzvlərinin ixtisarı formasına təsadüf edirik”. (13; 78) Ədəbi dillə müqayisədə canlı danışıq dilində ellipsis hadisəsinə daha çox rast gəlinir. Sözügedən dil hadisəsi qrammatik quruluşu dəyişir. Əslində semantik cəhətdən sadə və mürəkkəb cümlələr arasında çox böyük fərq yoxdur, informativ cəhətdən hər iki quruluş eyni ola bilər. Struktur cəhətdən mürəkkəb cümlə ilə sadə cümlə arasında böyük fərq olsa da, semantik cəhətən fərq o qədər də böyük olmaya bilər.

İnformasiya ilə semantika yükü hər zaman eyni deyil. Ellipsisə uğrayan sintaktik konstruksiyanın lazımsız hesab olunan hissəsi onun informasiya yükünü azaldır, lakin sematik cəhətdən bir dəyişiklik getmir, yəni gizlənmiş hissə semantik cəhətdən yenə də məlum olur.

“Tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik forması o konstruksiyalara deyilir ki, onlar əslən mürəkkəb quruluşlu olsalar da, daha mürəkkəb informativ yükə malik olsalar da, sonradan onlardakı ellipsis, yəni baş və ya budaq cümlənin hər hansı birinin işlədilməməsi onlarda istər struktur, istərsə də semantik baxımdan natamamlıq ilk baxışda hiss olunmur”. (11;125) Cümlənin quruluşca bütün formalarında ixtisarlar mümkündür. Azərbyacan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında ixtisarlar var. Bu daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi dastan dilinin şifahi dillə uyğunluğu ilə bağlıdır. Nümunələrə baxaq:

Alı xan irəli yeriyib, kağızı aldı, elə belə baxdı, pərinin dəsti-xəttidir. (“Alı xan və Pəri” dastanı).

İlk baxışda sintaktik konstruksiyada bir natamamlıq nəzərə çarpmır. Lakin cümləyə diqqətlə baxdığımız zaman konstruksiyadan baş cümlənin ixtisar olunduğunu görürük.

Alı xan irəli yeriyib, kağızı aldı, elə belə baxdı, gördü ki, pərinin dəsti-xəttidir.

Sintaktik konstruksiyadan “*gördü ki*” baş cümləsi əslində ixtisar olunmuşdur.

Dastan dilində dialoqlarda maraqlı cümlə strukturları var. Nümunəyə baxaq:

...Kişi belə dedikdə Sayat xanım öz-özün dedi.
-Əgər mənim yuxuda gördüyüm, badəsini içdiyim bu Əmrah isə...
Kişidən adını doğru söyləməsini tələb etdikdə yenə kişi dedi:
-Əmrahdı.
Sayat xanım ürəyində dedi:
-Mənə lazım deyil. (“Əzəmətli Əmrah” dastanı)

Dialoq daxilində tabeli mürəkkəb cümlə iki yarımçıq cümlə strukturunda təqdim olunub. Budaq cümlə dialoqun əvvəlində verildiyi halda, daha sonra fikir yarımçıq saxlanılır və informasiya dioloqun sonunda tamamlanır. Dialoqun son cümləsi sadə cümlə kimi görünsə də, dialoqun əvvəlində verilən budaq cümlənin ixtisar olunmuş baş cümləsidir:

...Kişi belə dedikdə Sayat xanım öz-özünə dedi.
-*Əgər mənim yuxuda gördüyüm, badəsini içdiyim bu Əmrah isə...*
Kişidən adını doğru söyləməsini tələb etdikdə yenə kişi dedi:
-Əmrahdı.
Sayat xanım ürəyində dedi:
-*Mənə lazım deyil.*

Dialoqda komponentlər ayrı-ayrı təqdim olunursa da, əslində ikinci komponent birincinin məchul subyektidir, yəni nümunə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu nümunədə sintaktik konstruksiya həm struktur, həm də semantik cəhətdən parçalanmış formada təqdim olunumuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin və xalq danışıq dilinin vəhdətində yaranan dastan dili Azərbyacan türkcəsinin bütün incəliklərinə sahibdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin bütün struktur və semantik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən sintaktik konstruksiyalar mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr” // ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), 1975. № 2.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 1974.
3. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007.
4. Azərbaycan xalq dastanları. II cild. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1961.
5. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1979.
6. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Yazıçı, 1980.

7. Cəlilov B.A. Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyalar. "Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələlər" kitabı. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1982.
8. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: APİ nəşriyyatı. 1959.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. 2012.
10. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV cild. (Dərslik). Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007.
11. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı: Azərnəşr, 2002
12. Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1984.
13. Yusifov M. Morfoloji və sintaktik kateqoriyalarında qənaət meyli // ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı: 1975.

The structural-semantic analysis of the complex sentences in the language of Azerbaijani dastans

Summary

The article contains the structural-semantic analysis of the complex sentences in the language of Azerbaijani dastans which are a part of the common Turkic folklore. It is known that creation and distribution of the folklore samples take place in the oral form; however, when publishing these literary-artistic samples they must conform to the literary language. So the language of Azerbaijani dastans combines the peculiarities of both the literary and conversational languages. There are forms of the development in the syntactic layer of the language of Azerbaijani dastans which conform to the history of creation of the concrete dastan. Although simple sentences are used in the language of dastans more often the examples of use of the differrent structural-semantic types of the complex sentence occur, too. It is noted that mixed types of the complex sentence appeared in the language of Azerbaijani dastans during the process of the development to complication, but incomplete forms of the complex sentence emerged during the process of the development to simplification.

Our research shows that there are certain structural similarities and differences between the constructions of the complex sentence in the language of dastans and in the modern Azerbaijani language. Emergence of the constructions with the different structure and type of the semantic link during the process of the historical development of the language is quite natural. The analysis carried out shows that the language of Azerbaijani dastans contains the syntactic constructions which are more typical for the modern conversational language than for the literary language.

Структурно-семантический анализ сложноподчиненных предложений в языке азербайджанских дастанов

Резюме

В статье на основе конкретных примеров и фактов проводится структурно-семантический анализ сложноподчиненных предложений в языке азербайджанских дастанов, являющихся составной частью общетюркского фольклора. Известно, что создание и распространение образцов фольклора происходит в устной форме, тем не менее при издании эти литературно- художественные образцы должны соответствовать литературному языку. По этой причине язык азербайджанских дастанов объединяет в себе особенности как литературного, так и живого разговорного языка. В синтаксическом пласте языка дастанов имеются формы развития, соответствующие истории создания данного дастана. Хотя в языке дастанов чаще всего употребляются простые предложения, однако встречаются и примеры использования различных структурно-семантических типов сложноподчиненных предложений. Отмечается, что в языке дастанов в процессе развития к усложнению на синтаксическом уровне образовались сложноподчиненные предложения смешанного типа, в процессе же развития к упрощению образовались неполные формы сложноподчиненных предложений.

Как показало наше исследование, между конструкциями сложноподчиненных предложений в языке дастанов и в современном азербайджанском языке имеются определенные структурные сходства и различия. Появление конструкций с различной структурой и типом семантической связи в процессе исторического развития языка вполне закономерно. Проведенный нами анализ показал, что в языке азербайджанских дастанов встречаются синтаксические конструкции, более характерные современной разговорной речи, нежели литературному языку.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva

Göndərilib: 20.06.2020 Qəbul edilib: 22.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/67-70

Arzu Məsim qızı Mədətova
Azərbaycan Universiteti
arzu.d96@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN KONTRASTİV TƏHLİLİ

Açar sözlər: *ingilis dili, Azərbaycan dili, frazeoloju vahidlər, kontrastiv təhlil*
Key words*: English, Azerbaijani, phraseological units, contrast analysis*
Ключевые слова*: английский язык, азербайджанский язык, фразеологические единицы, контрастивный анализ*

Giriş

Müxtəlif sistemli dillərdə eyni kateqoriyadan olan vahidlərin qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə bu vahidlər arasında uyğunluqlar və uyğunsuzluqları aydınlaşdırmağı tələb edir. Kontrastiv tədqiqatlar belə dillərdə qarşılaşdırıla və ya bir-birini əvəz edə biləcək vahidləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hər bir dilin lüğət fondunda frazeoloji ifadələr özünəməxsus yer tutur. Onların qarşılaşdırılmasında bir sıra cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməsi lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji ifadələr müxtəlif sistemə malik olan dillərdə əsasən fərqli struktura və semantikaya malik olsa da, onların bir qismində müəyyən uyğunluq, yaxınlıq da müşahidə edilir.

Semantikası və strukturuna görə uyğun gələn frazeoloji ifadələr müəyyən qrup təşkil edir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, uyğunluqlar ya yalnız semantikaya, ya yalnız struktura, ya da həm semantika, həm də struktura görə ola bilər. Məsələn, ingilis dilində *to take oneself in hand,* Azərbaycan dilində *özünü ələ almaq,* rus dilində *взять себя в руки,* ingilis dilində *to shut one's eyes,* Azərbaycan dilində *göz yummaq,* rus dilində *закрывать глаза* birləşmələrində komponentlərin və mənanın eyniliyi diqqəti cəlb edir. Sintaktik baxımdan müxtəlif sistemə malik dillərə aid olan birləşmələrdə oxşar komponentlərin sıralanmasında fərq aydın görünür. Bu fərq müvafiq dilin sintaktik xüsusiyyətləri, sintaktik normaları ilə bağlıdır və əhəmiyyətli rol oynamır, yəni frazeoloji ifadələrin komponentlərinin sıralanması onların məna və komponent oxşarlığına heç bir təsir göstərmir.

Bu və ya digər sözün birləşmədəki ətrafı, distributiv imkanları onun mənasına müəyyən təsir göstərir. Sözün birləşmədəki mənası onun lüğəvi mənasından əsaslı şəkildə fərqlənə bilər. Bu, frazeoloji ifadələr üçün daha səciyyəvidir. Müəyyən dilə aid frazeoloji ifadələrin başqa dilə tərcüməsi və ya transformasiyası tərcüməşünaslığın həll etməli olduğu mühüm problemlər sırasına daxildir.

Bu və ya digər əşyaya (kəmiyyətə) bərabər tutulan, hər hansı cəhətdən ona uyğun gələn, onu əvəz və ya ifadə edə bilən əşya (kəmiyyət) bir-birinə ekvivalent sayılır. Bədii tərcümədə belə bərabərqiymətliliyi təmin etmək çətindir, çünki tərcümə zamanı mənbə dilin sistemi ilə tərcümənin edildiyi dilin sistemi arasındakı fərqlər orijinalın məzmununun tam saxlanması imkanını məhdudlaşdırır. Ekvivalentliyi müəyyənləşdirmək üçün meyar rolunu orijinaldakı məna elementiərinin saxlanması oynayır. Bunu əsas götürərək V.Komissarov ekvivalentliyin beş tipini fərqləndirir: 1) tərcümə materialında orijinaldakı məzmun saxlanır; 2) orijinalın və tərcümə olunmuş materialın ümumi məzmunu eyni kommunikasiya məqsədini güdməklə yanaşı, eyni dilxarici situasiyanı əks etdirir; 3) leksik tərkibdə və sintaktik strukturda paralellər olur; 4) sintaktik struktur qorunur; 5) orijinalla tərcümə olunmuş material arasında maksimal yaxınlıq olur [2, c.52-56]. Əslində, beşinci tip ekvivalentlik anlayışının təyin edilməsi ilə bağlıdır. Burada ekvivalentliyin sərhədləndirilməsində müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Maksimal yaxınlığı qiymətləndirmə vasitəsi və ya meyarı yoxdur. Ona görə də frazeoloji ifadələrin transformasiyası zamanı maksimal yaxınlıq adı altında ekvivalentlikdən danışmaq özünü doğrultmur.

Müxtəlifsistemli dillərin frazeoloji ifadələrinin bir-biri ilə uyğun gəlməsi halları az deyildir. Frazeoloji ifadələrin başqa dilə hərfi tərcüməsi mübahisə doğuran bir məsələdir. Bu məsələyə bir çox tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Onlar arasında həm hərfı tərcüməni rədd edənlər, həm də bir sıra frazeoloji ifadələr üçün qəbul edənlər, həm hərfı tərcümədən, həm də transformasiyadan istifadə etməyin tərəfdarları olanlar vardır. Bəzi müəlliflər frazeoloji ifadələrin hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, əksinə, bu əlaməti dilin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn,

S.Murtuzayev yazır: "... ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir" [3, s.28].

Frazeoloji ifadələrdə millilik güclüdür. Frazeoloji ifadələrin onların aid olduqları dilin daşıyıcılarının dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etnik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzi və s. ilə bağlılığını qeyd edən S.Əliyeva göstərir ki, frazeoloji ifadələrin başqa dilə hərfən tərcümə oluna bilməməsi də əsasən bununla bağlıdır. Onun fıkrinə görə, frazeoloji vahidlərin hərfı tərcüməsi prosesində leksik-semantik baxımdan bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Frazeoloji ifadələrinin tərcümə oluna bilməməsi faktı özünü daha çox doğruldur. Əksərən onlar ya ekvivalentilə əvəzlənir, ya da leksemlərlə verilir [1, s.102].

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən frazeoloji vahidlərin kontrastiv təhlili onların struktur cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ortaya çıxan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. A.B.Kunin, M.N.Amosova, Y.I.Retsker, T.Q.Levitskaya, A.F.Fiterman, A.V.Fyodorov, V.N.Krupnov və başqalarının tədqiqatlarında da gəstərildiyi kimi, ingilis frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə tərcüməsi mühüm linqvistik problemlərdəndir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bir sıra vacib məsələlərin həllinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Məlumdur ki, başqa dillər kimi, ingilis dilinin də frazeoloji sistemi bu dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, məna zənginliyi və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. İngilis frazeoloji ifadələrinin tərcüməsində olan çətinliyin bir səbəbi də ondadır ki, heç bir lüğət frazeoloji vahidlərin konkret kontekstdəki mənasını dəqiqliklə əhatə edə bilmir. Ona görə də tərcümə prosesində frazeoloji vahidlərin ekvivalentlik xüsusiyyəti, bir qayda olaraq, ön plana çəkilir.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsinə nail olmaq üçün bu dilin incəliklərini bilmək, ingilis xalqının məişətinə, həyat tərzinə yaxından bələd olmaq lazımdır, çünki tərcüməsi çətinlik törədən ifadələr daha çox məişətlə bağlı olur. Məsələn, *And with a great effort he tottered in through a **long window** and sank into old Jolyon's chair*" (J.Galsworthy) cümləsindəki *long window* ifadəsi Azərbaycan dilinə "uzun pəncərə" kimi deyil, "aynalı qapı" kimi tərcümə olunmalıdır. Cümləni isə bütövlükdə belə tərcümə etmək olar: "O, səndələyə-səndələyə **aynalı qapıdan** güclə içəri keçib qoca Coulyonun kürsüsündə əyləşdi" (C.Qolsuorsi).

Bir sıra əsl ingilis frazeoloji ifadələrini Azərbaycan dilinə sinonim sözlərin köməyi ilə tərcümə etmək olar: Müq. et: *to hreak the ice* - "sükutu pozmaq", "ilk addım atmaq", "tanışlıq üçün təməl qoymaq", "aradan pərdəni götürmək"; *On the instant he was thinking how natural and unaffected her manner was now that **the ice between them had been broken**.*" (Th.Dreiser) "Klayd indi **onların arasındakı pərdə götürüləndən sonra** Robertanın özünü necə aparacağı haqqında fikirləşirdi" (T.Drayzer).

Müşahidələr göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri fərqli sistemlərə malik olduqları üçun onlarda bir-birinə tam ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr də çox deyildir. Ona görə də Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan ingilis frazeoloji birləşmələri mənaca uyğun gələn söz və ya birləşmələrdən istifadə edilməklə tərcümə olunur. Müq. et: *to set the Thames orı fire* "qeyri-adi bir şey etmək", *to be born with a silver spoon in one 's mouth* -"xoş bir saatda dünyaya gəlmək".

Frazeoloji ifadələrin tərcüməsinin mürəkkəbliyi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir də onunla bağlıdır ki, bu və ya digər dayanıqlı söz birləşməsinin leksik mənası heç də həmişə onu təşkil edən komponentlərin semantikasından irəli gəlmir. Bıı zəmində tədqiqatçılar və tərcüməçilər arasında fıkir ayrılıqları mövcuddur. Onların bir qismi söz birləşmələrini təşkil edən komponentlərin kalka yolu ilə tərcüməsindən imtina edir, digərləri isə, əksinə, bu cür tərcüməyə meyil edirlər.

Tərcümə zamanı obyekt dildə mənbə dildəkinə oxşar frazeoloji ifadələrin seçilməsinin zəruriliyi barədə fikrin xeyli tərəfdarları vardır. Bu problemin həllinin mürəkkəbliyi nəinki germanistika, türkologiya və rus dilçiliyi qarşısında dayanır, o eləcə də ümumdil xarakteri daşıyır. Beləliklə, ingilis frazeoloji ifadələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən adekvatlıq problemi daha qabarıq görünür. Məsələn, *The pot calls the kettle is black* ingilis atalar sözünə Azərbaycan dilində "Kor kora kor deməsə, bağrı çatlar" atalar sözü, yaxud ingilis *There is a life in the old dog yet* ifadəsinə Azərbaycan dilində "Hələ canında su var" uyğun gəlir.

Bizə belə gəlir ki, bu nümunələrin tərcüməsində frazeoloji konstruksiyaların ifadəliliyi, emosionallığı, semantik yükü qorunub saxlanmışdır. Onları adekvat tərcümənin ideal nümunələri hesab etmək olar. Hər iki nümunənin tərcüməsində mənbə dilin daşıyıcılarının spesifık milli xüsusiyyətləri ilə bağlı leksik vahidlər kifayət qədər düzgün tapılmışdır.

Frazeoloji vahidlərin situativ-assosiativ istifadə dairəsi yetərincə genişdir. Orijinal ilə tərcümə olunan material arasındakı eyniliyin (oxşarlığın) qorunub saxlanması kalka yolu ilə edilmiş tərcümə sayəsində mümkün olur. Bununla yanaşı, bu məqsədlə bəzən hərfı tərcüməyə də müraciət edilir. Lakin bir sıra müəlliflər hərfı tərcüməni məqsədəuyğun hesab etmirlər.

İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilində mövcud olan ekvivalentlərinin və ya analoqlarının tapılaraq tərcümə edilməsini frazeoloji üsul adlandırmaq olar. Məhz frazeoloji üsul nəticəsində tərcümənin adekvatlığına nail olmaq mümkündür. Müq. et: *Achilles' heel* - *Axilles dahanı, Augean stahle(s)* - *Avgi tövlələri.*

A drop in the hucket dəryada bir damla, a fly in the ointment - *milçək bir şey deyil, amma ürək bulandırır, it's raining cats and dogs* - *elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə* birləşmələri analoji tərcümə nümunələri sayıla bilər. Lakin bir çox hallarda obyekt dilin daxili ehtiyatları tam frazeoloji tərcümə üçün material verirlir. Belə hallarda tərcümədə kalka yolu ilə tərcüməyə müraciət olunur. İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə çevrilməsinə sonuncuda onlara uyğun gələ bilən frazeoloji ifadələrin olmadığı hallarda müraciət edilir. Bu, frazeoloji vahidlərin transformasiyası üsullarından biridir. Frazeoloji vahidlərin kalka edilməsində mənbə dilin frazeoloji birləşmələrini təşkil edən komponentlərə görə müəyyən edilir. Məsələn, *The moon is not seen when the sun shines* frazeoloji ifadəsinin Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə tərcüməsində ("Gün çıxanda ay görünməz") mənbə dildəki ekpressivlik tam həcmdə saxlanmışdır.

İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları sonuncuda "hazır" modellərlə bağlıdır. Kalka və yarımkalka üsulu ilə tərcüməyə əsasən mənbə dildə və obyekt dildə frazeoloji ifadələrın mənaca üst-üstə düşdüyü hallarda müraciət edilir. Məsələn, əminliklə demək olar ki, ingilis dilinin bilavasitə rolu sayəsində Azərbaycan dilinin aşağıdakı frazeoloji ifadələrlə zənginləşməsi mənbəyi məhz ingilis dilidir: *Kassandra xəbərdarlıqları (Cassandra warnings), qızıl əsr (the golden age), Sezarın arvadı şübhədən kənar olmalıdır (Ceasar's wife must (or should) be above suspicion* - (hərfən "Sezarın arvadı" kimi tərcümə edilə bilən *Ceasar's wife* ifadəsi "şübhədən xali adam" mənasında işlədilir), *Herkules əməyi (a labour of Hercules (the labour of Hercules).*

Tərcümənin onun əsas prinsip və metodlarından (üsullarından) düzgün istifadə olunması səviyyəsində araşdırılması həm nəzəri baxımdan, həm də təcrübi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə bir dildə digər dilin frazeoloji ifadələrinin açılması və verilməsinin əsas vasitəsidir. Tərcümə zamanı orijinalın məna və məzmununun verilməsində tam dəqiqlikdən başqa, ifadənin emosional və üslubi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da vacibdir, çünki dillərin frazeologiyası müxtəlif yollarla, fərqli tarixi şəraitlərdə formalaşır, inkişaf edir. Bəzən bir dilin frazeoloji vahidlərinə xas olan emosional və üslubi xüsusiyyətlər digər dildə mövcud olmur. Belə hallarda tərcüməçi bu və ya digər dilin söz və ifadələrinin milli xiisusiyyətləri ilə hesablaşmalıdır.

Nəticə

Müşahidələr göstərir ki, bəzi frazeoloji ifadələrə araşdırdığımız dillərdən yalnız birində təsadüf edilir. Digər dildə onu analoji vasitələrə vermək mümkün olmur. Məsələn: ing. *Carry coals to Newcastle* ("Nyukasla kömür daşımaq"), azərb. *Naxçıvana duz aparmaq, nöyütü Bakıya daşımaq,* rus. *Ехать в Тулу со своим самоваром* ("Tulaya öz samovarı ilə gəlmək"). Bu tipli ifadələrin yaranması bu və ya digər xalqın həyat tərzi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, tarixi ilə bağlıdır. Yüksək milli koloritə malik əlatı belə ifadələrin tərcüməsi çox çətindir və artıq qeyd olunduğu kimi, mənbə dilin analoji vasitələri ilə mümkün olmur, ona görə də tərcümə zamanı onların obyekt dilin daşıyıcılarının təfəkkür tərzinə uyğun qarşılığını tapmaq lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləi // Tədqiqlər. AMBA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, № 1, 1999, s.100-104.
2. Комиссаров В.l 1. Теория перевода. М., 1990, 253 с.
3. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1962, s.62-105.

Contrastive analysis of phraseological units of the English and Azerbaijani languages

Summary

Phraseological expressions occupy a special place in the dictionary of each language. There are a number of aspects that must be considered when comparing them. It should be noted that although phraseological expressions have different structures and semantics in languages with different systems, some of them have some similarities.

Observations show that some phraseological expressions are found only in one of the languages that we study. You can not convey it by means of other languages. The appearance of such expressions is associated with the lifestyle, culture, economy and history of a particular nation.

Контрастивный анализ фразеологических единиц английского и азербайджанского языков

Резюме

Фразеологические выражения занимают особое место в словаре каждого языка. Есть ряд аспектов, которые необходимо учитывать при их сравнении. Следует отметить, что хотя фразеологические выражения имеют разные структуры и семантику в языках с разными системами, некоторые из них имеют некоторые сходства.

Наблюдения показывают, что некоторые фразеологические выражения встречаются только на одном из языков, которые мы изучаем. Нельзя передать его средствами других языков. Появление таких выражений связано с образом жизни, культурой, экономикой и историей той или иной нации.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 02.06.2020 Qəbul edilib: 04.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/71-75

Güldən Dönməz qızı Nəsirova
Bakı Slavyan Universiteti
gulu.nasirova@inbox.ru

"KİTABİ – DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA FEİL

Açar sözlər: *feil, feili sifət, feili bağlama, sadə feillər, düzəltmə feillər, mürəkkəb feillər, feilin şəkilləri*
Key words*: a verb, a participle, a verbal adverb, the simple verbs, derivative verbs, difficult verbs, verb inclinations*
Ключевые слова: *глагол, причастие, деепричастие, простые глаголы, производные глаголы, сложные глаголы, наклонения глагола*

Giriş

Feillər həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Azərbaycan dili hər zaman başqa dillərin təsirinə məruz qalsa da yad ünsürlər feillərə öz təsirini göstərə bilməmişdir.

Hətta klassik ədəbi dilimizdə də feillərin milli xüsusiyyətlərinə yad təsirlərinə rast gəlmirik.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir.

Azərbaycan dilinin feilləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən seçilir.

1. Feillərin iş görəni, iş icra edəni olur.
2. Feillərdə inkarlıq kateqoriyası vardır.
3. Feillərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
4. Feillərdə növ kateqoriyası vardır.
5. Feillərdə zaman kateqoriyası vardır.
6. Feillərdə şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları vardır.(bu kateqoriyalar isimlərdə də özünü göstərir).
7. Feillərdə xüsusi və ümumi şəkil vardır.
8. Feillərin törəmələri (feili isim - məsdər, feil sifət və feili bağlama) vardır. (6, 118).

H.Mirzəzadə yazır: "Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əslliyini mühafizə edən yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir".

Dilimizin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır.

Lakin bununla yanaşı zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətcə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi formal əlamətlər dəqiqləşmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır. (4, 125-126)

"Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş feillər hər cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

"Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, "kitab"da feillər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir: bu, abidənin intonasiyası və başlıcası, bədii məzmunundan, irəli gəlir – güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi "Kitabi – Dədə Qorqud"un əsas keyfiyyətlərindəndir". (7, 129).

Ümumiyyətlə, "feil başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətlidir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənaları öz daxilində toplu halda saxlayır. Yəni hər bir sadə feilin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks şəkilində öz ifadəsini tapır".

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formalardan fərqli olaraq, feilin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili isim (məsdər), feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formaları sayılır. Bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyllənən kateqoriyalar kimi meydana çıxmışdır. Belə ki, müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feili sifət sifətə, feili bağlama isə zərfə uyğun gəlir. Məsələn: məsdər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir.

Feili sifət sifətlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində gəlib onu izah edir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Və cümlədə çox vaxt təyin olur.

Feili bağlama da zərflər kimi bir qayda olaraq feilə aid olur və cümlədə zərflik mövqeyində durur. (6, 178)

Bütün sadalanan oxşarlıqlara baxmayaraq feilin təsriflənməyən formaları ən mühüm feil əlamətlərini özündə saxlayır.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində feilin təsriflənməyən formaları intensiv işlənir və abidənin poetik məzmunundakı ümumi hərəkəliyi qüvvətləndirir.

Feili sifətlər: Sifətləndirmə qabiliyyəti kəsb etmiş feillər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemində olduqca qədimdir. Feili sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçilər də tarixən olduqca məhsuldar şəkilçilər olmuşlar. (4, 167).

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında – ar –ər, – maz, – məz şəkilçili feili sifətlərə rast gəlinir. Belə feili sifətlər əşya ilə bağlı daimi əlamət bildirir. Nümunələrə baxaq.

Görər gözüm aydını oğul
Tutar belim qüvvəti oğul (3, 38)

Feili bağlama. Yazılı abidənin dilini tədqiq edərkən məlum olur ki, dildə mövcud olan feili bağlamalar məna və vəzifə cəhətdən elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamışdır.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında aşağıdakı feili bağlamalar işlənmişdir.

1) *– üb – ub*
2) *– uban – übən*
3) *– ubanı – übəni*
4) *- madın / – mədin*
5) *– anda – əndə*
6) *- dugumda – dügündə / – dügümdə – dügündə*
7) *- dıqda – dikdə*
8) *- araq (– ərək)*
9) *- ınca – incə, – yunca – yüncə*
10) *- kəc – cək – caq – icək*

-ibən, – uban, – übən feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənmişdir. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi məna – *ib* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir.

Nümunələrə baxaq:

Göz açuban gördüyüm
Könül verib sevdiyim (3, 30)
Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı (yenə orada)

– ubanı, – übəni şəkilçisi

Qalqubanu xan Bayandır yerində durmuş, bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq dikdirmiş (3, 25)

Bən varıcaq **gəlübəni** qarşuladılar (3, 25)

– ibəni, – ubanı, – übəni feili bağlama şəkilçisi “Kitabi – Dədə Qorqud” abidəsinin dili üçün çox əlamətdardır.

H.Mirzəzadə – *ubanı, – übəni* şəkilçisinin yalnız “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində işləndiyini, bu şəkilçinin sonrakı əsrlərin yazı dilinə təsir göstərmədiyini, hətta danışıq dilində çox zəif inkişaf etdiyini qeyd edir. (5, 286)

E.Əzizov yazır: “Özlüyündə dəqiq olmayan bu fikir eyni zamanda bizə imkan verir ki, – *ubanı, – übəni* şəkilçisini ədəbi dil materiallarında dialekt xüsusiyyəti sayaq, çünki Azərbaycan dili tarixinin görkəmli mütəxəssisinin qeydlərindən – ubanı – übəni şəkilçisinin ədəbi dil üçün norma olmadığı aydınlaşır. “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçinin geniş şəkildə işlənməsi, görünür ki, abidənin yarandığı dövrün canlı şivələri ilə bağlıdır”. (2, 199)

Müəllif *– ıbənı, – ubanı, – übəni* formasını oğuz elementi sayır.

– anda – əndə şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Çalışanda qara polat uz qılıncın gödəlməsin (3, 36)
Ağ – ban evim **dikiləndə** yurdı qalmış,
Qarıcıq anam **oturanda** yeri qalmış
Oğlum Uruz ox **atanda** buta qalmış,
Oğuz bəgləri at **çapanda** meydan qalmış
Qara mudbaq **dikiləndə** ocaq qalmış (3, 40)
Qaranqu axşam **olanda** güni doğan,
Qar ilə yağmur **yağanda** ər kibi duran (3, 41)

– anda, – əndə feili bağlama şəkilçisi 2 tərkib hissədən *an, – ən* (feli sifət), *–da, –də* (ismin yerlik hal) şəkilçilərindən ibarətdir.

Bu şəkilçi feil köklərinə artırılaraq əsas feilin zaman zərfi məqamında işlənir.

– dügündə,– digində,– duğumda,– duğunda şəkilçisi

Qarı ölüm **gəldigində** keçit versün (3, 36)

-ınca,– incə, – yunca, – yüncə şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Allah – Allah **diməyincə** işlər olmaz

Qadir Tanrı **verməyincə** ər bayımaz

əcəl vədə **irməyincə** kimsə ölməz (3, 19)

-*araq (– ərək)* şəkilçisi

qanlı qoca **gedərək** gəldi, oğuza çıqdı (3, 105)

– kəc – cək /– caq – icək şəkilçisi

Çoban böylə **digəc** Qazan ah etdi, ağlı başından getdi,

Dünya – aləm gözinə qarannu oldu (3, 47)

–alı, – əli şəkilçisi bu feili bağlama şəkilçisi hal-hazırda Azərbaycan dilində qərb şivələrində saxlanılır.

Müasir Azərbaycan dilində zəifləmiş həmin şəkilçi XIX əsrə qədər bədii üslub nümunələrinin dilində işlənmişdir.

Beyrək **gedəli** Bam – bam dəpə başına çıqdınmı, qız

Qarılatıb dört yanına baqdınmı, qız?! (3, səh.74)

Və ya

Mən bu yerdən **gedəli** dəlü olmışsan

Dəlim ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş (3, 74)

Məsdərə aid nümunələr

Babası aydır: "oğul, ya səni evərmaxmı gərək?" "Bəli, bəs ağ saqalu əziz baba, **evərmax** gərək!" (3, 57)

Mən qarağuc atıma binmədin ol **binmax** gərək.

Mən qırıma varmadın ol mana baş **gətürmək** gərək. (yenə orada)

Feilin quruluşca növləri. Feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərə ayrılır. Bütün feillərə diqqət yetirsək, görərik ki, onların bir qismi yalnız feil köklərindən, bir qismi feil və ya başqa nitq hissələri ilə sözdüzəldici şəkilçilərdən, digər qismi də bir feillə başqa bir nitq hissəsinin, yaxud köməkçi feilin iştirakından əmələ gəlib.

Sadə feillər: Sadə feillər heç bir sözdüzəldici şəkilçinin köməyi olmadan ifadə edilir, bütün zamanlar və bütün şəxslər üzrə təsdiq və inkarda olur.

Nümunələrə baxaq:

Səksən yerdə badyalar qurılmışdı

"Ünüm anlan bəglər, sözüm dinlən bəglər, yürüləyim a bəglər" (3, 37)

Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldl (3, 36)

Düzəltmə feillər: Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan, feil köklərindən də əmələ gəlir. (–la, –lə, –lan, –lən, –laş, –ləş –(ilda) və s.

Nümunələrə baxaq:

Qazan su ilə xəbərləşdi (3, 41)

Arğab – arğab qara dağın yıxılmışdı, yucaldı, axır

Kafirin casusu casusladı (3, 41)

Mürəkkəb feillər. Öz zənginliyinə və oynadığı roluna görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən mürəkkəb feillər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədimdə, o cümlədən "Kitabi – Dədə Qorqud "un dilində mürəkkəb feillərin tərəfləri defislə və ayrı yazılmışdır.

Mürəkkəb feillər müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Mürəkkəb feillər yaxın və əks mənalı sözlərin birləşməsindən, eyni feilin təkrarından ibarət olub defislə yazılır.

Məsələn:

Beyrək odasında igidlərlə yeyib - içirdi (3, 124)

Və ya

Bu oğuznaməyi düzdi – qoşdı (3, 50)

Mürəkkəb feillərin bir qismi əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır.

Məsələn:

Oğlan keyigi qovarkən babasının ögindən gəlib - gedərdi. (3, 37)

Və ya

Baqsa görsə bir dərənin içinə qara-quzğun enər – çıqar, qonar-qalqar (3, 38).

Müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Belə mürəkkəb feillərin hər 2 komponenti (ad və feil hissəsi) eyni kökə malik olur.

Nümunələrə baxaq:

Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı (3, 36)
Yürügəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım (3, 37)

Feilin şəkilləri. Bəzi istisna halları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, müasir dilimizdə işlənən feil şəkillərini düzəldən şəkilçilərin çoxu əsasən “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları dilində də işlənmişdir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları dilində əmr şəklinin bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır.

Məsələn:
Bəri gəlgil, başum baxtı, evim taxtı (3, 25)
Çağırıb xatununa soylar, görəlim, nə soylar (3, 25)
“Ana ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmagil!”
“Gəlin, Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım
qıl sicim ağ boynuna taqalım, aluboni kafir ellərinə yönələlim” (3)
Nümunələrdən də göründüyü kimi “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında
I şəxs təki üçün *–ayın, – əyin,– ayım, – əyim*
I şəxs cəmi üçün *–alım, – əlim, – əvuz,– avuz*
II şəxs təki üçün *–qıl, – ğil, – gil*
II şəxs cəmi üçün *–ın, – in,– un, – ün, – uz, –üz*
III şəxs təki üçün *–sın, – sin, –sun, – sün*
III şəxs cəmi üçün – *sun(lar), –sün(lər)* şəkilçiləri xarakterikdir.

Vacib şəkli “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında müasir Azərbaycan dilindəki vacib şəklinin əlaməti olan “– malı / –məli” şəkilçisi işlənməmişdir: Bunun əvəzinə müəyyən şəkillərə düşmüş feillərdən sonra “gərək” sözü yazılmışdır.

Mən qarağuc atıma binmədin, ol binmax gərək!
Və yaxud
Mən qırıma varmadın ol mana baş gətirmək gərək (3, 57).
Nümunələrdən də göründüyü kimi “gərək” sözü ən çox məsdərlərdən sonra gəlir.

Şərt şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində də feilin şərt şəkli – *sa, – sə* – şəkilçiləri ilə ya da “isə” qoşması ilə ifadə edilmişdir.

Nümunələrə baxaq:

“Hər kim ol üç canvəri bassa – yensə, öldürsə, qızımı ona verirəm” deyə vədə eyləmişdi. Basmasa, başın kəsərdi (3, 104)

Arzu şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu rimi “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində də işin, hərəkətin keçmiş və ya gələcəkdə icra edilməsinin arzu olduğunu ifadə etmək üçün feillərə *– a, – ə, – ya, – yə* şəkilçiləri artırılır. Məsələn:

“Baba, mən yerimdən durmadın ol durmuş ola (3, 104)
Və ya
Qalqubam yerimdən duraydım (3, 114)
“Xanım məqsudum olur ki, ərə varan qız qalqa, oynaya, mən qopuz çalam” (3, 72)
Bacarıq şəkli

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bacarıq şəklinin ancaq inkar növü, yəni bacarmamaq növü işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi feilə *“a/ə”* şəkilçilərindən biri bitişdirilir və “bil” feilinin əvvəlinə qoşulur. (1, 108)

Yığar – dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğun yiyə bilməz (3, 19)
Səndən yeyrək Qadir bizə oğul verməz
Versə dəxü sənin yerin tuta bilməz (3, 91)

Göründüyü kimi feillər mətndə digər leksik qrammatik söz qrupları – nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, dastanın istənilən boyunu nəzərdən keçirdikdə bu üstünlüyün şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959
2. E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 2016
3. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı.
4. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990
5. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: “Azərtədris” nəşr., 1962.
6. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya III hissə, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007

7. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.

Verb in the epos "Kitabi-Dede Gorgud"
Summary

The article deals with the verbs used in the epos "Kitabi-Dede Gorgud". Verbs differ from other parts of speech both on lexical structure, and on riches of a grammatical category. As a part of any simple verb find the complex expression of a category of time, a kind, an inclination, the person, number, pledge. In "Kitabi-Dede Gorgud" verbs possess high rate of the use. In article on the basis of the examples chosen from the epos kinds of verbs on a structure (simple, derivative, difficult), indeclinable forms of a verb (a participle, a verbal adverb, an infinitive), an inclination (imperative, necessary, conditional, desirable, ability) are investigated.

Here it is noticed, that despite some exceptions, verbs of modern Azerbaijani language not so strongly differ from verbs in "Kitabi-Dede Gorgud".

Though the Azerbaijani language also tested strong influence of other languages at all times, nevertheless on verbs it has not rendered any influence.

Глагол в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»
Резюме

В статье говорится о глаголах, использованных в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Глаголы отличаются от других частей речи как по лексическому составу, так и по богатству грамматической категории.

В составе любого простого глагола находят свое комплексное выражение категории времени, вида, наклонения, лица, числа, залога. В «Китаби-Деде Горгуд» глаголы обладают высокой частотностью употребления.

В статье на основании выбранных из эпоса примеров исследуются виды глаголов по строению (простые, производные, сложные), несклоняемые формы глагола (причастие, деепричастие, инфинитив), наклонение (повелительное, долженствовательное, условное, желательное, способное). Здесь отмечается, что несмотря на некоторые исключения, глаголы современного азербайджанского языка не так сильно отличаются от глаголов в «Китаби-Деде Горгуд».

Хотя азербайджанский язык во все времена и испытывал сильное влияние других языков, все же на глаголах это влияние не оказало какого-либо воздействия.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərilib: 05.06.2020 Qəbul edilib: 06.06.2020

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/76-79

Rauf Əhəd oğlu Şəmsizadə
Bakı Dövlət Universiteti

TƏKRAR CİNAYƏTLƏRİN TÖVSİFİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *cinayətlərin çoxluğu, cinayətlərin təkrarlığı, cinayətlərin tövsifi, təkrar cinayətlərin tövsifi*
Keywords: *multiplicity of crimes, repetition of crimes, qualification of crimes, qualification of repeated offences.*
Ключевые слова: *множественность преступлений, повторность преступлений, квалификация преступлений, квалификация повторных преступлений*

Yaranan ictimai münasibətləri tənzimləməyə, ölkənin konstitusiya quruluşunu mühafizə etməyə və möhkəmləndirməyə xidmət edən Azərbaycan cinayət qanunvericiliyi insanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsinin təmin olunmasında mühüm hüquqi rol oynayır. İctimai münasibətlərin mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi müxtəlif yollar və metodlarla gerçəkləşdirilir. Müəyyən qanunvericilik göstərişləri öz davranışını qüvvədə olan qanunların tələblərinə uyğun quran vəzifəli şəxslərin və ayrı-ayrı vətəndaşların hərəkətlərinə ciddi tənzimləyici təsir göstərir. Digər tərəfdən ictimai münasibətlərin iştirakçıları arasında mübahisə və ya münaqişələrin yarandığı zaman dövlətin məcburiyyət tədbirinin tətbiqi zərurəti yaranır. Qanun normasının tətbiqinin reallığı dövlətin məcburiyyət tədbirinin qüvvəsi ilə təmin olunur.

Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericilik normalarının tətbiqi mürəkkəb və çox şaxəli prosesdir. Bu, cinayət hüquq normalarının müxtəlif xarakterli olması ilə bağlıdır. Belə ki, məsələn, Cinayət Məcəlləsinin (CM) Ümumi hissəsinin normalarının tətbiqi Məcəllənin Xüsusi hissəsinin normalarının tətbiqi ilə müqayisədə öz spesifikliyinə malikdir. Müraciət edilən bu tədqiqat cinayət hüquq normalarının tətbiqində əsas mərhələlərindən birinə – təkrar törədilən cinayətlərin tövsifi məsələlərinə həsr edilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında deyildiyi kimi, cinayətlərin tövsifi anlayışı nəzəriyyə və praktikada iki mənada işlədilir: a) tövsif müəyyən məntiqi proses, bu və ya digər şəxsin nəzərdən keçirdiyi konkret hadisənin Cinayət Məcəlləsinin normasında göstərilən cinayət tərkibinin əlamətlərinə uyğunluğunu (eyniliyini) müəyyənləşdirmək üzrə fəaliyyəti kimi; b) tövsif ictimai təhlükəli əməlin müəyyən hüquqi qiymətləndirilməsi kimi (5, 7). Cinayətlərin tövsifinin yuxarıda qeyd edilən mənası anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. V.N.Kudryavtsev haqlı olaraq yazır ki, «bu aspektlərin əlaqəsini və birliyini qeyd etmək onların arasındakı fərqləri göstərməkdən daha vacibdir. Ona görə də tövsif anlayışının tərifində onun hər iki mənasının yerləşdirilməsi və cinayətin tövsifini törədilmiş əməlin əlamətləri ilə cinayət norması ilə nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin əlamətləri arasında dəqiq uyğunluğunun və hüquqi təsbitinin müəyyən edilməsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğundur (4, 7-8).

Görkəmli alim F.Y.Səməndərovun fikrincə, «tövsif – bu, ərəb mənşəli «tövsiyə» sözündən olub, necə hərəkət etmək, bir işi necə görmək haqqında təklif, məsləhət, tapşırıq vermək mənasını ifadə edir. Cinayət hüququnda baş vermiş cinayətə görə məsuliyyətin həllində qanunun bu və ya digər normasını seçməyə dair fəaliyyət mənasında işlədilir. Cinayətin tövsifində törədilən cinayətə faktiki hüquqi qiymət verilir» (3, 35-36). Lakin ərəb dilində «tövsif sözün kökünə müraciət edilsə, bu öz tövsiyə sözünə deyil, «vəsf» sözünə uyğun gəlir. Nəzərə alsaq ki, tövsiyə sözünün bir mənası da vəsiyyət sözünə uyğundur, qeydlərimiz yerini tapır. Beləliklə, cinayətin tövsifi dedikdə, konkret törədilmiş əməlin cəhətləri ilə cinayət hüquq normasında nəzərdə tutulan tərkib əlamətləri arasında eyniliyi müəyyən etməklə, müvafiq hüquqi sənəddə öz əksini tapan və cinayət-hüquqi nəticələrə səbəb olan əmələ verilən cinayət-hüquqi qiymət başa düşülür.

Daha konkret ifadə etsək, əməlin tövsifi hüquqşünasın praktiki fəaliyyət növü, fəlsəfi-hüquqi mənada idrak prosesidir. Tövsif, bu sözün həqiqi mənasında qanunla nəzərdə tutulan cinayət tərkibi əlamətlərinin tövsif edilən cinayətlərin əlamətləri ilə müqayisə edilməsindən ibarətdir. Deməli, cinayətin tövsifi həm də qanun normasını tətbiq edən şəxsin intellektual fəaliyyətinin (əqli əməyinin) əlahiddə növündən ibarətdir.

Məlumdur ki, cinayət hüquq münasibətlərinin yaranmasının son məqamı cinayət məsuliyyətidir. Cinayət məsuliyyətinin yeganə əsasına isə törədilmiş ictimai təhlükəli əməldə cinayət tərkibinin əlamətlərinin olması təşkil edir. Deməli, əgər törədilmiş əməldə cinayət hüquq normasında nəzərdə tutulan tərkib əlamətləri mövcud olmasa, cinayət məsuliyyəti də istisna ediləcəkdir. Hüquq ədəbiyyatında deyildiyi kimi, «…əməldə

müvafiq cinayət tərkibi əlamətlərinin mövcud olmasının rəsmi tanınması isə yalnız məhkəmənin hökmündə aparılan tövsifdə ifadə olunur. Odur ki, cinayətin, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmündə aparılan tövsifi cinayət məsuliyyətinin tətbiqinin hüquqi təminatıdır (1, 23).

Hamılıqla qəbul olunmuşdur ki, cinayətlərin təkrarlığı cinayətlərin çoxluğunun növlərindən birini təşkil edir. Cinayətlərin təkrar törədilməsi anlayışı Azərbaycan Respublikasının CM-nin 16-cı maddəsinin 1-ci hissəsində öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: «Bu Məcəllənin eyni bir maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin iki və ya iki dəfədən çox törədilməsi cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilir».

Fikrimizcə, cinayətlərin təkrarlığı haqqında yalnız o halda danışmaq olar ki, əvvəllər və yenidən törədilmiş ictimai təhlükəli əməllər eyni cinayət tərkibi əlamətlərinə malik, eləcə də müstəqil cinayətlərdən ibarət olsunlar. Digər tərəfdən, müəyyən şəxs tərəfindən iki və daha çox cinayətin törədilməsi heç də həmişə təkrar cinayətlər kimi tövsif edilə bilməz. Əməlin cinayətin təkrarlıq əlaməti üzrə tövsifini istisna edən halların aşağıdakı qruplarını differensiasiyalaşdırmaq olar:

1) böyük ictimai təhlükəlilik təşkil etməyən ictimai təhlükəli əməllər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi;

2) cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddətlərinin keçməsi və ya ittiham hökmünün icra olunması;

3) aministiya və ya əfv etmə aktlarının verilməsi;

4) şəxsin məhkumluğunun ödənilməsi və ya onun üzərindən götürülməsi.

Sonuncu hal cinayət qanunvericiliyində də birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, AR CM-nin 16-cı maddəsinin 3-cü hissəsinə uyğun olaraq əvvəllər törətdiyi cinayətə görə bu məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada cinayət məsuliyyətindən azad olunmuş, yaxud məhkumluğu götürülmüş və ya ödənilmiş şəxs tərəfindən həmin cinayətin yenidən törədilməsi cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilmir.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa, əgər qüvvədə olan cinayət qanununda birbaşa nəzərdə tutulmamışdırsa, iki və ya daha çox eyni eynicinsli cinayət təkrarlıq yaratmır.

Ən diqqətəlayiq məsələ şəxsin törətdiyi, lakin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə əsasən cinayət məsuliyyətindən azad edildiyi cinayətin törədilməsinin təkrarlıq yaradıb-yaratmamasıdır. Nəzərə almaq zəruridir ki, şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi hələ onun cinayət törətmədiyi demək deyildir. Bu nəticə belə bir mübahisəsiz müddəaya əsaslanır ki, ictimai təhlükəli əməlin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti aşağıdakı hallarda meydana çıxa bilər: əgər əməl cinayət tərkibi əlamətlərinə malik olmazsa, təbii olaraq cinayət məsuliyyətindən azad etmək haqqında heç bir söhbət gedə bilməz. Qeyd olunanlar bilavasitə qanunun müvafiq normasının mətnindən irəli gəlir.

İstintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanları tərəfindən cinayətlərin təkrarlığının tövsifi məsələlərinin həlli aşağıdakılardan asılıdır:

– təkrarlığın ifadə olunduğu ictimai təhlükəli əməllərin xarakterindən;

– təkrar cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərini reqlamentləşdirən cinayət hüquq normalarının məzmunundan.

Tövsif prosesində istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanları işin konkret praktiki hallarını aşkar surətdə tətbiq edilməli olan cinayət hüquq normasını dəqiq müəyyən edir, əmələ hüquqi qiymət verən rəsmi akt halında rəsmiləşdirilən mahiyyəti üzrə qərar qəbul edirlər. Cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin maddələri bir sıra hallarda tövsifedici hallar içərisində cinayətlərin təkrarlığını nəzərdə tutmurlar və bu zaman o, qanunvericiliyə uyğun olaraq CM-nin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrinin (və ya maddələrin müvafiq hissələrin) sanksiyaları çərçivəsində cinayət məsuliyyətinin gücləndirilməsinə səbəb ola bilər.

Qeyd edilən hallarda təkrarlıq faktı əməlin ağırlıq və təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərə alınır, lakin o, əməlin tövsifinə təsir göstərmir. Burada hüquqi tövsif ilk dəfə törədilmiş müvafiq cinayətin tövsifindən heç nə ilə fərqlənmir. qanunun oxşar cinayətlərin təkrarlığına görə cəzanı şiddətləndirdiyi, onu tövsifedici hallar sırasında nəzərdə tutduğu zaman məsələ başqa şəkil alır. Qeyd etmək lazımdır ki, tövsifedici təkrarlıq xüsusi residiv hallarını da əhatə edir. CM-nin başqa maddəsinin və ya maddənin hissəsinin nəzərdə tutduğu sair tövsifedici halların olmadığını zaman belə residivin mövcudluğu vaxt əməl ancaq CM-nin Xüsusi hissəsinin eyni cinayətin törədildiyi halda şəxsin məsuliyyətini müəyyən edən maddə, yaxud maddənin hissəsi ilə tövsif edilir.

Təqsirləndirilən şəxsin əvvəllər məhkum olunmadığı, tövsifedici hal kimi təkrarlığın eynicinsli əməlləri yaratdığı hallarda istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanları, bir qayda olaraq, cinayətləri cinayət hüquq normalarının məcmusu üzrə tövsif edirlər. Göstərilən qayda, o cümlədən müxtəlif formalarda (məsələn, soyğunçuluq, dələduzluq) törədildikdə xüsusi mülkiyyətin oğurluğunun təkrarlığı zamanı tətbiq edilir. Fikrimizcə, bu, düzgün təcrübə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu ona əsaslanır ki, nəzərdən keçirilən situasiyalarda cinayət tərkibinin tövsifedici əlamətləri içərisində təkrarlığı nəzərdə tutan yalnız bir maddə (və ya həmin maddənin bir hissəsi) ilə tövsif etmə əməli tam əhatə etmədiyinə görə, öz mahiyyəti etibarilə də

düzgün hesab edilə bilməz. Həqiqətən də, məsələn, dələduzluqda sonra talama yolu ilə törədilən oğurluq hallarının tövsifi talamanın təkrarlığı, yəni iki talama aktının törədilməsi demək deyildir.

Eynicinsli cinayətlərdən təşəkkül tapan təkrarlığın cinayət hüquq normalarının məcmusu ilə tövsifinin düzgünlüyü hələ keçən əsrin 70-80-ci illərinin cinayət hüquq ədəbiyyatında da əsaslandırılmışdır. Məsələn, V.N.Kudryavtsev yazırdı ki, təkrarlığın qeyri-aşkar cinayətləri yaratdığı hallarda həm təkrarlıq (çünki qanun özü onlara təkrarlıq təyinatını verir), həm də məcmu) belə ki, cinayətlərdən hər biri CM-nin müstəqil maddəsində və ya maddənin hissəsində nəzərdə tutulur) mövcud olur (4, 311).

Cinayət tərkibinin ağırlaşdırıcı əlamətləri içərisində nəzərdə tutulan eynicinsli cinayətlərin (təqsirləndirilən şəxsin əvvəllər belə əməllərə görə məhkum edilmədiyi zaman) təkrarlığının tövsifi məsələsi diqqət mərkəzində olan ciddi problemdir. Müxtəlif kateqoriya işlərə aid olmaqla belə hallarda təkrarlığın tövsifi məsələləri istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının praktikasında eyni cür həll edilmirlər. Belə ki, dövlət əmlakının və ya özgə əmlakın oğurluğuna dair işlə istintaq üzrə məhkəmə orqanları (digər tövsifedici əlamətlər olmamaqla) cinayət hüquq normalarının cinayətlərin təkrarlığı zamanı yüksək məsuliyyət müəyyən edən yalnız bir maddəsini tətbiq edirlər. Yəni hər bir cinayət CM-nin Xüsusi hissəsinin təkrarlığı tövsifedici hal qismində nəzərdə tutan maddəsi ilə müstəqil tövsif edilir.

Nəzərdən keçirilən situasiya ilə əlaqədar cinayət hüquq ədəbiyyatında digər mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, V.N.Kudryavtsev belə hesab edir ki, tövsifedici təkrarlıq yaradan oxşar cinayətlər CM-nin bir maddəsi və ya onun müvafiq hissəsi ilə əhatə olunur, çünki burada məcmu ilə üst-üstə düşməyən təkrarlıq mövcud olur (4, 221). Bəs, əgər törədilmiş cinayətlərdən ikincisi başa çatmamış əməl olarsa, onu başa çatmış tək cinayətə və təkrar törədilən cinayətə sui-qəsdə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan maddələrin məcmusu ilə tövsif etmək olarmı?

Fikrimizcə, nəzərdən keçirilən hallarda əməlin cinayətlərin təkrarlığını təşkil edən hallardan birinin başa çatmamış olub-olmamasından asılı olaraq tövsifinin mümkünlüyü haqqında məsələni müxtəlif mövqelərdən həll etmək olmaz. Cinayət məsuliyyətinin əsasları nöqteyi-nəzərindən başa çatmış cinayət tərkibi və cinayətə sui-qəsd tərkibi, eyni zamanda da cinayətə hazırlığın tərkibi bir-birindən fərqlənir. Cinayət qanunvericiliyi cinayətə sui-qəsdə və cinayətə hazırlığa görə, habelə cinayətin iştirakçıları və icraçıları üçün məsuliyyətin əsaslarını müəyyən edir. Başa çatmış və başa çatmamış cinayətlərin yaratdığı təkrarlığın mövcud olduğu hallarda tövsifin məcmu üzrə düzgünlüyünü hesab edərkən, başa çatmış cinayəti əhatə edən təkrarlığın həmin qaydalarla tövsifinin əsaslı olduğunu etiraf etmək lazımdır.

Tədqiqat işində mübahisə doğuran məsələlərdən biri CM-nin 16-cı maddəsinin 2-ci hissəsi ilə bağlıdır. Həmin normaya uyğun olaraq «bu Məcəllənin müxtəlif maddələri ilə nəzərdə tutulmuş iki və ya daha çox cinayətin törədilməsi, yalnız həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsində birbaşa göstərilən hallarda cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilir».

Ümumiyyətlə, CM-nin 16-cı maddəsinin 1 və 2-ci hissələrinin mətnindən təkrar cinayətlərin aşağıdakı növlərinin fərqləndirildiyi aydın görünür:

1) Cinayət qanununun bir maddəsində nəzərdə tutulan eyni cinayətin iki dəfə və ya iki dəfədən çox hallarda törədilməsilə müşayiət olunan təkrar cinayətlər;

2) cinayət qanunun Xüsusi hissəsinin müxtəlif maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin iki dəfə və ya daha çox hallarda törədilməsilə müşayiət olunan təkrar cinayətlər.

Qeyd edilən məsələ hüquq ədəbiyyatında da müxtəlif mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. məsələn, F.Y.Səməndərov yazır ki, qanunun bir maddəsində nəzərdə tutulan eyni cinayətin iki dəfə və ya daha artıq hallarda törədilməsilə yaranan təkrar cinayətlər qanunla tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulursa, məsuliyyətin həllində belə təkrarlıq məlum əlamətə uyğun olaraq tövsif edilir (2, 400). Müəllif daha sonra davam edərək haqlı surətdə qeyd edir ki, «…müxtəlif cinayətlərin yaratdığı təkrarlığın anlayışı CM-nin 16-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə və Məcəllənin Xüsusi hissəsinin 177-ci maddəsinin qeydinin göstərişinə söykənir» (2, 401). Buna görə də müəllif «müxtəlif cinayətlərin törədilməsindən yaranan təkrarlıq anlayışının qanunda saxlanmasını» (2, 401) məqsədəuyğun hesab etmir və yazır ki, birincisi, «belə hal təkrarlığı anlayışını süni surətdə genişləndirir, təkrar cinayətlərlə məcmu cinayətlər arasında fərqi aradan qaldırır. İkincisi, CM-nin 177-ci maddəsinin qeydinin 3-cü hissəsinin göstərişi köhnə Məcəllədən miras qalmışdır» (2, 401).

F.Y.Səməndərovun mövqeyinə biz də tərəfdar çıxır və Azərbaycan Respublikası CM-nin 16-cı maddəsinin qanundan çıxarılmasını təklif edirik. Biz bu mövqeyimizi onunla əsaslandırırıq ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı il CM-sinin 83-cü maddəsinin qeydi yeni istehsal üsuluna və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçiddən sonra öz təyinatını itirmişdir. Digər tərəfdən, CM-nin müxtəlif maddələrində nəzərdə tutulmuş iki və ya daha çox cinayətin törədilməsi həm cinayətin təkrar törədilməsinə görə, həm də cinayətlərin məcmusu üzrə cinayət məsuliyyətinə gətirib çıxarmamalıdır. CM-nin 16-cı maddəsinin 2-ci hissəsinin məzmunundan

doğan məna da məhz bundan ibarətdir. Bunu insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatı baxımından da məqsədəuyğun hesab etmək olmaz.

Cinayətlərin çoxluğunun bir növü kimi, cinayətin təkrar törədildiyini aşağıdakı hallar şərtləşdirə bilər:

– təqsirləndirilən şəxsin əvvəllər törətdiyi cinayətə görə cinayət məsuliyyətindən azad edilməməsi;

– törədilən ictimai təhlükəli əmələ görə şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması müddətlərinin keçməməsi.

Beləliklə, tədqiqat işində ifadə edilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, cinayət hüququnda təkrarlıq anlayışı adı altında artıq bir dəfə törətdiyi cinayətdən sonra şəxs tərəfindən yeni eyni cinayətin törədilməsi halları nəzərdə tutulur.

Buna müvafiq surətdə ümumi və xüsusi təkrarlıq halını fərqləndirmək olar.

Ümumi təkrarlıq anlayışı ilə şəxs tərəfindən iki və daha çox müxtəlif cinayətin törədilməsi başa düşülür.

Xüsusi təkrarlıq o deməkdir ki, şəxs yenidən analoji və eynicinsli cinayət əməlini törədir.

Təkrarlıq anlayışı ilə həm başa çatmış, həm də çatmamış cinayət törətmə halları əhatə olunur. Əgər şəxs bir dəfə oğurluğa cəhd törətmiş, ikinci dəfə isə başa çatmış oğurluğa yol vermişdirsə, deməli, əməl təkrar törədilmiş cinayət kimi tövsif ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Qarayev T.Y., Şəmsizadə R.Ə. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. B., ADU, 1989
2. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik, Bakı: Hüquq Yayım Evi, 2018
3. Səməndərov F.Y. Cinayət və cəza məsələləri. Bakı: BDU, 1994
4. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М.: Юристь, 2001
5. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлении. М., МГУ, 1984

Qualifications of Repeated Offenses

Summary

Repetition of crimes can be general and special. General repetition refers to any new crime. For the qualification of a number of crimes, special repetition matters, i.e. commission by a person of a similar or homogenous criminal act. A peculiarity of the concept of repetition in the current criminal legislation of the Azerbaijan Republic is that in some cases it covers not only similar, but also a fairly wide range of homogeneous acts.

Вопросы квалификации повторных преступлений

Резюме

Повторность преступлений может быть общей и специальной. Под общей повторностью понимается лицом любого нового преступления. Для квалификации ряда преступлений имеет значение специальная повторность, т.е. совершение лицом аналогичного или однородного преступного деяния. Особенностью понятия повторности в действующим уголовном законодательстве Азербайджанской Республики является то, что она охватывает в некоторых случаях не только аналогичные, но и довольно широкий круг однородных деяний.

Göndərilib: 16.06.2020 Qəbul edilib: 17.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/80-83

Aynur Mazahir Mammadova
Baku State University
aynur1797@gmail.com

THE ROLE OF THE EU INSTITUTIONS IN THE BUDGETARY PROCESS

Key words: *European Union, European Court of Auditors, budgetary process, annual budget period*
Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, Avropa Auditorlar Palatası, büdcə prosesi, illik büdcə periodu*
Ключевые слова: *Европейский Союз, Европейская Палата Аудиторов, бюджетный процесс, годовой бюджетный период*

Introduction

After the Second World War, especially as a result of the Cold War between Russia and the United States, serious economic and financial problems arose in European countries, and as a result, member states united and laid the foundations of the European Union. In this case, the main role is to prevent the economic crisis that may occur within the Union and to maintain financial stability.

Taking all this into account, bodies have been established within the union to control finances and implement the budget process, or commissions have been established consisting of participants from existing bodies. Currently, many scientific researches, legal acts have been prepared for this purpose and the budget process continues to be developed.

European Court of Auditors is a financial oversight body in the EU budget process. The main role of the Court is to conduct budget audits. In other words, the main purpose is to monitor the legality of EU revenue and expenditure items, compliance with certain rules and financial management literacy. The activities of the Court are more objective and effective in assisting the leadership of the European Union [1].

To carry out these tasks, the European Court of Auditors closely monitors the revenue and expenditure items of its budget in all financial sources of the European Union.

The European Court of Auditors oversees organizations that oversee budgeting or oversee budget recipients in the Union and other countries. The results of their inspections are published in annual and other reports to draw the attention of the Commission and the members of the European Union to the errors and problems identified and to make suggestions for optimization.

Another key function of the European Court of Auditors is to assist budget management (the European Parliament and the Council) by reporting on the execution of the EU budget for the previous fiscal year.

Acts of EU budget regulation can be adopted by member states on the one hand directly (ratification) or indirectly through institutions of interstate cooperation (Council of the European Union, European Council). On the other hand, institutions consist of representatives from Member States (European Parliament, European Commission, European Chamber of Accounts, European Court) independent organizations and, finally, coordinating with the above the regulation can be adopted.

In the earlier stages of the enlargement of the European Union and the deepening of European integration, budget expenditures increased significantly and at the same time the use of budget funds expanded. The main expenditures of the EU budget are as follows [2, p.12]:

- Financing of agriculture;
- Social and regional development programs;
- Conducting research and development;
- Foreign policy and economic relations and management costs.

The EU budget is, in a sense, a reflection of both the goals of the EU and the means of generating revenue. In this regard, the budget is mainly to assist in the implementation of the EU development policy and strategy in these key areas in the following areas:

- To achieve high economic growth rates;
- To promote the levels of social and cultural development of different regions;
- Support for stability in monetary policy;
- Development and application of new technologies.

In the EU, fiscal spending policy is subject to such considerations, as budget funding should help equalize the economic situation of member countries and close social inequalities; optimally represents the interests of the poorest countries and the right of developed countries to allocate financial resources to the EU budget; Budget discipline must be observed in its use and economic efficiency and propaganda must be ensured.

At the request of other organizations and institutions of the Union, the Court of Auditors submits its views on new or revised financial statements. The Court may also issue a memorandum on other issues on its own initiative.

The European Court of Auditors is divided into two sections that prepare and submit reports and submissions for approval. Additional work for the chambers is carried out by highly qualified personnel representing all EU member states.

Auditors often conduct inspections in other EU institutions, EU member states and other beneficiary countries (EU privileged countries). The Court closely cooperates with high-level supervisory authorities in the European Union.

The executive bodies exercise practical control over the implementation of EU programs. For example, they apply for funding from the EU budget. They are created for a certain period of time.

To simplify the budget process and mitigate shortfalls, the budget framework has set limits on the maximum forecast for managing the structure based on the first annual report for each part of expenditure, as well as the definition of rules and procedures. The approved budget strategy [3, p.67] ensures that budget priorities are concentrated in three main areas over the coming years:

- Integration of economic, social and environmental components of the single market into a dynamically developed, optimized and integrated system;
- Development of the concept of European citizenship, promotion of citizens' rights and freedoms, security and access to basic public goods and services;
- Strengthening positions, unity in global economic and socio-political processes, support for European values, development of regional relations and assistance to other states.

Therefore, the annual budget process in the European Union is currently defined by two components:

- Priorities of the previous political and procedural regulations, long-term budget process within the budget strategy;
- Direct procedures for annual budget planning and agreement on certain programs and indicators during the annual budget period.

In the European Union, the fiscal year begins on January 1 and ends on December 31, according to the calendar year [4, p 53]. Execution of the budget begins immediately. The European Union is equipped with important monitoring functions, both independently and in real time. The European Parliament monitors the implementation of the budget, as well as the accounts and financial statements, the annual report and other special reports. The Court plays a particularly important role here. Control actions in the European Union include:

- Preparation of rules for the use of financial resources, definition of procedures for budget creation and execution, submission and approval of reports;
- Determines the procedures for obtaining and spending budget revenues. The European Commission determines the measures to be taken to meet cash needs. - Rules on the responsibility of financial controllers, credit managers, accountants and auditors are established for appropriate control.

For better understanding how Court of Auditors and Commission stipulates budgetary process in a safety way we look through the whole process. The European Union by the way of its institutions provides itself with the financial resources necessary to achieve its goals and pursue a purposeful policy. EU funding structure:

1. Cash, bonuses, surcharges, and compensations allocated for trade with third countries within the framework of general agricultural policy;
2. Customs duties of the Common Customs Tariff, other similar customs payments for trade with third countries, as well as customs duties on goods of export nomenclature;
3. Deductions from value-added tax revenues at the national level;
4. Allocations of interest on the value of gross domestic product;
5. Other funds (salary tax, interest income from capital, revenues provided for the implementation of programs, fines, etc.).

Article 287 of the Treaty on Functioning of the European Union distinguishes between mandatory and unnecessary expenses [5, Art.287]. This section is mainly for political reasons and is related to the distribution of budgetary powers among EU institutions. Mandatory expenditures are approved by Parliament. The latter allows for an increase in non-compulsory expenditures by modifying the budget plan submitted by Parliament accordingly to the previous year within the limits.

The budget process is a sequence of individual stages in the development, review, approval, and implementation of the budget. Budget control and budget organization are generally exercised by the Commission, the Court of Auditors (hereinafter the Court), the Council and the Parliament.

The process of preparing and adopting the budget begins on September 1 and ends on December 31 of the year preceding the budget year. For each stage, EU law sets deadlines that are mandatory for the budget authority.

The European Parliament monitors and considers the problems arisen in the process of budget implementation. Control over the budget on behalf of the European Parliament is the responsibility of the relevant committee and in some cases other committees. The external audit of the use of budget resources is conducted by the Court and the European Parliament. The Court monitors compliance with the procedures for obtaining and using budget funds. It reports on the state of financial resources management. The European Parliament oversees the implementation of EU policy by the European Commission, in the report prepared by the Court of Auditors on the implementation of the budget. After reviewing the reports, the Court of Auditors concludes the work of the European Parliament and the European Commission on-budget execution, guided by the recommendations of the Council.

The financial services policy in the European Union should contribute to the development of economic growth in all member countries while maintaining the financial stability of the financial sector. There is trade in many areas of financial regulation, such as growth and stability between bank capital requirements. However, a single, integrated European financial system, supported by coherent financial control architectture, is desirable in terms of both growth and stability relative to the current reality of incomplete integration with cross-border barriers created by different regulatory requirements and different control methods. This view is central to the unity, as the previous fragmentation of control and crisis management frameworks between national lines is detrimental. The same view is based on the policy of the European Union Capital Markets Union (CMU), developed by European Commission President Jean-Claude Juncker in mid-2014 and by the European Commission [6, p.38].

The Capital Markets Union is a critical initiative to ensure effective operation in the European Union. To improve the prospects for foreign financing for small and medium enterprises and other economic entities, and to increase the resilience of the European Union in future crises are among the goals.

The budget of the European Union is formed taking into account many features of the budgets of member states. Also, the special legal structure of the European Union reflects a number of unique features, including all the mechanisms that combine the budget, resources, principles and high-level control, the characteristics of a complex state and the declaration of a classical international organization.

The system of sources of funding includes rules containing primary and secondary legal acts within the regulatory budget. In addition, the development of this system, as well as the relationship of the EU budget, is significantly affected by international experience. The sources of EU budget regulation should be classifyed not only in terms of their legal force, but also in terms of the supremacy of higher authorities or interstate principles in the process of their adoption. This will clarify the extent to which member states maintain control over EU budget decision-making and the extent to which their powers are transferred to the national level.

The stages of the EU single budget process are as follows [7, Art.310]:

1. Preparation of the initial project. The budgeting process begins with the provision of cost and revenue estimation agencies and services. The Commission prepares the initial draft budget on their basis;
2. Approval of the draft budget. The initial draft budget, together with the accompanying materials, must be submitted to the Council. At the same time, the bill is submitted to Parliament. At the end of the consultations, the Council decides by a qualified majority with the consent of the draft interim budget. The draft budget adopted by the Council is sent to the Parliament for consideration in the first reading. If the parliament approves it within 45 days, the budget can finally be approved in the first reading

The Council monitors the budget and economic policies of member countries and may advise individual countries on the basis of the Commission's recommendations. It can propose corrective measures and impose sanctions on euro zone countries that do not take appropriate measures to reduce high levels of debt and loan.

The annual budget of the European Union is determined jointly by the European Parliament and the Council of Europe. The parliament is discussing this in two successive stages. It is not accepted until it is signed by the Speaker of Parliament. The Committee on Budgetary Control examines how the budget is spent, and Parliament decides whether to agree on last year's execution.

As the executive body of the European Union, the Commission is responsible for the management and implementation of the European Union's budget, as well as for the rules and programs adopted by Parliament and the Council. Most activities and expenditures are carried out by national and local governments. The commission is responsible for the control process.

The Commission implements the budget under the supervision of the Court. The purpose of both institutions is competent financial management. The European Parliament exempts the Commission from its budget obligations only with a satisfactory annual report of the Court.

The member states of the European Union determine the national budget within the agreed limits of the budget deficit and public debt and determine their structural policy, including issues of employment, pensions, social protection and securities. The economic situation of the member states, the level of budget revnues and expenditures generally affect the economic stability of the Union. From this point of view, the issues of organizing the budgets of individual states are always in the center of attention.

Literature

1. Regulation (EU) no 1291/2013 of the European Parliament and of the Council, establishing Horizon 2020 - the Framework Programme for Research and Innovation (2014-2020) and repealing Decision No 1982/2006/EC.
2. The European Union budget at a glance, 2010.
3. B. Patterson, Understanding the EU Budget, 2011.
4. Financial Regulation, 2017.
5. Treaty on Functioning of the European Union, 2012.
6. W.Hiller, É. Bassot, The Juncker Commission's ten priorities, 2018.
7. Treaty of Lisbon, 2012.

Büdcə prosesində Avropa İttifaqı orqanlarının rolu

Xülasə

İlkin olaraq qeyd edilməlidir ki, Avropa İttifaqı büdcəyə nəzarət funksiyasını həyata keçirmək üçün Komissiyanın təməllərini atmışdır. Lakin bununla birlikdə Komissiyanın səlahiyyətləri məhduddur, buna görə də Avropa Auditorlar Palatası büdcə prosesinin idarə edilməsində aparıcı rol oynayır. O, il ərzində büdcə haqqında bütün məlumatları toplayaraq Avropa birliyinin Parlamentinə ötürür. Eyni zamanda digər qurumların da təqdimatları ilə cari illik büdcə haqqındakı mülahizə və rəylərini rəsmi jurnalda çap etdirir. Avropa İttifaqının digər ali orqanı olan Şura isə illik büdcə layihəsini hazırlayaraq Parlamentə təqdim edir. Bununla birlikdə Şura büdcə prosesi zamanı monitorinqlər həyata keçirir və borc problemlərinə görə ölkələrə sanksiyalar tədbiq edir. İnstitutlar tərəfindən həyata keçirilən bu proseslər büdcənin xərcləmələrinə hədd müəyyən edərək stabilliyin qorunub saxlanmasında əsas rolu oynayır. Bunlarla birlikdə üzv dövlətlərin büdcə prosesində yerli səviyyədə baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu proseslər göstərir ki, büdcə prosesi Avropa İttifaqının gündəmində daim diqqət mərkəzindədir.

Роль институтов ЕС в бюджетном процессе

Резюме

Прежде всего следует отметить, что Европейский Союз заложил основы Комиссии для осуществления функции бюджетного контроля. Однако полномочия Комиссии ограничены, поэтому Европейская аудиторская палата играет ведущую роль в управлении бюджетным процессом. Он собирает всю информацию о бюджете в течение года и передает ее в Европейский парламент. В то же время, он публикует заключения и мнения о текущем годовом бюджете в официальном журнале наряду с презентациями других учреждений. Совет, другой высший орган ЕС, готовит годовой бюджет и представляет его в парламент. В то же время Совет ведет мониторинги во время бюджетного процесса и налагает санкции на страны в связи с проблемами задолженности. Все эти процессы, осуществляемые учреждениями, играют ключевую роль в поддержании стабильности путем установления лимитов бюджетных расходов. В то же время для стран-членов важно определить изменения в бюджетном процессе на местном уровне. Все эти процессы показывают, что бюджетный процесс всегда стоит в повестке дня Европейского Союза.

Rəyçi: h.f.d. E.Mirzəyeva

Göndərilib: 10.06.2020 Qəbul edilib: 12.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/84-90

Gulu Mastan Narimanzada
Baku State University
heydarovagulu@hotmail.com

RELATIONS AMONG EUROPEAN INSTITUTIONS REGARDING THE WITHDRAWAL FROM EU

Key words: *withdrawal, treaty, European Commission, European Parliament, European Court of Justice, European Council, notification, consent*
Açar sözlər: *çıxış, müqavilə, Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti, Avropa Ədalət Məhkəməsi, Avropa Şurası, bildiriş, razılıq*
Ключевые слова: *выход, договор, Европейская Комиссия, Европейский Парламент, Суд Европейского Союза, Европейский Совет, уведомление, согласие*

Introduction

The Treaty on European Union (TEU) explicitly foresees that a Member State may leave the EU. The involvement of EU institutions, and the various procedural arrangements imported from the EU treaty-making procedure, confirm that the exit clause is firmly embedded in the EU legal order. As such, it is governed not only by the terms of Article 50 TEU, but also by the canons of EU constitutional law.

Analysis

European Commission. The role of the European Commission in the withdrawal procedure is not entirely clear in the Treaties. According to Article 218(3) TFEU, the European Commission would make recommendations to the Council to open negotiations with the withdrawing state. As a general rule, the Commision negotiates agreements with third countries on behalf of the EU, but Article 218(3) leaves it open for the Council to nominate a different Union negotiator [9, 33].

Before concluding the agreement, the Council would need to obtain the European Parliament's consent (Article 50(2) TEU). It should be noted that whilst, under Article 50(4) TEU, the member of the European Council or of the Council representing the withdrawing Member State does not participate in the discussions of the two institutions or in decisions concerning the withdrawal, no similar provision exists for Members of the European Parliament (MEPs) elected in the withdrawing Member State. This has led some to conclude that the Treaties therefore do not prevent MEPs elected in the Member State in question from participating either in debates in the Parliament and in its committees, or from voting on Parliament's motion to consent to the withdrawal agreement, given the role of MEPs as representing the Union's citizens as a whole and not only those of the Member State in which they were elected [15, 147-158]. The Council decides to conclude the agreement with a 'super qualified majority', without the participation of the state concerned. The qualified majority is defined in this case as at least 72% of the members of the Council, comprising at least 65% of the population of the Member States (without the withdrawing state) (Article 238(3)b TFEU).

Ratification by Member States. Unlike the accession of new Member States to the EU, the withdrawal of a Member State does not require ratification by the remaining Member States – Article 50(1) TEU mentions (in a declaratory way) only the decision of the withdrawing state, in accordance with its constitutional requirements. However, any Treaty changes or international agreements (such as a free trade agreement) that might be necessary as a consequence of the withdrawal agreement would need to be ratified by the remaining Member States in accordance with Article 48 TEU. At the very least, Article 52 TEU on the territorial scope of the Treaties, which lists the Member States, would need to be amended, and Protocols concerning the withdrawing Member State revised or repealed.

The role of the Court of Justice. Again, unlike accession treaties, the withdrawal agreement is not primary EU law, since it is concluded between the EU and the withdrawing state and not between the latter and the rest of the Member States [11, 529]. It is an international agreement and therefore subject to judicial review by the Court of Justice of the EU (CJEU). The Council decision to conclude the agreement could, for instance, be challenged before the CJEU through an action for annulment (Article 263 TFEU). Furthermore, some argue for the possibility that the CJEU be requested to deliver an opinion on the draft withdrawal agreement's compatibility with EU law (Article 218(11) TFEU), whereas others maintain that since Article 50 TEU refers only to Article 218(3), this would not be possible [15, 157]. Moreover, the domestic courts of the remaining Member States would be able to refer questions regarding the withdrawal agreement for pre-

liminary ruling to the CJEU, whereas for the courts of the withdrawing state to have the same power, this would need to be expressly included in the withdrawal agreement [11, 528-529].

Some have proposed the use of the Article 50 procedure to force a renegotiation of a Member State's membership of the EU. In this context, the question could be posed as to whether – once a Member State has notified the European Council of its intention to withdraw from the EU, and a withdrawal agreement has been negotiated – it can, depending on the results of the negotiations, unilaterally revoke its notification and suspend the withdrawal procedure. Most commentators argue that this is impossible or at least doubtful, from a legal point of view. Indeed, Article 50 TEU does not expressly provide for the revocation of a notice of withdrawal and establishes that, once opened, the withdrawal process ends either within two years or later, if this deadline is extended by agreement.

Furthermore, it should be noted that the event triggering the withdrawal is the unilateral notification as such and not the agreement between the withdrawing state and the EU. The merely declaratory character of the withdrawal agreement for cancellation of membership derives from the fact that the withdrawal takes place even if an agreement is not concluded (Article 50(3) TEU) [19, 131]. This does not mean, however, that the withdrawal process could not be suspended, if there was mutual agreement between the withdrawing state, the remaining Member States and the EU institutions, rather than a unilateral revocation [11, 530].

Other procedural actions. According to Article 50 TEU, the withdrawal process begins when, having 'decided to withdraw from the Union in accordance with its own constitutional requirements', a member notifies the European Council 'of its intention'. The latter then agrees on the guidelines for negotiating the EU agreement with the state concerned, which is to be concluded by the Council by qualified majority, with the consent of the European Parliament. In the event, the EU treaties would in principle cease to apply to the departing state once the exit agreement came into force, or in the absence thereof, two years after the European Council has been notified [8, 1].

Although Article 50 TEU acknowledges the possibility for any Member State to withdraw from the Union under its own constitutional rules, the formulation of the provision suggests that it is *not* an absolute and immediate power [6, 412]. Only the *decision to depart* is taken in accordance with the state's domestic law, whereas EU law governs the *departure itself* [11, 523-527]. The EU exit procedure is thus not premised on a 'state primacy' conception of the power to secede [19, 128]. Indeed, by speaking of 'any Member State', instead of referring to the 'High Contracting Parties' of Article 1(1) TEU, Article 50(1) TEU embeds the states' ability to withdraw within the EU legal order [1]. The success of any exit initiative therefore depends not only on the member's intention, but also on the fulfilment of the procedural and substantive requirements of Article 50 TEU specifically, and on its compliance, regarding the Member State, with the rules and princples underpinning the EU legal order more generally, under the control of the European Court of Justice.

In this respect, Article 50 TEU indicates that the *decision* to withdraw and its *notification* to the European Council are both subject to conditions [19, 149]. The European Council, to which the decision has to be notified, should therefore be assured that the latter conforms to the state's internal 'constitutional requirments' [5]. If for example the decision to withdraw is challenged before a domestic court, and/or if the notification is served without adequate legal authority, the European Council would arguably have to pause and wait for that court's judgment and/or obtain clarification of the validity of that notification before formally acknowledging receipt. Indeed, it is only if this notification is acknowledged as such that the withdrawal process begins, and in particular that the clock starts ticking for the purpose of terminating the application of the EU treaties to the departing state, in accordance with Article 50 (3) TEU [20].

Moreover, the *exclusive* authority of domestic constitutional requirements is predicated on the assumption, given that state's membership, that these conform to the general requirements of EU law and especially to the values enshrined in Article 2 TEU. Hence, *formal* compliance with domestic constitutional requirements might not suffice to validate the initial withdrawal decision under Article 50 TEU, if that decision was taken in the midst of internal constitutional turmoil, and consequently, if the appropriateness of such requirements was in doubt in relation to EU standards [12, 239]. For instance, the European Council would have grounds to question the validity of a notification if the decision to withdraw was taken after significant modifications to the national constitution, for example curtailing the powers of the parliament and/or the judiciary, and reserving the power to make such a constitutional decision to the executive branch.

Arguably therefore, the domestic *decision to withdraw* is not entirely exempt from also having to conform, albeit implicitly, to EU requirements, and notably to the common values of Article 2 TEU [19, 128]. Of course, the EU would have no interest in preventing a Member State's departure if the latter's constitutional evolution was increasingly at odds with the requirements of EU membership, quite the contrary. However, based on Article 7 TEU, a state that seriously and persistently breached the values of Article 2 TEU

could ultimately have its membership right to withdraw withheld in order to protect the rights and interests of other Member States, and those European citizens potentially affected by the putative withdrawal [14]. If the state intending to withdraw were to bypass the European Council's negative stance on the notification, or indeed ignore the EU rules of withdrawal more generally, it would not only risk damaging its international reputation at a time it would need it most, but it could also open the possibility for natural or legal persons to claim compensation in the courts if they had suffered damages as a result [6, 425].

Article 50 TEU merely stipulates that the *notification* has to come from the withdrawing state and must be submitted to the European Council. Nothing in the clause specifies its *form*, or the *timing*, thus seemingly allowing the departing state some discretion in this regard. Given that this is the formal step that triggers the whole exit procedure, such notification should be unequivocal: there should be a clear message from the state concerned that it intends to leave the Union, following an internal decision to that effect. Therefore, until such a message has been conveyed to the EU, and so long as the Member State continues to fulfil all its membership obligations, the withdrawal process cannot be deemed triggered.

These points should nevertheless be qualified. In particular, a state that has internally decided to leave should not be allowed to instrumentalize the exit threat to increase its bargaining leverage in the EU decision-making process [18, 99], and/or delay the notification to strengthen its future negotiating position, at the expense of the overall functioning of the Union. The discretion as to the timing for activating Article 50 TEU should therefore not be limitless, notably in view of the principle of sincere cooperation under Article 4(3) TEU. Although in more general terms, the Heads of State or Government of 27 EU Member States made these points clear following the UK 2016 referendum: while 'it is up to the British government to notify the European Council of the UK's intention to withdraw from the Union', this *should be done as quickly as possible* and t*here can be no negotiations of any kind before this notification has taken place*'. Indeed, if the domestic decision to leave was taken lawfully and deemed binding on the state's authorities, the latter's failure to take steps to implement that decision within a reasonable time could fall foul of the terms of Article 50(2) TEU if the word 'shall' is to be understood as an obligation, and more generally of the requirements of Article 2 TEU which could then prompt a reaction under Article 7 TEU.

The question may be raised as to whether a notification could eventually be deduced on the basis of that withdrawing state's actions and/or inactions. For example, reduced participation in the meetings of EU institutions', particularly the Council and European Council, and/or activities, let alone deficient compliance with EU obligations, might not only form the basis of infringement proceedings against that state before the Court of Justice, these could also amount to tangible evidence that the state no longer intends to participate in membership of the EU, and thus could be taken as notification for the purpose of Article 50 TEU.

In light of this, various elements of the particular case of the UK could be considered. Recall for instance, that at the European Council meeting of June 2016 the 'UK Prime Minister informed the European Council about the outcome of the referendum in the UK'. Although this 'information' in itself could not be regarded as notification, its meaning should nevertheless be read in the light of the previous European Council Conclusions of February 2016. In particular, a simple a contrario reading of these conclusions suggests that, for the purpose of activating the February 2016 ′Decision of the Heads of State or Government meeting within the European Council, concerning a new settlement for the United Kingdom within the European Union′, the UK Prime Minister did *not* 'inform (…) the Secretary-General of the Council *that the United Kingdom has decided to remain a member of the European Union*', and thus by implication the UK had decided to leave. Indeed, the same February conclusions added that 'it is understood that, *should the result of the referendum in the United Kingdom be for it to leave the European Union*, the set of arrangements cease to exist'. Although the outcome of the referendum may not legally amount to a formal UK decision to leave [5], it has already had some legal implications at EU level in terms of the relationship between the UK and the EU. Other evidence corroborates that the UK is moving towards leaving the EU, such as its decision to relinquish the Council presidency in the second half of 2017, a decision that has since been officialized in EU law by the ensuing Council Decision to change the order of the presidencies, and by the establishment of the UK cabinet post of State Secretary for Exiting the European Union. Although, taken alone, these elements could not amount to notification, taken together they increasingly substantiate the UK 'intention' referred to in Article 50 (2) TEU, and at some point, this should be acknowledged as such by the Union.

To be sure the notification has implications on the participation of the withdrawing state in the EU decision-making process, which might explain delaying tactics. Notification does not of itself have a terminating effect [7, 1756]; as made clear in Article 50(3) TEU, the Treaties 'cease to apply' only when the withdrawal agreement enters into force, or 'failing that, two years after the notification […] unless the European Council, in agreement with the Member State concerned, unanimously decides to extend the period'. However, the

notification is not devoid of immediate legal implications: paragraph 4 stipulates that for the purpose of Article 50(2) and (3) TEU, the member of the European Council or of the Council representing the withdrawing state will not participate in the discussions of these institutions, or in decisions concerning it.

This suspension is logical in view of the significant involvement of the European Council and of the Council in the withdrawal process: the former determines the guidelines for negotiating the withdrawal agreement with the state concerned, whereas the latter concludes it. Conversely, the envisaged arrangement indicates that the citizens of the withdrawing state who work for these institutions, even at administrative levels, or who are members of other EU institutions, such as the Commission (including the High Representative for Foreign affairs and Security Policy, and the Vice-President of the European Commission), the European Parliament and the Court, not to mention the agencies, bodies and other working groups, would, in principle, not be immediately affected by this exclusion [17, 93]. Although this may be justified since they do not formally represent their state, some of these citizens might nevertheless be more prone to defending their state's interests, if not their own, in the extraordinary context of withdrawal, and the job relocation that it would entail. They could therefore use their influence, for example within the Commission, if and when taking a legislative initiative that might be of significance to the withdrawing state [19, 151].

Indeed, if interpreted in reverse, Article 50(4) TEU indicates that the withdrawing state is allowed, somewhat paradoxically, to take part in all other Council and European Council discussions and decisions. Although such participation may be defensible given that the state formally remains a 'Member State' until its effective withdrawal under the terms of paragraph 3, it is questionable whether, from the perspective of democratic legitimacy, it should nevertheless be entitled to influence EU decisions which might never apply to it, or indeed use its position to obtain concessions in the context of the withdrawal negotiations. Although Article 50 TEU does not provide a legal foundation for the outright suspension of the decision-making rights of the withdrawing state as soon as the exit process is formally initiated, paragraph 4 could nevertheless be construed broadly enough so as to limit its weight in the Council and European Council, and thus could circumscribe its influence on the production of EU norms that, potentially, would not affect it. After all, the interests of that state's *people* would still be taken care of, notably in the European Parliament, where its MEPs would, in principle, continue to sit until formal withdrawal. Should there be an interval between the end of the negotiations of the withdrawal agreement and its eventual entry into force, for example if a referendum was organized by the withdrawing state on the draft agreement, or if there was a provision in the agreement postponing its application to a later date, that pre-withdrawal phase could, indeed, be akin to the period following the signature of a treaty of accession, allowing the state concerned a more limited 'observer' status – notably in the Council and European Council – rather than a fully-fledged voting right until the agreement enters into force. Otherwise, the withdrawing state would have more influence than a state about to become member.

That being said, it could be argued that the suspensory effect of the notification should not be construed too broadly so as not to make it too difficult for the state concerned to change its mind before the completion of the process (e.g. following a new general election, or after another referendum) at least if it is accepted that, legally, the notification may be withdrawn, thereby halting the exiting process. Article 50 TEU is ambiguous on this point. On the one hand, paragraph 3 foresees that 'the Treaties shall cease to apply to the State in question from the date of entry into force of the withdrawal agreement or, failing that, two years after the notification (…), unless the European Council, in agreement with the Member State concerned, unanimously decides to extend this period'. One reading of this provision is that once notification is given, there is no turning back: the treaties will cease to apply to the state concerned either upon the entry into force of the withdrawal agreement or at the end of the two year period triggered by the notification; the only possible change in the process being that the European Council and the state concerned alter the time upon which the treaties cease to apply, but not withdrawal as such. This would indeed prevent a Member State from abusing the procedure to gauge what exit terms it could achieve, whilst retaining the assurance of full membership if dissatisfied with those terms. On the other hand, the remaining Member States might still be open to holding up the withdrawal process following a genuine change of position of the state concerned. The European Council and the Member State could indeed extend the period long enough to establish a sufficient track record of tangible reengagement with the integration process.

The notification, once acknowledged by the European Council, triggers an obligation to negotiate an agreement with the departing state to set out the arrangements for its withdrawal. This obligation is only addressed to the Union. In contrast, paragraph 4 allows the candidate for withdrawal to wait until the end of the two-year period for its departure to become effective, even in the absence of an agreement. In other words, Article 50 TEU does not require a *negotiated* departure [10, 589-592], but only appears to establish a

best endeavours obligation. The negotiations only depend on the withdrawing state's willingness to discuss, although in principle, until effective departure, as a Member State it remains bound by the obligation of sincere cooperation, and therefore by the duty to help the Union carry out its tasks, including that of negotiating an agreement.

Whether such an obligation may have any actual bearing on the situation is moot. Indeed, in suggesting that the arrangements be set out with the withdrawing state 'taking account of the framework for its future relation with the EU' (paragraph 2), the procedure recognizes that the terms and implications of withdrawal would heavily depend on the specific circumstances and the atmosphere in which a possible negotiation would take place. Ideally, the degree of interdependence created by membership could push both parties cooperatively to address the complex implications of their separation, particularly those for EU citizens [4, 1151]. Indeed, the absence of an agreed settlement might otherwise open the floodgates for legal claims, notably against the leaving state, and might also undermine the prospect of a comprehensive mutually beneficial post-exit agreement.

That a settlement should not be made exceedingly difficult is reflected by the procedural arrangements for the conclusion of the withdrawal agreement. First, in referring to Article 218(3) TFEU, Article 50 TEU indicates that exit ought to be arranged by the EU institutions through the *EU agreement* with the departing state, rather than through an inter-state process and treaty, as in the accession context. Second, the Council has to conclude the ensuing agreement by a qualified majority vote (72% of the remaining 27 Member States, representing 65% of the population). Thus, in principle, no Member State is able to veto the conclusion of the agreement, in contrast with an accession treaty. Given this particular arrangement, one could justifiably wonder whether the conclusion by the Council, and the absence of any reference to Member State ratification of the agreement, also entails that, in principle, mixity is excluded. Since EU treaties are rather explicit about where Member States must ratify specific agreements (e.g. accession treaties under Article 49 TEU, or an accession agreement to the ECHR, under Article 218(8) TFEU), the silence of Article 50 TEU could indeed be taken as precluding their participation, however surprising that may be in view of the possible broad scope of the agreement, and considering the law and case law on EU treaty-making competence [16, 17]. That the Member States do not have to conclude the agreement would however be consistent with the apparent intention to facilitate its entry into force and, given the destabilizing effects it would have on the functioning of the Union, to prevent its ratification dragging on [2]. In short, once agreed, 'exit' would be procedurally easier than 'entry' [13, 209].

The procedure envisaged by Article 50(2) TEU could also mean that the agreement is not deemed to contain far-reaching EU commitments in terms of future cooperation with the withdrawing state, and might be limited to setting out the technical 'arrangements for the withdrawal' (e.g. treatment of officials from the departing state working in EU institutions and bodies, transitional periods permitting some aspects of EU law to continue applying for a period, financial contributions and benefits, etc.), 'taking 'account of the framework for its future relationship with the Union'. Further articulation of this 'framework of its future relation', referred to in paragraph 2, would thus be left for a separate agreement, to be concluded at a later date in a different legal framework, and perhaps when the withdrawing state would not be sitting on both sides of the negotiating table. That said, the arrangements for withdrawal, however technical, might still entail policy choices. A case in point would be the movement and treatment of citizens from the withdrawing state, and that of citizens from other Member States resident in that state. It is hardly imaginable that the borders would be shut completely as a result of separation.

That a Member State's exit would entail further agreements also results from the fact that the withdrawal agreement, as an EU agreement, could not in itself modify EU primary law, though such modification would be necessary. For example, the list of contracting parties included in the preambles to the treaties, Article 52 and possibly Article 55 TEU, the geographical references, for example in Article 355 TFEU and the protocols to the treaties, where applicable, may all have to be amended and/or repealed. The amendments imposed by withdrawal would thus have to be introduced through, or in the context of another treaty based on Article 48 TEU, or possibly on Article 49 TEU, as in a treaty of accession concluded with another state [3, 125].

It remains the case that Article 50 TEU permits altering, in the sense of reducing, the legal borders and territory of the EU, as well as its state composition, without the formal approval of all its Member States. Indeed, if negotiated, the terms of withdrawal would in principle reflect the interests of the Union rather than those of the Member States only [13, 209]. The reference to Article 218(3) TFEU indicates that, in addition to the European Council, the Commission could be involved in drafting the negotiating mandate, and might possibly be entrusted by the Council with the task of negotiating the withdrawal agreement, or at the very least be part of the negotiating team. For its part, the European Parliament, representing the interests of other

EU peoples, would have to consent before the conclusion of the agreement and, thus, could also influence its content. Incidentally, how any potential institutional divergence regarding the content and nature of the agreement would be addressed can be questioned. The legal nature and basis of the agreement might also raise disputes. The *renvoi* in Article 50 TEU to Article 218(3) TFEU opens the possibility for the European Court of Justice to intervene – either by controlling the lawfulness of the decision to conclude it, through the annulment procedure (Article 263 TFEU), or the plea of illegality (Article 277 TFEU), or indirectly through the preliminary ruling mechanism (Article 267 TFEU), or by way of an advisory opinion based on Article 218(11) TEU – to establish the agreement's compatibility with the Treaty. Indeed, unlike an accession treaty based on Article 49 TEU, the jurisdiction of the Court over the withdrawal agreement does not seem to be restricted in any way.

Conclusion

In sum, the above discussion indicates that the TEU only sets out the basic elements of the withdrawal process. Much remains to be clarified once such process is activated. That the procedure lacks greater detail may seem paradoxical. After all, its very insertion in EU law was meant to establish in advance the specific steps to be taken in the event of a separation, a context in which ad hoc procedural arrangements are perhaps less easy to agree upon. That said, the imperfection of the procedure reflects the uncertainty of the implications of exit, and the need to leave room to cater for the particular needs of the situation. Perhaps the lack of clarity is also a way to avoid making the clause too user-friendly.

The formal withdrawal process is initiated by a notification from the Member State wishing to withdraw to the European Council, declaring its intention to do so. The timing of this notification is entirely in the hand of the Member State concerned, and informal discussions could take place between it and other Member States and/or EU institutions prior to the notification. The European Council (without the participation of the Member State concerned) then provides guidelines for the negotiations between the EU and the state concerned, with the aim of concluding an agreement setting out concrete withdrawal arrangements. These arrangements should also cover the departing Member State's future relationship with the Union. The Union and the Member State wishing to withdraw have a time-frame of two years to agree on these arrangements. After that, membership ends automatically, unless the European Council and the Member State concerned jointly decide to extend this period (Article 50(3) TEU).

Withdrawal from the Union primarily involve a choice by Member States, thus epitomizing the original international law character of the EU legal order. A close look at this procedure however reveals that the freedom Member States enjoy in determining the terms of withdrawal of a state, and thus the state composition of the Union as well as the notion of membership, is nevertheless constrained by the *rule of EU law*. It thereby uncovers the degree to which the EU has been de-internationalized. This procedure involves EU institutions, albeit in dissimilar ways, and set in motion the norms of the EU legal order in which they are included. Indeed, more than simply governing the exit from the Union by states, the withdrawal clause has a specific function in relation to, and may be explained by, the integration goal of the Union. As such, it is fully embedded in the system of the treaties, and an integral part of the evolving EU constitutional structure it underpins.

Bibliography

1. Bickerton C. European Integration: From Nation-States to Member States. Oxford, Oxford University Press, 2012, 240 p.
2. Closa C. The Politics of Ratification of EU Treaties. London, Routledge, 2013, 232 p.
3. De Witte B. Treaty Revision Procedures after Lisbon / EU Law after Lisbon. Ed. by A.Biondi, P.Eeckhout, S.Ripley. Oxford, Oxford University Press, 2012, pp. 107-127.
4. Edward D. EU law and the Separation of Member States // Fordham International Law Journal, Vol. 36, 2013, pp. 1151-1164.
5. Elliott M. Can the EU force the UK to trigger the two-year Brexit process? https://publiclawforeveryone.com/
6. Friel R.J. Providing a Constitutional framework for withdrawal from the EU: Article 59 of the Draft European Constitution // International & Comparative Law Quarterly, Vol. 53, 2004, pp. 407-425.
7. Herbst J. Observations on the Right to Withdraw from the European Union: Who are the "Masters of the Treaties"? // German Law Journal, Vol. 6, 2005, pp. 1755-1760.
8. Hillion C. Leaving the European Union, the Union way. A legal analysis of Article 50 TEU // SIEPS European Policy Analysis, Vol. 8, 2016, pp. 1-12.

9. Hillion C. Withdrawal under Article 50 TEU: an integration-friendly process // Common Market Law Review, Vol. 55, 2018, pp. 29-56.
10. Hofmeister H. Should I Stay or Should I Go? A Critical Analysis of the Right to Withdraw from the EU // European Law Journal, Vol. 16 (5), 2010, pp. 589-603.
11. Lazowski A. Withdrawal from the European Union and Alternatives to Membership // European Law Review, Vol. 37, 2012, pp. 523-540.
12. Legitimacy and Accountability in the European Union. Ed. by A.Arnull & D.Wincott. Oxford, Oxford University Press, 2002, 560 p.
13. Nicolaides P. Withdrawal from the European Union: a typology of effects // Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2013, Vol. 20, pp. 209-219.
14. Reinforcing Rule of Law. Oversight in the European Union. Ed. by C.Closa & D. Kochenov. Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 356 p.
15. Rieder C.M. The withdrawal clause of the Lisbon Treaty in the light of EU citizenship: between disintegration and integration // Fordham International Law Journal, Vol. 147, 2013, pp. 147-172.
16. Rosas A. Exclusive, Shared and National Competence in the Context of EU External Relations: Do such Distinctions Matter? / The European Union in the world. Ed. by I.Govaere, E.Lannon, P. van Elsuwege, S.Adam. Hague, Martinus Nijhoff, 2013, pp. 17-43.
17. Schermers H.G., Blokker N. International Institutional Law. Hague, Martinus Nijhoff, 2018, 1328 p.
18. Shorten A. Constitutional Secession Rights, Exit Threats and Multinational Democracy // Political Studies, Vol. 62, 2014, p. 99-115.
19. Tatham A.F. Don't mention divorce at the wedding, Darling: EU accession and withdrawal after Lisbon / EU law after Lisbon. Ed. by A.Biondi, P.Eeckhout, S.Ripley. Oxford, Oxford University Press, 2012, pp. 128-154.
20. Tucker A. Triggering Brexit: A Decision for the Government, but under Parliamentary Scrutiny // U.K. Const. Law Blog, 29th June 2016. https://ukconstitutionallaw.org/

Avropa İttifaqında üzvlükdən çıxma proseduru üzrə Avropa İttifaqı institutları arasında münasibətlər

Xülasə

Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə birbaşa göstərir ki, üzv-dövlət Avropa İttifaqını tərk edə bilər. Avropa İttifaqının müqavilələrinin bağlanması prosedurandan irəli gələn prosesdə Avropa İttifaqının institutlarının iştirakı və müxtəlif prosedur razılaşmaları göstərir ki, üzvlükdən çıxma barədə qeyd-şərt Avropa İttifaqının hüquq qaydasında möhkəm şəkildə təsbit edilmişdir. Belə ki, müvafiq qeyd-şərt yalnız Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 50-ci maddəsi ilə deyil, həmçinin Avropa İttifaqının konstitusion hüquq normaları ilə də tənzimlənir.

Взаимоотношения институтов европейского союза по процедуре выхода из Европейского союза

Резюме

Договор о Европейском Союзе прямо предусматривает, что государство-член может покинуть Европейский Союз. Участие институтов Европейского Союза и различные процедурные договоренности, вытекающие из процедуры заключения договоров Европейского Союза, подтверждают, что оговорка о выходе прочно закреплено в правовом порядке Европейского Союза. Как таковая, она регулируется не только условиями статьи 50 Договора о Европейском Союзе, но и регламентами конституционного права Европейского Союза.

Rəyçi: h.f.d. S.Eyvazova

Göndərilib: 16.06.2020 Qəbul edilib: 19.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/91-99

Shukufa Elbrus Muradsoy
Baku State University
sukufemuradsoy@mail.ru

THE THIRD ENERGY PACKAGE AND LIBERALIZATION OF EUROPEAN ENERGY MARKET

Key words: *third energy package, liberalization, single energy market, directive, energy policy, electricity market, competition law*
Açar sözlər: *üçüncü enerji paketi, liberallaşma, vahid enerji bazarı, direktiv, enerji siyasəti, elektrik enerjisi bazarı, rəqabət hüququ*
Ключевые слова: *третий энергетический пакет, либерализация, единый энергетический рынок, директива, энергетическая политика, рынок электроэнергии, конкурентное право*

Introduction

The liberalization of European energy markets is an ongoing process which started around 20 years ago. The aim of the liberalization process was to remove national monopolies and stimulate cross-border trade to attain a single European energy market, supposedly leading to lower prices and better services for consumers. A third-party access regime and protection mechanisms against discrimination by vertically integrated energy utilities were introduced by European directives in the mid to late 1990s. The liberalization process was then re-enforced by the launch of the so-called second energy package in 2003 including an obligation on Member States to fully open their electricity and gas markets by way of a regulated third-party access regime and far reaching rules on legal, operational and informational unbundling.

Analysis

Consumer protection lies at the heart of the European Union competition law system. EU energy policy is de facto an extension of competition law to the EU energy sector. For business and consumers, this means that guaranteeing a reliable energy supply at reasonable prices is paramount. In this spirit, the EU has been progressively working towards the completion of the Internal Energy Market and a coherent EU energy policy since the 1980 s, increasingly liberalizing European electricity and gas markets. Ownership Unbundling and Third-Party Access, set out in 2009 in the Third Energy Package legislation, are key elements with a dual goal in this respect: they facilitate liberalization, as well as a Europe-wide integration of energy markets [4, 59-60].

In the initial years of the European project, energy was viewed through the narrow focus of security of supply and pooling of common resources. The treaty establishing the European Coal and Steel Community (ECSC) was signed in April 1951 and entered force in August 1952, with Belgium, Germany, France, Italy, Luxembourg and the Netherlands the signatories. The common markets set out by the Treaty opened in February 1953 for coal, iron ore and metal, followed by that for steel in May 1953. In 1957 the founding of the European Atomic Energy Agency (Euratom) also sought a common policy approach to nuclear power. The foundation of both these treaties was an attempt to foster a cooperative approach to the handling of the traditional backbone of energy supply in Europe, coal, the primary raw material for industry, steel, and the fuel of the future, nuclear power. But the determination of energy source remained at the member state decision making level, and the project of European integration was still developing. Although market integration was discussed, the focus of policy remained on security of supply [7, 93-94].

National electricity grids in Europe became increasingly interconnected in the 1950s, with cross-border interconnections encouraged by the Organization for European Economic Co-operation as part of post-war reconstruction. The Union for the Coordination of Production and Transmission of Electricity (UCPTE – which became ENTSOE in 2009) was created following its inaugural meeting in May 1951 with Austria, Belgium, France, Federal Republic of Germany, Italy, Luxembourg, the Netherlands and Switzerland the founder members. UCPTE’s primary aim was to contribute to the development of economic activity by way of more effective energy usage resources – something that would be enabled through increased interconnection of national electricity networks. After its establishment in Western Europe, the UCPTE fostered interconnections in the late 1950s and 1960s in electricity markets in southern and eastern Europe and the Balkans.

Later in the 1960s the focus hardened on supply security – although there remained an absence of a unified energy policy – during the 1967 and 1973 Arab oil embargos. Because of support for Israeli military

engagements with Arab countries, an oil export embargo was placed on the US and selected perceived European allies such as the UK, West Germany, the Netherlands and Italy by Arab members of OPEC. Other European countries were threatened with phased supply reductions, and those without disruption began to stockpile oil. France had called for a coordinated EU external policy response to the wars and the embargo, but the varying treatment shown to European countries by OPEC reflects the absence of a common approach [14, 113]. At the subsequent Copenhagen Summit of heads of state or government in 1973 the importance of negotiating cooperative arrangements with oil-producing countries was recognized, and a study was proposed into common problems faced by oil-consuming countries.

It was not until the 1980s that a collective approach to energy policy was formalized, with the focus on the single market. The Single European Act (1985) set out the basis for increased integration and a move towards the single market, but energy was not included. Within the act environmental protection was included, but the primary focus remained the furthering of the internal market [6, 5]. Greater integration of national energy markets had been discussed by the Council of Ministers, and in 1988 the idea of a functioning internal energy market was set down in Commission working paper. It recognized that an internal market required harmonization of rules and technical norms, the opening up of public procurement of energy and the removal of fiscal barriers – primarily the individual manner in which member states tax energy. The document also envisioned a ‘common carrier’ system for gas and electricity across member states, in which consumers could purchase energy from any supplier within the Community regardless of grid ownership.

The paper put forward the idea that a single energy market would reduce energy costs for consumers, improve and rationalize energy production and transportation costs, increase investment and ensure security of supply. Electricity and gas had been left out of market liberalization policies up until this point due to the physical nature of their networks (compared to the more fungible coal and oil), and the strong presence of monopolies on grid and pipelines – which were considered ‘natural monopolies’ [2, 20] – and the associated politics internally and between member states. The working paper identified four sets of actions needed to achieve an internal energy market: implementing and harmonizing general rules and technical norms for the energy sector; the application by the Commission of Community Law; a satisfactory equilibrium between energy and environment policies; and the definition of appropriate means in areas related to energy policy (i.e. specific energy directives). Following the working paper a package of proposals for energy directives needed to ensure free competition in electricity and gas markets was adopted by the Commission and referred to the Council of Ministers in 1989. But there was widespread opposition to the package – most notably to its proposal of a common carrier system – as they sought to liberalize market sectors that had traditionally enjoyed privileged and protected positions through both national and natural monopolies [8, 200].

Following the Council’s opposition, in 1990 the Commission adopted directives on price transparency and transit rights for electricity grid operators, which were regarded as the less contentious directives in the proposed package. The Commission continued to develop plans for a liberalized internal energy market in the 1990s, but no specific chapter on energy was included in the 1992 Maastrict Treaty, as its inclusion was vetoed by member states – notably those with large energy reserves – to ensure they retained autonomy over energy policy. Energy was directly referred to in the treaty as an activity of the European Community in terms of ‘measures in the spheres of energy, civil protection and tourism’ – the last of the twenty categories outlined in the treaty document. But the wording was vague and it did not provide a regulatory or legislative foundation. Further reference to energy was made in the treaty in relation to ‘trans-European networks’, with the European Community contributing to the establishment and development of trans-European networks in the areas of transport, telecommunications and energy infrastructures. Elsewhere in the treaty the primary reference to energy was in the context of Euratom. By the second half of the 1990s the internal market for energy became more substantially developed, when the European Parliament passed a directive on the rule for the internal electricity market in 1996, which was followed by a directive in 1998 on rules for the gas market. These were watered-down versions of proposals rejected by member states originally in 1990, but nevertheless they substantially bolstered the moves towards an internal market place and attempted to remove ‘legal monopolies’ and obliged vertically integrated companies to grant third party access to networks. Article 15 of the Directive also introduced requirements for separation of operations for vertical integration companies.

Directive 96/92/EC (electricity): Chapter IV, Article 15:

1. Member States which designate as a single buyer a vertically integrated electricity undertaking or part of a vertically integrated electricity undertaking shall lay down provisions requiring the single buyer to operate separately from the generation and distribution activities of the integrated undertaking.

2. Member States shall ensure that there is no flow of information between the single buyer activities of vertically integrated electricity undertakings and their generation and distribution activities, except for the information necessary to conduct the single buyer responsibilities.

The directive also set out key rules on unbundling – the idea that a supply company cannot also own an entity that operates a network – and rules for transmission system operators (TSOs) and distribution system operators (DSOs). Member states were required to designate whether the TSO or DSO would determine 'non-discriminatory access' to networks. The access could be provided using negotiated third party access, regulated third party access or the Single Buyer model, although no rules were included in the directive detailing how TSOs should facilitate access of third-parties to networks [15, 10].

Under the unbundling rules TSOs were required to be 'independent at least in management terms from other activities not relating to the transmission system', while the Directive also sought to increase network transparency, establish a wider remit and central role for TSOs and DSOs, and introduce rules relating to standardized provisions for the construction of new generation capacity. However, the Directive was not sufficient in breaking the dominance of big incumbent market actors as there was nothing within it that required countries to create a competitive field of companies in generation or retail, meaning the sectors remained highly concentrated. It was also noted subsequently that the range of management and transmission systems in Europe and a lack of cross-border capacity remained a hindrance to the development internal market. Furthermore, the Commission had to accept that member states could effectively restrict trade across national borders, as high market concentration in practice allowed a single national firm to ultimately retain full control over imports.

The Directive made an important distinction between a regulated part of the market – the network – and its competitive parts – generation and supply. But ultimately it failed to facilitate the development of more competitive wholesale and retail markets, while the varying results in transposing the Directive by member states and opening of their electricity markets to competition actually led to market distortion [3, 50-65]. DG Competition also highlighted the existence of negotiated third party access regimes, limited levels of unbundling obligations and the lack of an obligation to establish a national energy regulator as failings of the Directive.

A 2001 benchmarking report into the implementation of the electricity and gas Directives highlighted community-wide problems (as well as some specific to member states), although overall transposition by member states had been carried out to a satisfactory suitable level. In the electricity market the report identified the following problems: high network tariffs and lack of structural clarity; powerful market incumbents; illiquidity in wholesale and balancing markets; and insufficient unbundling.

Problems identified with internal gas market were: insufficient flexibility for third-parties to change gas source/customer base due to high tariffs; concentration of production and import within a small number of companies; non-market based balancing regimes; a lack of tariff structure clarity; and insufficient unbundling. The focus remained predominantly on the internal market, with some reference to security of supply. But 'environment' was only referred to three times in the articles of the electricity market directive, and four times in the gas directive. Scant reference was made to environmental concerns beyond broad-stroke phrasing of 'environmental protection' and 'with due regard for the environment'.

The early-to-mid 2000s

At this stage environmental policy notably entered the stream of energy, with the adoption of Directive 2001/77/EC – the 'Renewable Energy Directive' – following progress made previously under the Kyoto protocol that was adopted in 1997. The Directive mandated a community target of a 21pc share for renewable energy consumption by 2010, and encouraged member states to incentivize renewable energy development through the use of support schemes.

Following the 2001 benchmarking report, in July 2003 the electricity Directive 96/92/EC (and its gas counterpart) was repealed and replaced by Directive 2003/54/EC on the common rules for the internal market in electricity – the 'Second Electricity Directive' – alongside regulation (EC) 1228/2003 on cross border electricity trading. The Directive set out common rules for the generation, transmission, distribution and supply of electricity, provisions on ownership/unbundling, and consumer protection, with the aim of improving and integrating competitive electricity markets in the EU. Rules set down in the directive included the organization and functioning of the electricity sector, open access to the market, the rights of electricity consumers and competition requirements. An equivalent directive for gas (2003/55/EC) was also adopted. The directive was different from that in 1998 as it provided less freedom to member states, required quicker transposition (with target of 2004), and addressed cross-border issues [9, 1].

The Second Electricity Directive aimed at a more complete market opening, with all non-household electricity customers to become eligible by 1 July 2004, followed by the full opening of retail markets for all household customers by 1 July 2007. The Directive sought to remove the discrepancies in the level of market opening between Member States that had plagued the 1996 Directive. It also mandated the creation of a regulator independent from the industry (though not necessarily government), and pushed further still with unbundling. The Directive also replaced negotiated third party access to networks with regulated third-party access, under which third parties can access the network in a non-discriminatory manner based on published tariffs. The unbundling regime under the Second Electricity Directive had three basic features:

1. Legal unbundling of the TSO and DSO from other activities not related to transmission and distribution
2. Functional unbundling of the TSO and DSO, in order to ensure its independence within the vertically integrated undertaking
3. Accounting unbundling that required separate accounts for TSO and DSO activities.

In 2003 the EU also made further developments on the environmental dimension of energy policy with the adoption of the 'Emissions Trading Directive' 2003/87/EC, which came into force in 2005. The Directive placed a limit on overall emissions from over 11,000 high-emitting energy installations as of 2013 in industrial and energy sectors, and also the aviation industry. An estimated 45pc of total EU emissions were covered by the scheme. The Directive also allowed for the trade of emissions capacities between permit holders, under a 'cap and trade' mechanism.

More progress towards market liberalization was made in 2005 during the UK's EU Presidency. The government's stated energy priorities for the Presidency included the driving forward of open and competitive energy markets in Europe, the promotion of long-term security of supply, and the tackling climate change. The UK was in favour of promoting security of supply through stronger EU-third country relations, with the European Energy Community Treaty with southeastern European states, progress with EU-OPEC dialogue and EU-Russia energy dialogue. In October 2005 at the Hampton Court Informal Heads of State or Government meeting on EU external policy UK Prime Minister Tony Blair called for an EU-wide energy security policy against the backdrop of increasing oil and gas prices, rising energy demand and import dependency, and climate change [16]. Political developments and deteriorating relations between Russia and Ukraine in 2004-2005 that culminated in Russia shutting off the gas supply to Ukraine on 1 January 2006 were also behind calls for a security strategy. Following the Hampton Court summit the Commission produced a green paper entitled: 'A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy' which identified six key energy policy priority areas to address the challenges facing the EU:

- Completion of the internal gas and electricity markets
- Energy solidarity between member states
- Tackling security and competitiveness energy of supply
- An integrated approach to tackling climate change
- Innovation and technology
- A coherent external energy policy.

Significantly, the green paper expanded the definition of energy policy to include climate change and security of supply alongside the traditional policy objective of creating the internal energy market [1, 3]. Despite the advances made under the Second Electricity Directive, in 2005 the Commission launched an inquiry into the energy sector to identify distortions in competition in response to concerns raised by consumers and new market entrants regarding price rises. Energy Commissioner Andris Piebalgs said "the Commission is determined to see that Member States follow through on their commitment to create competitive energy markets", which would require the full implementation of liberalization Directives, the construction of new interconnectors and pro-active application of competition law. The inquiry findings were published in January 2007 and shortcomings in the gas and electricity markets that were identified included: Market concentration in national markets; A lack of liquidity; Too little integration between member states' markets; An absence of transparency; Inadequate levels of unbundling.

The Third Energy Package

In 2005 the Commission launched sector inquiries into the functioning of the European electricity and gas markets in 2005, investigating potential shortcomings of the liberalization process. The Commission published its final sector inquiry report on 10 January 2007 and identified several deficiencies then remaining on European energy markets. Its main concerns were:

- high market concentration especially at the wholesale level;

- vertical foreclosure resulting from an insufficient level of unbundling between network operation on the one side and supply and/or generation activities on the other side;
- insufficient cross-border capacities and different market designs constituting an obstacle to further market integration;
- lack of efficient and transparent price formation as well as information asymmetry between incumbents and market entrants;
- long contract duration and restrictive practices in relation to the operation of supply contracts resulting in the foreclosure of downstream markets;
- regarding balancing markets, the existing balancing regimes were often found to favour incumbents and create obstacles for new market entrants.

To address the concerns identified in the sector inquiry, the Commission not only used its powers under the antitrust rules but also proposed further regulatory and structural measures leading to the third legislative package. After lengthy discussions this was adopted in July 2009. At the heart of the package are the formation of a European Network of Transmission System Operators (ENTSO) for electricity and gas, respectively, which implements common standards in order to facilitate cross-border energy supplies, the establishment of an agency as a new body to coordinate the actions of the national regulatory authorities and, most important, the implementation of more stringent unbundling rules8 designed to ensure effective independence of the network business from the rest of the vertically integrated energy utilities [10, 63].

As a result of the findings, the most recent evolution of energy policy came about in the form of the Third Energy Package in 2009, which consisted of five primary documents: two Directives and three regulations. The five main areas that the Third Package covered were:
- Unbundling energy suppliers (including generation) from network operators
- Strengthening the independence of regulators
- Establishment of ACER (Agency for the Cooperation of Energy Regulators)
- Increasing cross-border TSO cooperation (ENTSO-E)
- Increased transparency in retail markets.

Both the previous directives regarding the common rules for the internal electricity and gas markets were replaced by updated versions – Directive 2009/72/EC for the internal electricity market and Directive 2009/73/EC for the internal gas market. The three Regulations introduced were regarding access to the natural gas transmission networks (EC/715/2009), conditions for access to the networks to allow cross-border electricity exchange (EC/714/2009), and the establishment of ACER (EC/713/2009). The primary aspects of the policy that were new within the package were related to unbundling of energy supply and network distribution, increased transparency of retail markets and more effective oversight by independent market watchdogs, the national regulatory authorities and better cross-border collaboration and investment between member states.

The unbundling as part of the Third Package was a step change from previous Directives. The new Directive, under Article 9, introduced a ‘structural separation’ between TSOs and generation, production and supply activities – the aim of which was to avoid conflicts of interest and provide transparency. The package was adopted in July 2009 and it came into force on 3 March 2011. Importantly the Third Package sought independence for regulatory authorities from governments and industry actors, whereas the 2003 Second Package had arranged only voluntary harmonization of rules and practices. Member states had until March 2011 to transpose the directives and regulations into national law, but had until March 2012 to ensure the conditions set out under Article 9 on ‘Unbundling of transmission systems and transmission system operators’ were met. As of 2014 there were six general energy regulations and directives in force, with a total of 217 directives, implementing acts, and regulations covering specific sectors: oil (7); gas (9); electricity (13); renewables (16); energy efficiency (57); networks (4); and nuclear (111).

While the Regulations forming part of the third energy package entered into force on 3 March 2011, the Directives were not transposed on schedule by any Member State. The Commission had opened infringement procedures against eighteen Member States by 30 September 2011, putting pressure on those Member States to implement the provisions of the Directives, especially with regard to the implementation date for the new, more stringent unbundling rules of the Directives. Considering that there were still over sixty infringement proceedings underway concerning the second energy package in early 2011, the track record suggests that the Commission is right in closely monitoring the implementation of the third energy package. The one (preliminary ruling) case in which the ECJ actually was to rule on the correct transposition of the second package gas Directive, was decided on procedural grounds. No decision was taken on whether European law allowed

for two different tariffs for the domestic transmission and transit (cross-border transmission) of gas to be foreseen by national regulation [11, 77].

The transposition deadline for the Third Package was originally 3 March 2011, but full and timely transposition was 'a challenge for the vast number of the Member States' – none of them had achieved full transposition by the deadline. By September of that year 38 proceedings were opened against 19 member states. Directive transposition was speeded up, and by 26 September 2014 Directives were fully transposed in all but two member states. Proceedings were put in place against Romania and Ireland for failed transposition. Romania adopted amendments to its electricity (and gas) laws on 17 September (although had yet to full transpose), while Ireland was referred to the Court of Justice by the Commission for failing to transpose internal market rules. Across the EU 96 out of 100 TSOs have been certified as compliant with unbundling with the model of full ownership unbundling the most popular (though 6 electricity TSOs use the ITO model). In September 2014 the Commission started to identify and resolve problems concerning incurrect transposition and/or bad application of the Third Package rules by member states, and undertook a 'systematic non-conformity assessment' of national measures in almost all 28 member states, and opened pilot cases (i.e. where in instances where violation of transposition or bad application of acquis has occurred) on several occasions against member states. Following a conclusion that national law was not in conformity with the Third Package, the Commission initiated nine 'non-conformity' Pilot Cases, with one resulting infringement procedures. The Commission has also done this on ad-hoc basis, for example against Spain in 2012-13. As of May 2014 (*September 2014 also?*) there were nine Member States with cases where Directives were not fully transposed (Belgium, Czech Republic, Ireland, Luxembourg, Netherlands, Austria, Poland, Slovenia, and Finland) and there were eight pending infringement cases for non-conformity.

The Internal Energy Market. In 2011 the EU had ambitiously targeted 2014 for the completion of the internal energy market (IEM), but it remains a substantial way off completion. The target model is formed of a wide range of integration mechanisms, but broadly centered on the principles of: energy only regional markets (i.e. revenues are determined by the price of each unit of energy supplied); and market coupling (a means of linking zonal day-ahead spot markets into an EU-wide virtual market) [5, 2]. Market coupling is discussed further in section 4 below. The vision for the day-ahead markets is a European Price Coupling (EPC) mechanism that would simultaneously determine volumes and prices in all relevant zones, based on the marginal pricing principle and supply and demand. The project on integration and coupling is mainly led by ENTSO-E – alongside ACER and CEER and the TSOs – which was given a legal mandate (directive EC/214/2006) under the Third Energy Package to lead the development of a pan-European electricity transmission network. In particular, ENTSO-E's role is to:

- Ensure the secure and reliable operation of the increasingly complex network;
- Facilitate cross-border network development and the integration of RES;
- Enhance the creation of the Internal Electricity Market (IEM).

In 2006 CEER launched the European Regional Initiative (ERI) to speed up the integration and coupling of Europe's national electricity markets and the creation of the single market. ACER and national regulatory authorities produced the 'EU Energy Work Plan for 2011-2014' in electricity, which was formed of four roadmaps that focused on the implementation of the separate parts of the internal energy market across member states:

- Implementation of a single European price market coupling model;
- Implementation of a cross-border continuous intraday trading system across Europe;
- Implementation of a single European set of rules and a single European allocation platform for long and medium-term transmission rights;
- Implementation of fully coordinated capacity calculation methodologies and particularly the flow-based allocation method in highly meshed networks.

Seven regional electricity organizations were also established as an interim step to the eventual creation of a single EU-wide market and work plans were developed, focusing on the specific issues and requirements of each needed to meet the four roadmaps and complete the internal electricity market. The integration of markets should result in more cross-border competition and therefore allow more actors into the market, which could increase supply security and liquidity In theory, markets connected via interconnectors will respond according to the Increased security and liquidity as a result of greater cross-border interconnection is a key tenet of the Commission's promotion of the internal energy market and is a driver behind future developments such as the UK-Norway interconnector, which supply and trading company RWE noted 'will improve market liquidity, competition and security of supply'.

The next stage: Energy Union. In February 2015, the European Commission published a framework strategy for the creation of a new package of energy policies, the European Energy Union. Building on the themes and policies of the Third Energy Package, the strategy set out the Commission's vision on how the Energy Union will deliver 'secure, sustainable, competitive and affordable energy' for all EU citizens.

The package builds on from the Commission's Energy Security Strategy communication of May 2014, which detailed areas of energy policy and practice that it considered require actions in the short and longer-term to respond to energy security challenges. These included building a well-functioning and fully integrated internal market, diversifying external supplies and increasing the coordination of national energy policies. Although the internal energy market continues to develop, the Commission noted in April 2015 how the current fragmented nature of Europe energy markets remains an issue. High levels of fuel import dependency, outdated infrastructure, low investment, a poorly functioning retail market and high final energy prices could, the Commission argues, be addressed by the EU overcoming the fragmented nature of national markets. As such, the Union proposes five distinct yet overlapping policy dimensions: Energy security, solidarity and trust; A fully integrated European energy market; Energy efficiency contributing to demand moderation; Decarbonizing the economy; Research, Innovation and Competitiveness.

The framework package also contained a fifteen-point action plan detailing specific aims of the Energy Union across the policy dimensions. While wide-reaching, the action points vary in their scope from broad aims such as the diversification of gas supply, regional electricity market integration and a better performing retail market, to more targeted ones such as renewable electricity generation and energy savings targets. Some of the proposals of the Energy Union –notably regarding gas– would be ground breaking, but overall much of what is proposed in the framework package continues or builds upon from the Third Package. For example, in arguing why the Energy Union is needed, the Commission refers to the difficulties of 27 national regulatory frameworks and the need for an integrated energy market to create more competition and lower retail prices – something also at the core of the Third Package. As part of the move for a fully integrated European energy market the Energy Union package also has at its core greater linkage of markets and member states through interconnections alongside the implementing and upgrading of legislation related to how the market will function (including the network codes). Although many legislative and market functioning initiatives of the Third Package are yet to be completed – something the Energy Union package framework recognizes and would seek to do – the new package would see the Commission propose an ambitious legislative redesign of electricity market, with greater links between the wholesale and retail sides of energy.

Energy policy was one of the priorities of the Juncker Commission. While most of the concepts put forward in Commission President Juncker's political guidelines in the field of energy policy build upon existing tools and policies, there are also new proposals to further strengthen the 'Energy Union', first of which is the appointment of a Vice-President who will take the lead on the 'Energy Union' within the College of Commissioners. One novel idea to counteract the dependency of Europe on external energy supplies is the pooling of demand and joint negotiation with foreign energy suppliers as suggested in Commission President Juncker's mission letter to the Energy Union-Vice-President, Maros Sefcovic. It will be interesting to see how such a proposal will be aligned with the competition and internal market rules as well as trade law and in which other ways the new Commission will have an impact on European energy policy [12, 201-202].

During the last couple years, only a few new rules were adopted. It appears that regulators have consolidated their decision-making practices on the basis of new Directives and Regulations adopted by the EU institutions over the last years.

This applies in particular in relation to two key pieces of regulation, (i) the 'Regulation on Wholesale Energy Market Integrity and Transparency' (REMIT), which was adopted by ACER, the Agency for the Cooperation of Energy Regulators to close perceived gaps in the regulation of trade in energy markets and prevent insider trading and market manipulation, and (ii) the network codes ENTSO-E and ENTSO-G (the networks of transmission system operators) which have been designed to complement existing national rules on cross-border supplies and which deal with requirements for generators, electricity balancing, demand connection, and issues of procedure, and also with capacity allocation and congestion management (ENTSO-E) and with market integration, system operation and development, capacity allocation, network connection and operational security, market integration, competition, cross-border trade, and non-discriminatory and cost-reflective transmission tariffs (ENTSO-G).

The same holds true for guidance that the Commission has issued in the form of the revised and supplemented Guidelines on State aid for environmental protection and energy 2014-2020 (EEAG) for the promotion of renewable energies and with regard to so-called capacity mechanisms subsequently implemented by Member States. As some subsidy schemes provide for renewable energies to be treated preferentially com-

pared to conventional energy from fossil resources, based on the EEAG, the Commission has continued to emphasize that — among other types of subsidies—subsidy schemes for facilities with high generation capacity, and which were not granted on the basis of a competitive bidding process, remain subject to the notification obligation contained in Art. 108 (3) TFEU. To comply with State aid rules, Member States must show that the aid contributes to an objective of common interest, that there is a need for State intervention, that the aid is appropriate, and that there is an incentive effect [13, 190-192].

Conclusion

Summarizing all the aforementioned, it could be emphasized that the European Commission has for 20 years struggled for greater supranational powers in internal energy market affairs, and its proposal of a third policy package marked yet another attempt. With Member State governments, the Commission again experienced the determination of recalcitrant Member States to remain in charge – making intergovernmentalism still well suited to depict the power relations in long-term EU internal energy market policies. The former perspective focuses on the long-term development in power relations between supranational and national institutions in EU energy policy, with transnational networks of non-state agents a potential instrument for the Commission in this power play.

Bibliography

1. Barysch K. Green, safe, cheap – Where next for EU energy policy? London, Centre for European Reform, 2011, 89 p.
2. Buchan D. Energy and climate change: Europe at a crossroads. Oxford, Oxford University Press, 2009, 200 p.
3. Domanico F. Concentration in the European electricity industry: The internal market as solution? // Energy Policy, 2007, Vol. 35, p. 50-65.
4. Energy law and economics. Ed. by K. Mathis, B.R. Huber. Geneva, Springer, 2018, 367 p.
5. Keay M. The EU target model for electricity markets: fit for purpose? Oxford Institute for Energy Studies, 2013, 11 p.
6. Langsdorf S. Energy Roadmap 2050 – A History of EU Energy Policy. Brussels, Green European Foundation, 2011, 9 p.
7. McGowan F. Can the European Union's Market Liberalism Ensure Energy Security in a Time of "Economic Nationalism" // Journal of Contemporary European Research, 2008, Vol. 4 (2), pp. 90-106.
8. McGowan F. The UK and EU Energy Policy: From Awkward Partner to Active Protagonist? / Toward a Common European Union Energy Policy. Ed. by V. Birchfield, J. Duffield. London, Palgrave, 2011, pp. 187-216.
9. Meeus L., Belmans R. Electricity Market Integration in Europe // Revue-E, Vol. 124 (1), 2008, pp. 5-10.
10. Scholz U., Purps S. The application of EC competition law in the energy sector // Journal of European Competition Law & Practice, 2011, Vol. 2, No.1, pp. 62-77.
11. Scholz U., Purps S. The application of EC competition law in the energy sector // Journal of European Competition Law & Practice, 2012, Vol. 3, No.1, pp. 77-87.
12. Scholz U., Purps S. The application of EC competition law in the energy sector // Journal of European Competition Law & Practice, 2015, Vol. 6, No.3, pp. 200-209.
13. Scholz U., Vohwinkel T. The application of EC competition law in the energy sector // Journal of European Competition Law & Practice, 2017, Vol. 8, No.3, pp. 190-204.
14. Smith M.E. Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation. Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 308 p.
15. Thomas S. The European Union Gas and Electricity Directives. PSIRU – University of Greenwich, 2005, 110 p.
16. Whitman R., Thomas G. Two Cheers for the UK's EU Presidency. Chatham House briefing paper. 2005, 92 p.

Üçüncü enerji paketi və Avropa enerji bazarının liberallaşdırılması

Xülasə

Avropa enerji bazarlarının liberallaşdırılması təxminən 20 il əvvəl başlamış fasiləsiz proses olmuşdur. Liberallaşdırmanın məqsədi vahid Avropa enerji bazarının yaradılması üçün milli inhisarların aradan qaldırılması və transsərhəd ticarətin stimullaşdırılması olmuşdur ki, bu da güman edildiyi kimi qiymətlərin aşağı salınmasına və istehlakçılar üçün xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmışdır. Daha sonra liberallaşma 2003-cü ildə üzv-dövlətlərin özlərinin elektrik enerjisi və qaz bazarlarını açmaq öhdəliyini nəzərdə tutan ikinci enerji paketi adlı sənədlərlə möhkəmləndirildi. 2009-cu ildə enerji siyasətinin ən son təkamülü 5 əsas sənəddən ibarət olan üçüncü enerji paketi formasında reallaşdı: iki direktiv və üç normativ akt.

Третий энергетический пакет и либерализация европейского энергетического рынка

Резюме

Либерализация европейских энергетических рынков – это непрерывный процесс, который начался около 20 лет назад. Целью процесса либерализации было устранение национальных монополий и стимулирование трансграничной торговли для достижения единого европейского энергетического рынка, что предположительно ведет к снижению цен и повышению качества услуг для потребителей. Затем процесс либерализации был подкреплен запуском в 2003 году так называемого второго энергетического пакета, включающего обязательство государств-членов полностью открывать свои рынки электроэнергии и газа. В 2009 году самая последняя эволюция энергетической политики произошла в форме Третьего энергетического пакета, который состоял из пяти основных документов: двух директив и трех нормативных актов.

Rəyçi: h.f.d.C.Hacıyev

Göndərilib: 18.06.2020 Qəbul edilib: 20.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/100-103

Севиндж Сулиддин гызы Гусейнли
Баку, Азербайджан
sevinj.huseynli@gmail.com

ПРЕВЕНТИВНАЯ САМООБОРОНА

Ключевые слова: *самооборона, превентивная самооборона, Устав ООН*
Açar sözlər: *özünümüdafiə, preventive özünümüdafiə, BMT-nin Nizamnaməsi*
Key words: *self-defence, pre-emtive self-defence, United Nations Charter*

Безопасное и стабильное существование – основа нормального функционирования и цивилизованного развития любого субъекта правового общения, в том числе государства. Однако его безопасность и стабильность постоянно находятся под угрозой. Их конечно же, невозможно перечислить, но можно попытаться обозначить хотя бы рамочно.

Угрозы государственной безопасности могут быть внутренние (связанные с внутригосударственными и внутрисистемными процессами; политические конфликты, финансово-экономические и демографические угрозы и опасности) и внешние (нарушают равновесие государства как субъекта международного права (военная экспансия, экономические, культурные, информационные санкции и ограничения).

При наличии соответствующих внешних угроз государство может реализовать предусмотренное в ст. 51 Устава ООН право на самооборону. Определено, что государство может использовать право на самооборону при непосредственной зарубежной вооруженной интервенции в это государство, при интервенции в государство нерегулярных сил, при государственном перевороте посредством внешнего проникновения или провокации гражданского раздора в данном государстве, при мнимой угрозе безопасности государства, вторгающегося в рамках самообороны. (6:25)

Как правило, цель самообороны государства: восстановление суверенитета и поддержание политической стабильности самообороняющегося государства от вооружённой интервенции других государств. Но современная доктрина международного права допускает и превентивную самооборону, то есть парирование не только непосредственной военной угрозы, но и угроз, связанных с использованием военной силы в качестве средства давления. Нейтрализация любых военных угроз должна предполагать многовариантность практических действий, которые предусматривали бы использование, как военных, так и невоенных средств.

Необходимо отдельно выделять и различать упреждающую и превентивную самооборону. Под первой понимается реагирование на так называемую неминуемую угрозу вооруженного нападения, то под второй — применение силы с целью устранения потенциальной угрозы. (3:77)

К XIX в. в международном праве и практике государств сложилось понятие «самопомощь», которое давало право государству применять вооруженную силу при любом нарушении прав государства, даже не связанных с применением силы. Самооборона была составной частью концепции войн. Наиболее известным случаем фактической защиты является дело «Каролины» (1837 г.), которое позволило вывести ряд правил и принципов при осуществлении государством фактической защиты. В XX в. стали формироваться нормы международного права, ограничившие, а потом и запретившие войну. Завершился процесс отказа от войн принятием Устава ООН, запретившего прибегать к применению или угрозе силой. Однако Устав закрепил два исключения на применение силы, призванные служить ответом на агрессию: использование силы в качестве самообороны (ст. 51 Устава ООН: «...в ответ на вооруженное нападение») и по решению Совета Безопасности ООН. С принятием статьи 51 Устава ООН относительно самообороны сформировалась практика государств использования вооруженной силы в ответ на вооруженное нападение, по сути идентичная положениям статьи 51 Устава ООН. А поскольку обычное право формирует продолжительная практика государств, следовательно, можно говорить о подмене прежнего (до Устава ООН) пониманию права на самооборону новым, по сути идентичным сформулированному в статье 51 Устава ООН. Более того, согласно статье 103 Устава ООН, при противоречии обязательств государств по Уставу ООН с их обязательствами по другим международным соглашениям преимущественную силу имеют обязательства по Уставу ООН. Таким образом, утверждение последователей англо-саксонской школы права о параллельном действии наряду с Уставом ООН, нормы обычного права о применении вооруженной силы, как она понималась до принятия Устава, несостоятельно с юридической точки зрения.

Существует несколько подходов относительно толкования самообороны, то есть Доктринальный аспект:

«Узкое» толкование самообороны. Основанием для самообороны является исключительно вооруженное нападение. Сторонниками такого подхода являются известные юристы-международники как зарубежные: Я.Броунли, А.Кассезе, А.Рандельцхофер, Г.Кельзен, Л.А.Скотников, В.С.Котляр и др. По их мнению, Устав ООН, запретив применение силы в международных отношениях, разрешил государствам одностороннее применение вооруженной силы только с целью самообороны против совершившегося вооруженного нападения. К такому выводу можно прийти через толкование Устава ООН и исходя из принципа эффективности международных договоров. Эта позиция также поддерживается и Международным судом ООН (дело «Никарагуа против США», 1986 г.), который указал, что «в случае права на индивидуальную самооборону использование этого права может иметь место только, если соответствующее государство стало жертвой вооруженного нападения».

В качестве аргументов правомерности самообороны только вследствие вооруженного нападения приводятся следующие доводы:

1.Опровергается ссылка сторонников широкого толкования на неотъемлемое (inherent) право на самооборону как подтверждение приоритета обычного права аргументом, что в данном контексте «неотъемлемое» означает право не только членов ООН, но и остальных государств. Кроме этого, делается акцент на то, что отцы-основатели ООН такой формулировкой статьи 51 скорее хотели ограничить возможные злоупотребления, в противном случае прямо внесли бы в Устав вызывающую противоречия формулировку об упреждающей самообороне и превентивной самообороны. Контроль же Совета Безопасности ООН, предусмотренный Уставом ООН, без сомнения распространялся бы и на применение силы при упреждающей самообороне. Кроме этого, обычное право тоже «не стоит на месте», поэтому к принятию Устава ООН по обычному праву допускалось использование силовых мер только в ответ на вооруженное нападение, что является практически идентичным формулировке статьи 51 Устава ООН, а следовательно, Устав структурировал уже сложившееся понимание этой нормы обычного права;

б) расширенное толкование права на самооборону противоречит самому духу и букве Устава ООН, целью которого является максимальное ограничение применения силы. Ряд ученых (Я.Броунли, А.Кассезе, А.Рандельцхофер) придерживаются мнения, что в этом случае признание параллельного существования обычного права на самооборону свело бы на нет принцип неприменения силы (ст. 4 Устава ООН) и деятельность Совета Безопасности ООН по поддержанию международного мира и безопасности.(2)

в) весомым аргументом против расширения толкования права на самооборону является то, что к упреждающей самообороне невозможно применить принципы пропорциональности и соразмерности поскольку неизвестно, какими именно были бы предполагаемое вооруженное нападение и его последствия, следовательно, невозможно выбрать и адекватные меры;

г) кроме этого, И.Динштейном высказывается мнение, что современный уровень вооружений свидетельствует не в пользу упреждающей самообороны, делая необходимым «узкое» толкование права на самооборону во избежание возможных злоупотреблений. Следует также напомнить о негативном отношении большинства государств к концепции упреждающей самообороны и осуждении применения силы, согласно этой концепции. (1:29)

Расширенное толкование права на самооборону. Основанием для самообороны признается также неминуемая угроза вооруженного нападения. Представители данной концепции выступают за правомерность упреждающей самообороны, признавая, при этом, концепцию превентивной самообороны противоправной. Сторонниками более широкого толкования являются такие западные ученые, как Б.Астрат, Д.Боуэтт, Т.МакКормак, С.Швебель, М.Шоу и др., а также известные российские авторы: М.Л.Мышляева, Э.И.Скакунов, О.Н.Хлестов.

Одним из доводов расширенного толкования самообороны является: в подтверждение правомерности упреждающего применения силы Д.Боуэтт, Т.МакКормак, С.Швебель, приводят аргумент, что параллельно Уставу ООН продолжает существовать обычное право на самооборону, разрешающее применение силы в случае неминуемой угрозы нападения [4:55]. Большинство приверженцев этой точки зрения ссылаются на дело «Каролины» (1837 г.), в результате которого были выработаны критерии самообороны: «неотложная и непреодолимая необходимость, не оставляющая ни возможности выбора средств, ни времени на размышление. А предпринимаемые меры не должны быть "неразумными и чрезмерными"» [5:36]. Критерии необходимости и пропорциональности были подтверждены Международным судом ООН по делу «Никарагуа против США» 1986 г. Также утверждается, что

сама статья 51 Устава ООН содержит указание на то, что Устав ни в коей мере не затрагивает неотъемлемого (inherent) права на самооборону (4:43)

Основанием для самообороны также являются отдаленные, только формирующиеся угрозы – концепция превентивной самообороны. Приверженцами данной концепции являются Р.А.Мюллерсон и другие представители англо-саксонской школы права, а также российские авторы: С.Д.Гольцов, Ю.Н.Малеев. Последователи этой концепции также обосновывают ее ссылкой на неотъемлемое право, содержащееся в Уставе ООН, но в отличие от сторонников концепции упреждающей самообороны основное значение придают не фактору времени, а, например, вероятности совершения нападения когда-то в будущем, наличию других, не содержащих применения силы средств для разрешения ситуации, величине вреда, который может нанести нападение. Следовательно, делается вывод, что при высокой вероятности нападения в будущем, с возможностью нанесения большого вреда и при отсутствии других средств разрешения ситуации государство имеет право прибегать к превентивной самообороне.

Террористические атаки 11 сентября 2001 года изменили «ландшафт» международного права, сделав устаревшими многие правила и институты международной безопасности. Стало быть, перед теорией и практикой международного права встали новые задачи.

Угроза международного терроризма, особенно перед лицом оружия массового уничтожения, является мощным обоснованием для упреждающего вооруженного удара. Причем даже при отсутствии вооружённого нападения со стороны террористов, на основании собственного одностороннего решения и без санкции СБ ООН – таков лейтмотив концепции о превентивной самообороне .

В многочисленных резолюциях СБ ООН (резолюции 1368 (2001), 1373 (2001), 1438 (2002), 1440 (2002), 1456 (2003), 1611 (2005)) терроризм определен в качестве угрозы международному миру и безопасности.

Сегодня международную ситуацию осложняет то, что «Стратегия национальной безопасности США» 2002 г. (ее обновлённый вариант в редакции 2006 г.) предусматривает проведение военных операций за пределами их границ, в том числе без санкции Совета Безопасности ООН. Концепция превентивной самообороны (в свое время получившая название «доктрина Буша») предусматривает односторонние действия в качестве превентивной самообороны против потенциальной опасности.

После событий 11 сентября 2001 г. конгресс США принял Резолюцию J.R.23 «О санкционировании применения вооруженных сил США», имеющую силу закона, в соответствии с которой президенту США предоставлено право использовать всю необходимую военную силу против государств, организаций или отдельных лиц, которые спланировали и осуществили теракты, а также предоставили убежище террористам. Это решение практически сняло все правовые ограничения на масштабы и формы применения американских вооруженных сил властью президента. Более того, согласно Своду законов США вооруженным силам США предоставлено право осуществлять «рейды возмездия» против государств, поддерживающих международный терроризм, в целях их наказания или упреждения терактов .(5:12)

Многие действия США в связи с реализацией этой концепции не столько были направлены против агрессии, сколько имели сами агрессивный характер. В качестве примера можно привести вторжение войск международной коалиции во главе с США в Ирак в марте 2003 года и последующую его оккупацию. Это потрясло устои современного международного права и систему международных отношений, основанных на Уставе ООН, и вновь актуализировало дискуссию в международном праве о критериях применения вооруженной силы. [5:35]

Литература

1. Черниченко С.В. Теория международного права. Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Изд-во «НИМП», 1999.
2. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. / Меж-дународное право в документах/Сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. – М., 2000.
3. Тузмухамедов, Б. От политических деклараций — к правовым доводам: В споре с Грузией возрастает значение юридических аргументов / Б.Тузмухамедов // Независимая газета. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www. pankisi. info/media/?page=ru&id =14187.
4. Ушаков, Н.А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях. — М.: Институт государства и права РАН, 1997. — 96 с.

5. Bush. «Graduation Speech at West Point», United States Military Academy West Point, New York, [Электронный ресурс] June 1, 2002, http://www. whitehouse. gov/news/releases/2002/06/20020601–3. html.
6. Котляр, В.С.Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО. 2-е изд. / В.С.Котляр. Казань: Центр инновационных технологий, 2008.

Preventive özünümüdafiə
Xülasə

Bununla birlikdə, Amerikalılar və İngiltərəlilər arasındakı diplomatik əlaqələr zamanı özünümüdafiənin iki kriteriyası müəyyən edildi: zərurət və mütənasiblik. İlk olaraq, özünümüdafiədə güc tətbiq etmək istəyən dövlət bunun zərurətini göstərməlidir. Başqa sözlə, dövlət digər dövlətin hücumunun qaçınılmaz olduğunu və belə hücumun qarşısını almaq üçün tək yolun güc tətbiq etmək olduğunu göstərməlidir. Digər tərəfdən, özünümüdafiədə güc tətbiq edən dövlət təhdidə mütənasib şəkildə cavab verməlidir.

Pre-emptive Self-defence
Summary

Nonetheless, over the course of diplomatic communication between the Americans and the British, two criteria for permissible self-defense including preemptive self-defense – were articulated: necessity and proportionality.

First, the state seeking to exercise force in self-defense would need to demonstrate necessity.In other words, the state would need to show that the use of force by the other state was imminent and that there was essentially nothing but forcible action that would forestall such attack. Second, the state using force in self-defense would be obliged to respond in a manner proportionate to the threat.

Rəyçi: prof.R.Məmmədov

Göndərilib: 17.06.2020 Qəbul edilib: 19.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/104-107

Sevinc Kərim qızı Teymurova
Bakı Dövlət Universiteti
teymurovasevinc4@gmail.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQ SUBYEKTLİYİNİN MAHİYYƏTİ VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *hüquq subyektliyi, pozitivist, dövlət, məhdud hüquq subyektliyi, qloballaşma*
Key words: *legal personality, positivism, state, limited legal personality, globalization*
Ключевые слова: *правосубъектность, позитивизм, государство, ограниченная правосубъектность, глобализация*

Giriş

Subyektlik problemi və hüquq subyektliyi hüquq elmi çərçivəsində mühüm yerlərdən birini tutan institutlardan biri kimi qiymətləndirilir. Hüquq subyektliyi münasibət iştirtakçılarının hüquqi statusunu müəyyən edən başlıca amildir. Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir (1, s. 43).

Klassik anlayışlara görə, müəyyən bir hüquq sistemi içərisində hüquq subyektliyinə malik olan institutlar, o hüquq sistemindən irəli gələn müəyyən hüquqlar və vəzifələr daşıyaraq hüquq qabiliyyətinə malik olmaq ilə yanaşı, digər subyektlərlə hüquq münasibətinə girə bilmək qabiliyyətinə, fəaliyyət qabiliyyətinə də malik olurlar. Yəni, başqa heç bir vasitə olmadan birbaşa bu hüquq və vəzifələrə sahib olmaq və onları həyata keçirə bilmək hüquq subyektliyi ehtiva edir. Hüquq subyektliyi önəmli bir anlayışdır, bir hüquq sistemi içərisindəki institutların hüquqlarını irəli sürə bilmək və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıya bilməsinin nəzəri əsaslarını ehtiva edir. Məsələn, günümüzdə milli hüquq sistemlərinin hamısında bütün fiziki şəxslər hüquq subyektliyinə sahibdirlər. Ancaq əvvəlki dövrlərdə quldarlıq dövrü hüququnda qullar hüququn subyekti deyil, hüququn obyekti rolunda idilər və sahib olduqları, irəli sürə biləcəkləri hüquqları olduqca məhdud idi. Bir hüquq sistemində hansı institutların subyekt sayılması və subyektliyə bağlı hüquqlarının nə olduğu, o hüquq sistemindəki yerinə və xarakterinə bağlıdır. Adətən, hüquq qaydası kimlərə birbaşa hüquqlar və ya vəzifələr təyin edirsə onlar həmin hüquq sisteminin subyektləridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir hüquq sisteminin müəyyən institutların lehinə müxtəlif təminatlar nəzərdə tutması ilə, o institutların birbaşa hüquq sahibi olması arasınnda incə bir xətt vardır. Belə ki, bir çox hüquq sistemi heyvanlara və ya əşyaya müəyyən bir mühafizə nəzərdə tutan normaları əhatə edir. Bu normalar, heyvanların yaxud əşyanın o hüquq sistemində birbaşa hüququn sahibi olduğu mənasına gəlmir. Çünki, hüquq sistemlərində tanınan digər subyektlərlə hüquq münasibətlərinə girmək qabiliyyətləri və öz hüquqlarını müdafiə etmək səlahiyyətləri yoxdur.

Buna istinadən beynəlxalq hüquq sistemində hansı institutların subyekt statusunda olduğunu müəyyən edərkən müəyyən insitutların hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bin Cheng, beynəlxalq hüququn subyektləri və obyektləri arasında fərqləndirmələr apararkən hüquq və vəzifələrə birbaşa sahibliyin vacibliyini əsas gətirir (2 ,s. 14).

Digər yandan, hər hansı bir varlığın müəyyən hüquqlara sahib olmasının kifayət etdiyi, digər hüquqlara sahib olmasa belə beynəlxaql hüququn subyekti sayıla bilməsini məsələsi mübahisə mözvusudur. Bu fikrin tərəfdarları qeyd edirlər ki, bir sistemdəki bütün hüquq subyektlərinin eyni hüquq və vəzifələrə sahib olmaqları əsas deyildir. Bu subyektlərin beynəlxalq sistemdə oynadığı rollar və dolayısıyla malik olduqları hüquqlar müxtəlif ola bilər. Beynəlxalq hüquq üçün də eyni vəziyyət nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq hüquq subyektliyi mübahisəsiz olan dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatların sahib olduğu hüquq və vəzifələr arasındakı dərin fəqlər bunun aşkar nümunəsidir.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışını ilk dəfə istifadə şəxs Gottfried Wilhelm Leibniz, beynəlxalq aləmdə təsirli olan və dövlətlər kimi tam suverenliyə malik olmasalar da nisbi olaraq müəyyən dərəcədə gücə sahib yeni institutların beynəlxalq hüquq çərçivəsində nəzərə alına biləcəkləri fikrini irəli sürmüşdür. Henri Bonfils, Johann Kaspar Bluntschli, Pasquale Fiore və Friedrich Martens kimi klassik dövr beynəlxalq hüquq doktorinalarının müəllifləri də bu fikir ətrafında öz mülahizələrini irəli sürmüşlər. Bu istiqamətdə qeyd edilmiş ən dəqiq mülahizələrdən biri, beynəlxalq hüquq üzrə məhşur alimlərdən Henry Wheatonun 1855-ci ildə qələmə aldığı əsərlərində göstərmişdir. "Fiziki şəxslər və özəl və ya ictimai sektordakı şirkətlər, xarici suverenlərlə və dövlətlərlə yaxud onların subyektləri və vətəndaşları ilə olan beynəlxalq əlaqələrindən irəli gələn hüquqlarına bağlı beynəlxalq hüquq subyekti ola bilərlər" .

Bundan başqa, ana fikir beynəlxalq hüquq anlayışı, sadəcə dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyekti olaraq qəbul edilə biləcəyini və beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqlara və vəzifələrə sahib ola biləcəyinin əsası üzərində qurulur. Bu anlayışa görə, dövlət olmayan lakin beynəlxalq hüquqda təsiri olan dövlətdən kənar siyasi təşkilatlar, fiziki şəxslər və başqa birləşmələr beynəlxalq hüququn subyekti ola bilməz. Bu anlayışın əsasında, XVIII-XIX əsrlərdən miras qalan güclü pozitivist hüquqi diktorinalar, yəni beynəlxalq hüququn dövlətlərin icazələrinə dayanan sistem və bu razılaşdırılmış sistemə tərəf olma və hüquq mənbələrini (beynəlxalq müqavilə, konvesiya hüququ və ya hüququn ümumi prinsipləri formasından aslı olmayaraq) yaratma lisenziyasına sahib tək qurumun dövlətlər olduğunu qəbul edən fikirlər yer almışdır (3, s. 140). Güclü pozitivist hüquq doktorinalarının təməlində isə müasir beynəlxalq hüququn köklərinin, XVII əsrin ikinci yarsına başlarkən yaşanan Vestfaliya Sülhü ilə birlikdə meydana gələn müasir milli dövlətlər sisteminin əsaslandırılması qeyd edilməkdədir.

Dövlətlərin müasir beynəlxalq hüquqda həm üfuqi (bütün dövlətlərin bərabərhüquqlu nəzərdən keçirilməsi), həm də şaquli (ən üstün mövqedə dayanması və dövlərlərdən üstün bir qüvvə olmaması) düzülüşündə əldə etdiyi bu mövqenin arxasında dayanan məna isə, yenə pozitivist hüquqla önə çıxarılan "dövlətin suverenliyi" anlayışı olmuşdur. Vestfaliya Sülhünün sonrasındakı dövrdə bir-birindən asılı olmayan və yeganə suveren qurumlar olaraq beynəlxalq aləmdəki mövqelərini gücləndirən dövlətlər, öz torpaqlarında mərkəzi bir idarəetmə və son qərar qəbul etmə səlahiyyəti, digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın qadağan olduğu və digər dövlətlərin mühakimə icraatlarından qorunma immunitetinə sahib vəziyyətə gəlmişlər. Bu hal, dövlətlərin suverenliyinin bir prinsipi kimi qəbul edilmiş və bu prinsip müasir beynəlxalq hüququn ən təməl prinsiplərindən biri olmuşdur. Dövlətin yurisdiksiyasında olan torpağın miqdarı və ya qurulan siyasi təşkilatların forması kimi faktiki fərqliliklərə sahib olsalar belə bütün dövlətlər nəzəri hüquqi cəhətdən bərabər sayılmış və müasir beynəlxalq hüquq bunlar arasındakı münasibətləri tənzimləmək əsasında qurulmuşdur. Nəticə etibariylə, bütün qanunlar üzərində ən yüksək səlahiyyətə malik və mütləq suveren dövlət anlayışına təcrübədə tam olaraq rast gəlindiyini söyləmək çətin olardı. Çünki bir dövlətin başında yer alan siyasi hakimiyyət nə təbəəsinə heç bir məhdudiyyət olmadan təsir etməsi, nə də digər dövlətləri idarəedən siyasi hakimiyytlərdən tamam müstəqil şəkildə olması mümkün deyil. Bu nöqtədə Palmas Adası məhkəmə işində hakim Max Huberin də dediyi kimi, dövlətlər arası əlaqələrdə suverenlik anlayışı sadəcə rəsmi olaraq digər siyasi hakimiyyətlərdən bağımsızlıq mənasında işlədilmişdir (4, s. 838) .

Dövlətlər hər zaman suverenliklərini həm milli həm də beynəlxalq aləmdə, fərqli dövlətlərə və ya dövlətdən kənar institutlarla paylaşmaq durumunda qalmışlar. Martin Loughlin, suverenlik anlayışına sadəcə bir fiziki şəxsə və ya cəmiyyətə aid, sabit bir anlayış olmadığını və aktual siyasi korporativ zəminə (məsələn milli suverenlik anlayışının önə çıxdığı milli dövlətlərdə) uyğun formalarda yenidən qurulduğunu bildirmişdir. Bu mənada, beynəlxalq hüquq və dövlətlar arasındakı əlaqələr də mütəmadi olaraq dəyişməkdədir və bu dəyişiklik aktual ictimai və siyasi güclərin liderliyini ələ aldığı maddi və ideoloji dəyişikliyə görə formalaşdırılır.

Beləliklə, XIX əsrdə texnologiya və iqtisadi inkişafın təsiri ilə yaşanan "qloballaşmanın qızıl dövrü", XX əsrdə baş tutmuş iki böyük dünya müharibəsi və bu müharibələri izləyən yeni bir qloballaşma və humanizm dövrü, hüquq doktorinaları və dövlətlər arası təcrübəyə əsaslanan pozitivist hüquq düşüncəsini sarsmışdır. Dövlət suverenliyi anlayışı, dolayısıyla yalnız dövləti nəzərə alan beynəlxalq hüquq anlayışı ciddi meydan oxumalarla qarşılaşmışdır. Bundan əlavə, XX əsr beynəlxalq hüququn əhatə dairəsinə girən sahələr artarkən, buna paralel olaraq beynəlxalq hüququn əhatəsi də müxtəlif sahələr baxımından genişləmişdir. Məsələn, beynəlxalq iqtisadi hüquq, ekologiya hüququ, insan hüququ və ya insan haqqları hüququ kimi bu əsrdə meydana gələn hüquq sahələrinin (yarımsahələri) əlaqədar olduğu subyektlərin sadəcə dövlətlər olması imkansız idi (5).

Müasir beynəlxalq hüququn ən aşkar xüsusiyyətlərindən biri də dövlət olmayan ancaq beynəlxalq hüquqdan təsirlənən və beynəlxalq hüquqa təsir edən institutlar və birləşmələr olaraq adlandırılan dövlətdənkənar institutların (qurumların) beynəlxalq sistemə təsir göstərməsi və bəzi zaman dövlətlərlə rəqabət aparacaq dərəcədə güc qazanmasıdır. Bəzi zamanlar dövlətdən kənar institutlar insanların həyatlarını dövlətlərdən çox daha artıq təsir edə bilirlər. Buna görə də, dövlət mərkəzli ənənəvi beynəlxalq hüquq anlayışı, dövlətdənkənar institutları bu hüquq sahəsinin hüdudlarına daxil etsə də dövlətdən kənar qurumlar artıq hüdudları bəlli olmayacaq qədər böyük önəm qazanmışlar. Xalqlar, yerli xalqlar, milli qurtuluş hərakatları transmilli şirkətlər və bəzi sui generis normaları kimi müxtəlif subyektlərin sahib olduqları beynəlxalq hüquqdan doğan bilavasitə hüquq və öhdəlikləri, həmçinin dövlətlərdən asılı olmayan statusları gündəmə gəlmişdir.

Ənənəvi fikirlərə görə, müasir beynəlxalq hüquqda hüquq subyektliyinə malik olan institutların yalnız dövlətlər olduğu qəbul edilirdi. XIX əsrdə beynəlxalq hüquq doktorinasında geniş yayılan anlayışa görə

fiziki şəxslər də beynəlxalq hüquq mövqeyindən eyni heyvanların, çayların və ya əşyaların olduğu kimi, bir əşya olmaqdan irəli statusa sahib deyildirlər. Fiziki şəxslər də, dövlətlərdən kənar digər subyektlər də beynəlxalq hüquqda birbaşa və ya asılı hüquq və vəzifələrə sahib olmadıqlarından və sözü gedən subyektlərin sahib olduğu hüquq və vəzifələrin əsas olaraq bu faktorların aid olduğu dövlətlərə bağlı olduğu düşünülmüşdür. Buna görə də həmin instiyutlar hüquq subyektliyi sadəcə milli hüquqlar çərçivəsində tanınmışdır və beynəlxalq hüquqda bunlar ancaq dövlətlərin daxili əlaqələri olaraq görülmüşdür.

Günümüzdə, James Crawford, Antonio Cassese ve Cristopher Greenwood kimi bəzi Avstraliyalı və Avropalı beynəlxalq hüquqşünaslar ümumi olaraq, ənənəvi anlayışı müdafiə etməklə, BMT kimi beynəlxalq təşkilatların da dövlətlərdən ibarət qurumlar olduqları üçün beynəlxalq hüquq subyektliyinə sahib ola bildikləri qeyd etmişlər (6, s. 453).

Dövlətdən kənar institutların, xüsusiylə də transmilli şirkətlərin, beynəlxalq hüquqda subyektlik qazanıb beynəlxalq sistemdə daha güclü bir iştirakçı halına gəlmələrini ehtiva edən fikirlər ənənəvi baxışların bəzi boşluqlarını əks etdirməkdədir. İlk olaraq, beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışını müxtəlif dövlətdənkənar institutlara aid edilməsinin beynəlxalq hüququn forması bütünlüyünə və normativ dəyərinə zərər yetirəcəyi fikrini irəli sürənlər də olmuşdur. Qərbi Avropanın Orta əsrlərdə yaşadığı qeyri-stabil dövrləri, bu dövrdə qitəyə hakim olan böyüklü-kiçikli bir çox yarı suveren siyasi quruluşlu və bu quruluşu qeyri-stabil yaxud anarxiya olaraq adlandıran quruluşları, günümüzdə dövlətüstü və dövlət daxilində dövlətdən kənar institutların hamısının beynəlxalq hüquq subyektliyinin rəsmən tanınması halında, müasir beynəlxalq hüquq sisteminin pozulacağı fikrini bildirməkdədirlər. Çünki sistemin təməl dönüş nöqtəsi olan dövlətin birləşdirici gücünün ortadan qalxması halında beynəlxalq hüuqun əhatə dairəsinin qarşısı alınmaz hala gələcəyi söylənir.

Beynəlxalq hüquq subyektliyinə bağlı ənənəvi fikirlərin, beynəlxalq sahədə yaşanan inkişafı əhatə etməkdə və açıqlamaqda kifayət etmədiyini qeyd edə bilərik. Bu səbəbdən beynəlxalq hüquq subyektliyinə yeni fikirlər meydana gəlməyə başlamışdır. Xüsusiylə XX əsrin ikinci yarsında beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektliyinin rəsmən tanınması və fiziki şəxslərin bilavasitə hüquq və vəzifələrə sahib olmaqlarını təmin edən inkişaf, ənənəvi fikirlərlə formalaşdırılmış nəzəriyyələrin beynəlxalq hüquq doktorinalarındakı yerini sarsmışdır. Bu dövrdə, doktorinada hakim olan dövlət mərkəzli meyllər zəifləmiş və dövlətdən kənar institutların beynəlxalq hüquq subyektləri olaraq qəbul edilməsi gərəkdiyini irəli sürən fikirlər qüvvətlənmişdir. Dövlətdən kənar institutların beynəlxalq subyektliyinin var olub olmadığını və varsa bu subyektliyin əhatə dairəsinin nə olduğuna bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərin əhatə dairəsi beynəlxalq təşkilatlar və fiziki şəxslərlə məhdudlaşmamış, transmilli şirkətləri, silahlı təşkilatları, milli qurtuluş hərakatlarını, qeyri-hökümət təşkilatları kimi bir çox institutların subyektliyinə yönəlmiş fikirləri əhatə edirdi. Günümüzdə, bu məsələ hələ də beynəlxalq hüququn ən mübahisəli məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi və dövlətdən kənar institutlar mövzusunda doktorinalarda öndə gələn adlardan biri olan Christian Okeke, beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışına sadə və son dərəcə geniş təfsir oluna biləcək bir anlayış vermişdir. Bu anlayışa görə, beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərə və bu öhdəliklərin pozulduğu təqdirdə buna görə məsuliyyət daşıma qabiliyyətinə malik olan, beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqlara da sahib olub yalnız bu hüquqlardan faydalanan mövqedə olmayan, həmçinin beynəlxalq hüquq sistemində tanınan digər hüquq subyektləri ilə müqavilələr və ya başqa cür hüquqi münasibətlərə girə bilmək qabiliyyətinə malik olan hər cür varlıq beynəlxalq hüquq subyektliyə malikdir (7, s. 110).

David Feldman da bənzər bir məntiqlə, beynəlxalq hüquq subyektliyinin ümumi kriteriyalarını bu şəkildə sıralamışdır: 1) beynəlxalq hüquqi ələqalərdə iştirak etmə; 2) bu əlaqələrdə müstəqil iradəsinin olması; 3) digər beynəlxalq hüquq subyektlərinə qarşı müdafiə edə biləcəkləri hüquq və vəzfələrini olması. Hatta Hersch Lauterpacht, əlavə hər hansı bir kriyeriyaya gərək duymadan, sadəcə hüquq və vəzifələrə sahib olmağı yetərli hesab etmişdir (8, s. 14). Bu subyektliyi dövlətlərinki qədər geniş olmaq məcburiyyətində olmadığını bildirərək, məhdud bir beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışını qəbul edir. Məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışı, beynəlxalq hüquq sisteminin dəyişən dinamikliyi üzərində önəmli fikirləri olan Wolfgang Friedmann da mənimsəmişdir .

Nəticə

Nəhayət tam obyektiv və subyektiv olmaqla iki növ beynəlxalq hüquq subyektliyinin mövcudluğu qəbul edilmişdir. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar üçün də deyildiyi kimi, beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışına mütləq və məhdud bir anlayış olaraq nəzərə almaq yerinə subyektin sahib olduğu müəyyən hüquqlara və vəzifələrə görə bölünüb məhdud bir səviyyədə də olsa beynəlxalq hüququn subyekti ola biləcəyini nəzərə almaq daha doğru olardı. Dolayısıyla məhdud da olsa dövlətdən kənar institutların beynəlxalq hüququn

subyekti olması qənayətindəyik. Müasir beynəlxalq hüququn təbiəti və quruluşundan irəli gələrək mübahisəsiz obyektiv hüquq subyektliyində sahib olan dövlətlər və bəzi beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüquqda birbaşa və çox geniş mənada hüquqlara sahib olub bütün digər beynəlxalq hüquq subyektlərinə nisbətən mütləq subyekt olaraq qəbul edilir. Yəni erga omnes bir subyektliyə malikdirlər.

Məhdud bir hüquq subyektliyinə dayanan hüquq və vəzifələr, beynəlxalq hüququn dövlətlər başda olmaq üzrə substantiv şəxslər arasında həyata keçirilən bir beynəlxalq razılaşmadan, beynəlxalq toplumun ehtiyaclarından və ya sahib olunan güc və təsirli nəzarətdən yarana bilər. Dolayısıyla, sahib olunan hüquq və vəzifələr subyektə görə dəyişir. Məsələn, bəzi subyektlər beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququna və ya beynəlxalq məhkəmələrə getmə hüququna sahib olsa da, bəziləri olmaya bilər. Buna görə də müəyyən xüsusi hüquq və vəzifələrə malik olmaqla, beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olub olmaması mübahisəsi arasındakı fərqi bilmək lazımdır. Nəticədə, məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyi anlayışının qəbul edilməsi düzgün addım olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı-2012: "Qanun" nəşriyyatı, səh 368.
2. Ed. Andrea Bianchi, Ashgate, Farnham, 2009.
3. Hersch Lauterpacht, International Law Collected Papers: I. General Works, Ed. E.Lauterpact, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
4. Island of Palmas case (Netherlands, USA), Reports of International Arbitral Awards, C: II, 1928. https://l egal.un.org/riaa/cases/vol_II/829-871.pdf
5. Report of the Study Group of the International Law Commission, A/CN.4/L.682, 13 April 2006.
6. The Presbyterian Church Of Sudan, et al. v. Talisman Energy., 453 F. Supp. 2d 633, 2006. http://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/43/Presbyterian-Church-Of-Sudan-v-Talisman-Energy/
7. Christian Okeke, Controversial Subjects of Contemporary International Law: An Examination of the New Entities of International Law and their Treaty-Making Capacity, Rotterdam, Rotterdam University Press, 2014.
8. Lauterpacht, "The Subject of International Law".

Nature and types of international legal subject

Summary

International legal entity, the ability of a subject of international law to be a participant in international legal relations, in particular to conclude and execute international agreements. International jurisprudence is included in the existence of corresponding rights and obligations. The right of primary and secondary subjects of international law differs. Thus, for a state, legal personality is universal, they possess it in full volume from the moment of their creation. Nations and peoples who fight for their self-determination, to claim their recognition by the subjects of international law only in compliance with certain conditions.

Природа и виды международной правосубъектности

Резюме

Международная правосубъектность – это способность субъекта международного права быть участником международных правоотношений, в частности заключать и выполнять международные дого воры. Международная правосубъектность заключается в наличии соответствующих прав и обязанносте. Правосубъектность первичных и вторичных субъектов международного права отличается. Так для государств правосубъектность является универсальной, они владеют ей в полном объёме с момента их создания. Нации и народы, которые борются за своё самоопределение, вправе претендовать на признание их субъектами международного права только при соблюдении определенных условий.

Rəyçi: prof. Ə.Sadıqov

Göndərilib: 25.06.2020 Qəbul edilib: 28.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/108-111

Əzizxan İman oğlu Əzizov
Bakı Dövlət Universiteti
Ezizov_eziz@hotmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN SƏLAHİYYƏTLƏRİNİN KONSTİTUSİON XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Konstitusiya, qanunvericilik hakimiyyəti, Milli Məclis*
Key words: *Azerbaijan Republic, Constitution, legislative power, Milli Majlis*
Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, конституция, законодательная власть, Милли Меджлис*

Giriş

Parlamentin konstitusion səlahiyyətlərinin həcmindən asılı olaraq onun üç növü vardır. Parlament idarəçilik formasının hökm sürdüyü ölkələrdə parlamentin səlahiyyətləri qeyri-məhduddur. E.Uejd və F.Fillips qeyd edirdilər ki, parlamentin aliliyi qanunvericiliyin aliliyini, dövlət büdcəsini təsdiq etmək və vergiləri təyin etmək hüququnu, hökumətin parlament qarşısında kollektiv məsuliyyətini, hakimləri təyin etmək hüququ, rəqabət aparan başqa oxşar hakimiyyətlərin olmamasını nəzərdə tutur (5, s.70).

Piter Bromhedə görə, qanunvericilik aktlarının məzmunu ilə bağlı heç bir konstitusion məhdudiyyət yoxdur, hər hansı qanunun qəbulu ilə bağlı hər hansı maneə yoxdur (4, s. 199). ABŞ Konstitusiyasının 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur ki, burada bütün qanunvericilik səlahiyyətləri senat və nümayəndələr palatasından ibarət Birləşmiş Ştatlar konqresinə verilmişdir. İtaliya Respublikasının Konstitusiyasının 55-ci maddəsinə görə, parlament millət vəkilləri Palatasından və Respublika senatından ibarətdir. Həmin konstitusiyanın 70-ci maddəsində isə qanunvericilik funksiyasının hər iki palata tərəfindən birgə yerinə yetirilməsindən bəhs olunur. Yaponiyanın 1946-cı il Konstitusiyası 41-ci maddədə nəzərdə tutur ki, parlament ən ali dövlət hakimiyyət orqanıdır və dövlətin yeganə qanunverici orqanıdır. Yaponiya konstitusiyasında parlamentin səlahiyyətləri sadalanmadığından, predmetinə görə onun səlahiyyətlərinin qeyri-məhdud olması nəticəsinə gəlmək olar. Yaponiya Konstitusiyasının 59-64-cü maddələrindən parlamentin qanunvericilik, büdcə, nəzarət və məhkəmə səlahiyyətlərinə malik olmasını müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin öz konstitusion funksiyalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında zəruri səlahiyyətlər təsbit olunmuşdur.

Milli Məclisin səlahiyyətlərini müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar. Milli Məclisin qanunvericilik, maliyyə, beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və denonsasiyası, dövlət orqanlarının və təşkilatların formalaşması, vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi və ya seçilməsi və bu prosedurlarda iştirak, dövlət orqanlarının, təsisatlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət, müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində səlahiyyətlər, məhkəmə səlahiyyətlərini fərqləndirmək olar.

Azərbaycan Respublikasmm Konstitusiyası Milli Məclisin səlahiyyətlərini onun müəyyən etdiyi ümumi qaydalar və həll etdiyi məsələlərdən ibarət olmaqla iki qrupa bölür. Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla həll etdiyi məsələlər arasında fərqli cəhətlər vardır. Milli Məclis tərəfindən ümumi qayda müəyyən edilməsi onun tərəfindən hüquq norması müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydalar onun qanunvericilik funksiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsi Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydaları təsbit edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95-ci maddəsində isə Milli Məclis tərəfindən həll edilən məsələlərin dairəsi göstərilmişdir. Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər qanunvericilik hakimiyyətini təmsil edən orqan kimi onu icra və məhkəmə hakimiyyəti ilə əlaqələndirən və hakimiyyət bölgüsündə iştirak etməyə imkan verən səlahiyyətlərindən təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin III hissəsi və 95-ci maddəsinin IV hissələrində qeyd olunur ki, bu maddənin birinci hissəsinə Konstitusiya qanunu ilə əlavələr edilə bilər. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Milli Məclisin səlahiyyətləri genişləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə Milli Məclisə verilən səlahiyyətlər onun faktiki fəaliyyət imkanını, habelə parlament tərəfindən dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsinə təsirini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsində Milli Məclisin qanunverici səlahiyyətinin predmetindən söhbət gedir. Bu maddədə təsbit olunanlar üzrə Milli Məclis yalnız norma müəyyən edir. Məhz Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsində göstərilən sahələr üzrə qanun vermək səlahiyyətini həyata keçirməklə Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin əsaslarını formalaşdırır.

Professor Z.Əsgərov qeyd edir ki, səlahiyyətlərin deleqiyası adətən, qanunverici orqanla icra hakimiyyəti arasında olur. Bir qayda olaraq, qanunvericilik səlahiyyətləri icra hakimiyyəti orqanlarına ötürülür. Bu mexanizmin qurulmasında əsas məqsəd operativlik və informasiyanın peşəkar analizini tələb edən məsələlərlə bağlı baş verən mümkün problemləri aradan qaldırmaq üçün səlahiyyətin daha geniş imkanlı və məsələyə tez reaksiya verə bilən orqana ötürülməsidir. Müəllif davam edərək yazır ki, deleqiya, həmçinin səlahiyətlər sistemində baş verən potensial kolliziyaların qarşısını almaq üçün də istifadə olunan mexanizmdir (3, s. 367).

Dövlət hakimiyyətinin ayrı-ayrı budaqlarına məxsus olan səlahiyyətlərin həcmindən, onların bir-birinə münasibətindən asılı olaraq, hakimiyyət bölgüsünün mövcud olub-olmaması haqqında fikir söyləmək olar. Buna görə də hakimiyyətlərin bölünməsini təhlil edərkən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri üçün səciyyəvi olan səlahiyyətlərə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə məhz o səlahiyətləri aid etmək olar ki, onlar həmin hakimiyyət qollarının bir-birinə təsir etməsi və nəzarət etməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə məxsus olan səlahiyyətlər digər hakimiyyət qoluna yönəlir və onun fəaliyyət sahəsinə təsir etməyə imkan verir. Bu baxımdan da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin dövlət hakimiyyəti sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək üçün onun formalaşdırılması əsaslarını, habelə təyinatını müəyyən edən normalar nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin maliyyə səlahiyyəti dövlətin gəlir və xərclərini təsdiq etmək, vergiləri təyin etmək səlahiyyətləridir. Haqqında bəhs edilən səlahiyyətin qanun formasında həyata keçirilməsinə baxmayaraq, o, Milli Məclisin səlahiyyətlərinin xüsusi bir hissəsini təşkil edir. Dövlət gəlirləri və xərclərinin yazılı qeydiyyatı dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsində dövlətin bütün maliyyə ehtiyacları və onları ödəmək üçün zəruri olan bütün gəlirlərin smetası göstərilir. Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə görə, dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən təsdiq edərkən bir tərəfdən hökuməti dövlət vəsaitlərini təsdiq olunmuş smeta üzrə xərcləməyə və bundan kənara çıxmamağa məcbur edir, digər tərəfdən hökumətin üzərinə dövlətin gəlirlərini təmin etmək üçün zəruri olan vergilərin və başqa daxil olmaların cəmini yığmaq vəzifəsi qoyur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin ümumi xarakteristikası haqqında danışarkən buraya beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi və ləğvini də aid etmək lazımdır. Bu səlahiyyət hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və denonsasiyası da adlanır. Ratifikasiya dövlətin müəyyən olunmuş formada sazişin bağlanmasına verdiyi yekun razılığıdır. Denonsasiya isə dövlətin müəyyən olunmuş formada sazişin pozulmasına yönələn iradəsidir. Ənənəvi olaraq beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya və denonsasiya etmək səlahiyyəti dövlət başçısına məxsus olub. Amma zaman keçdikcə beynəlxalq sazişlər dövlətin daxili qaydalarına daha çox müdaxilə etməyə, onu öz daxili qanunvericiliyində bu və ya başqa şəkildə dəyişikliklər etməyə sövq etdi. Beynəlxalq müqavilələrin daxili qanunlarla müqayisədə üstünlüyü prinsipi son dövrlərdə konstitusiyalara da nüfuz etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da bu prinsip öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə görə isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (1 s. 58-60).

Beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində üçüncü yerdə durur. Çünki qanunlar arasında ziddiyyət olduqda qanunların iyerarxiyasının yuxarı pilləsində duran aktın göstərişləri tətbiq olunur. Deməli konstitusiya və referendumla qəbul olunan qanunlar istisna olmaqla, digər qanunlarla beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqavilənin norması tətbiq olunduğundan, əslində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində üçüncü yerdə qanunlar deyil, beynəlxalq müqavilələr durmalıdır (2, s. 541).

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qanunverici hakimiyyət beynəlxalq müqavilələrin daxili hüquqa toxunan hissəsi də daxil olmaqla bağlanmasında və ləğv edilməsində iştirak etməlidir.

Azərbaycap Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin 4-cü bəndi də, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müəyyən etdiyi ümumi qaydalara referendumu da aid edir ki, bu məsələ üzrə Milli Məclis 83 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin 5-ci bəndində Milli Məclis tərəfindən məhkəmə quruluşu və hakimlərin statusu, 6-cı bəndində məhkəmə icraatı, məhkəmə

qərarlarının icrası, 95-ci maddənin 1-ci hissəsinin 10-cu bəndində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, Apellyasiya Məhkəmələri hakimlərinin təyin edilməsi, prezidentin impiçment qaydasında kənarlaşdırılması kimi səlahiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 94-cü maddənin birinci hissəsinin 5 və 6-cı bəndlərində göstərilmiş məsələlər üzrə 63 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul edir. Ümumiyyətlə hesab etmək olar ki, məhkəmə səlahiyyətləri parlamentlər üçün xarakterik olan səlahiyyətlər deyildir. Məhkəmə səlahiyyətləri məhkəmə hakimiyyətinə xasdır.

Konstitusiyalarda impiçment proseduru, yəni dövlətin vəzifəli şəxslərinin öz vəzifələrində olarkən törətdikləri cinayətlərə görə, parlament təhqiqatı nəzərdə tutulmuşdur. İmpiçment ingilis sözü olub, ağır cinayətdə ittiham etmək deməkdir, impiçment tətbiq olunan şəxs vəzifədən kənarlaşdırılır. Bundan sonra isə adi məhkəmə icraatı həyata keçirilir. İmpiçment o vəzifəli şəxslərə tətbiq olunur ki, onların adi məhkəmə mühakiməsinə qarşı immunitetləri vardır. Bu prosedur ilk dəfə Böyük Britaniyada tətbiq olunub.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi də yuxanda adlarını çəkdiyimiz ölkələrin parlamentləri kimi amnistiya elan etmək, impiçment tətbiq etmək kimi səlahiyyətlərə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin ümumi xarakteristikası haqqında danışarkən, eyni zamanda onun dövlət orqanları və təşkilatlarının formalaşması, vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi, seçilməsi və bu prosedurlarda iştirak etmək, habelə dövlət orqanlarının, təsisatlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək kimi səlahiyyətləri qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında tarazlığın təmin edilməsi, "əksdurma və çəkindirmə" sisteminin tələblərinin yerinə yetirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla, qanunvericilik hakimiyyətinin digər hakimiyyət qollarına münasibətdə öz funksiyalarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsinə, səmərəli təsir mexanizmindən istifadə etməsinə əlverişli şərait yaratmaqla sonda dövlət hakimiyyətinin uğurla, demokratik şəraitdə həyata keçirilməsinə yardım etmiş olur.

Nəticə

Yuxarıda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin konstitusion səlahiyyətlərinin əsas xarakteristikalarına toxunuldu. Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Milli Məclisin səlahiyyətlərini onun müəyyən etdiyi ümumi qaydalar və həll etdiyi məsələlərdən ibarət olmaqla iki qrupa bölür və Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydalarla həll etdiyi məsələlər arasında fərqli cəhətlər vardır. AR Milli Məclisinin müəyyən etdiyi ümumi qaydalar onun qanunvericilik funksiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsi Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydaları təsbit edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95-ci maddəsində isə Milli Məclis tərəfindən həll edilən məsələlərin dairəsi göstərilmişdir. Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər qanunvericilik hakimiyyətini təmsil edən orqan kimi onu icra və məhkəmə hakimiyyəti ilə əlaqələndirən və hakimiyyət bölgüsündə iştirak etməyə imkan verən səlahiyyətlərindən təşkil olunmuşdur. Milli Məclisin səlahiyyətləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır ki, bu da Milli Məclisin qanunvericilik, maliyyə, beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və denonsasiyası, dövlət orqanlarının və təşkilatların formalaşması, vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi və ya seçilməsi və bu prosedurlarda iştirak, dövlət orqanlarının, təsisatlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət, müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində səlahiyyətlər, məhkəmə səlahiyyətlərini fərqləndirir. Məhz Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsində göstərilən sahələr üzrə qanun vermək səlahiyyətini həyata keçirməklə Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin əsaslarını formalaşdırır. Milli Məclisin qanunvericilik səlahiyyəti qanunların qəbul edilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər toplusu olub, parlamentin səlahiyyətlərinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasnın Milli Məclisi dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində mühüm yer tutduğuna görə, onun fəaliyyəti və bu fəaliyyətin formaları həm cari qanunvericilik, həm də konstitusiya çərçivəsində dəqiq nizama salınan orqandır. Milli Məclisin fəaliyyətinə hakimiyyət bölgüsü çərçivəsində nəzarət edilir, bu fəaliyyətin nəticələri hüquqi fakt hesab olunaraq müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Milli Məclisin fəaliyyəti onun Daxili Nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Daxili Nizamnaməyə görə, Milli Məclis öz fəaliyyətini aşkarlıq, siyasi plüarizm, çoxpartiyalılıq, məsələlərin sərbəst müzakirə olunması və müstəqil həll edilməsi prinsipləri əsasında qurur. Parlamentin əsas funksiyaları baxımından onun qanunvericilik səlahiyyətləri mühüm amildir. Qəbul olunan qanunlar cəmiyyətin və dövlətin ictimai həyatına bilavasitə təsir göstərdiyindən, bu sahədə tədqiqatların aparılması aşkar olunan qüsurların aradan qaldırılması və qəbul edilən qanunların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün konkret təkliflərin işlənib hazırlanmasına təkan verəcək mühüm amildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", Bakı, 2018. 92 s.
2. Əliyev Q.S. Milli Məclisə Seçkilərin hüquqi əsasları. Bakı: Azərbaycan Demokratiyanan inkişaf fondu, 2000,146 s.
3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı 2002, 632 s.
4. Беджгот В. Государственный строй Англии. М.: М. и С.Сабашниковы, 1905, 359 с.
5. Беджгот В. Государственный строй Англии. М.: М. и С.Сабашниковы, 1905, 359 с.
6. www.e-qanun.az

Constitutional characteristics of the powers of the National Assembly of the Republic of Azerbaıjan

Summary

On October 30, 1991, the Constitutional Law on the Establishment of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan was adopted. Article 81 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan states that the legislative power in the Republic of Azerbaijan is exercised by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan. When the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan plays an important role in the implementation of the "deterrence and opposition" system, which is important for the constitutional development of the state, the legislature justifies the people's trust, exercises control over the activities of bodies dealing with foreign affairs through the ratification and ratification of international agreements. The main feature that distinguishes the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan from other state authorities is its representative nature and the exercise of legislative power only by this body. This branch of government, as the highest representative institution, has the highest position among the three branches of government due to its closer ties with the electorate, the legal scale and legal norms of state and public life.

Конституционная характеристика полномочий Милли Меджлиса Азербайджанской Республики

Резюме

30 октября 1991 года был принят Конституционный закон об учреждении Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. В статье 81 Конституции Азербайджанской Республики говорится, что законодательная власть в Азербайджанской Республике осуществляется Милли Меджлисом Азербайджанской Республики. Когда Милли Меджлис Азербайджанской Республики играет важную роль в реализации системы «сдерживания и оппозиции», которая важна для конституционного развития государства, законодательная власть оправдывает доверие народа, осуществляет контроль за деятельностью органов, занимающихся иностранными делами, путем ратификации и ратификации международных соглашений. Главной особенностью, которая отличает Милли Меджлис Азербайджанской Республики от других государственных органов, является его представительный характер и осуществление законодательной власти только этим органом. Эта ветвь власти как высшее представительное учреждение занимает наивысшую позицию среди трех ветвей власти благодаря своим более тесным связям с электоратом, правовым масштабом и правовыми нормами государственной и общественной жизни.

Rəyçi: dos. Ə.Məmmədov

Göndərilib: 22.06.2020 Qəbul edilib: 24.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/112-114

Севиндж Сулиддин гызы Гусейнли
Баку, Азербайджан
sevinj.huseynli@gmail.com

ПРИНЦИП НЕПРИМЕНЕНИЯ СИЛЫ

Ключевые слова: *неприменение силы, Устав ООН, принципы*
Açar sözlər: *güc tətbiq etmətmək , BMT-nin Nizamnaməsi, prinsiplər*
Key words: *non use of force, United Nations Charter, principles*

Идея недопустимости решения спорных вопросов между государствами путем войны высказывалась мыслителями и политическими деятелями многих стран начиная с глубокой древности. Однако найти свое воплощение в договорной форме она смогла лишь в XX веке.

Появившийся в международном праве в период между двумя войнами, сначала как принцип запрещения агрессивной войны, принцип неприменения силы или угрозы силой заменил существовавший ранее право государств на войну (jus ad bellum). Толкование этого принципа дается в Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества государств 1970 года, Манильской декларации о мирном разрешении международных споров 1982 г., Определении агрессии, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в 1974 г., Заключительном акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 года, Парижской хартии мира для Европы и Декларации об усилении эффективности принципа отказа от угрозы силой или ее применения в международных отношениях, принятой Генеральной Ассамблеей ООН 18 ноября 1987 г., и др.

Для контроля международной безопасности первоочередным представляется рассмотрение принципа неприменения силы или угрозы силой, впервые зафиксированного в Уставе ООН (п.4 ст.2 и ст.51).

Согласно принципу запрещения применения силы или угрозы силой все государства - члены ООН «воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций» (п. 4 ст. 2).

Обязанность неприменения силы распространяется на все государства, поскольку поддержание международного мира и безопасности требует, чтобы все государства, а не только члены ООН, придерживались в отношениях друг с другом указанного принципа.

Согласно Уставу ООН запрещается не только применение вооруженной силы, но и невооруженное насилие, которое носит характер противоправного применения силы.

Термин «сила», содержащийся в п. 4 ст. 2 Устава, как и сам принцип, не может рассматриваться изолированно, а должен толковаться во всей совокупности прав и обязанностей государств, определенных Уставом. В заключительном акте ОБСЕ (раздел, касающийся претворения в жизнь согласованных принципов) прямо указывается, что государства-участники будут «воздерживаться от всех проявлений силы с целью принуждения другого государства-участника», «воздерживаться от любого акта экономического принуждения». (5:3)

Все это, бесспорно, свидетельствует о том, что современное международное право запрещает противоправное применение силы в любом ее проявлении.

Рассматривая содержание принципа неприменения силы и угрозы силой, следует отметить, что в соответствии с п. 4 ст. 2 Устава «все Члены ООН воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций». Положение данного принципа полностью отражается в п. II Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, в котором указывается, что никакие соображения не могут использоваться для того, чтобы обосновывать обращение к угрозе силой или к ее применению в нарушение этого принципа. (4:6)

Принцип о неприменении силы и угрозы силой, наряду с другими принципами международного права, нашел свое отражение и в Уставе Содружества Независимых Государств, который был *принят 22 января 1993 г. в г. Минске на заседании Совета глав государств.* В ст. 3 Устава СНГ, в частности, указывается, что «для достижения целей Содружества государства члены, исходя из общепризнанных норм международного права и Хельсинкского Заключительного акта, строят свои отношения в соответствии с принципами, совпадающими с принципами международного права, среди которых важное место занимает принцип неприменения силы или угрозы силой против политической независимости государства-члена СНГ.

По своей сущности принцип неприменения силы и угрозы силой означает:

• запрещение оккупации территории другого государства в нарушение норм международного права;

• запрещение актов репрессалий, связанных с применением силы;

• предоставление государством своей территории
другому государству, которое использует ее для совершения агрессии против третьего государства;

• организацию, подстрекательство, оказание помощи или участие в актах гражданской войны или террористических актах в другом государстве;

• организацию или поощрение организации вооруженных банд, иррегулярных сил, в частности, наемников для вторжения на территорию другого государства [3:34].

Если рассмотреть вкратце содержание рассматриваемого принципа, то можно отметить следующее:

Во-первых, «запрещение оккупации территории другого государства в нарушение норм международного права» предполагает запрет оккупации всей или части территории другого государства как путем применения военной силы, так и путем использования иррегулярных войск, наемников, частных военных организаций. Оккупация, в отличие от аннексии, означает установление временного контроля над территорией суверенного государства или ее части, а не установление над ним суверенитета. Однако на практике встречаются случаи оккупации части территории другого государства и создание на ней марионеточного режима, через который полностью контролируется такая территория и где не допускаются представители международных организаций. Оккупированная территория в данном случае де-юре в соответствии с международным правом является частью другого государства, но по сути фактически она может находиться под полным контролем агрессора.

На наш взгляд элементом угрозы является демонстрация военной или иной вооруженной силы и вооружений непосредственно вблизи границы независимых государств для их запугивания и оказания на них определенного воздействия с целью ограничения суверенитета государства на части своей территории, которая может выражаться в проведении военных учений и маневров или концентраций военной силы у границ сопредельного государства.

Во-вторых, «запрещение актов репрессалий, связанных с применением силы» по своей сути означает применение принудительных мер одним государством в ответ на неправомерные действия другого государства, нарушающие принципы международного права, международных и межгосударственных договоров. Однако применение в отношении государств-нарушителей (военной) силы не допускается, так как это может быть расценено как акт агрессии. При этом могут быть применены в отношении государств-нарушителей соответствующие (контр) меры политического и экономическкго характера (например, санкции в виде эмбарго, бойкота, замораживания вкладов, введение индивидуальных санкций в отношении отдельных лиц и структур) с целью их принуждения к выполнению принятых на себя международных обязательств.

В-третьих, «предоставление государством своей территории другому государству», которое использует ее для совершения агрессии против третьего государства, предполагает целенаправленное действие государств, предоставляющих свою территорию другому государству по размещению военной инфраструктуры, вооруженных, иррегулярных и иных сил для совершения агрессии против других государств. В подобных случаях государство, предоставившее свою территорию другому государству для совершения агрессии против суверенных государств, должна нести ответственность наравне с агрессором. При этом предоставление государством своей территории для размещения военной инфраструктуры другому государству и военному блоку или организации с целью самообороны или коллективной безопасности не должно рассматриваться в указанном контексте.

В-четвертых, «организация, подстрекательство, оказание помощи или участие в актах гражданской войны или террористических актах в другом государстве» с точки зрения международного права понимается как грубейшее нарушение основополагающих принципов и норм международного права. Такие действия в основном направлены против суверенитета и территориальной целостности суверенных государств, их политического и экономического курса. Под организацией в данном случае понимается создание органа (центра, штаба), который берет на себя организацию, руководство и разработку плана участия в актах гражданской войны или совершения террористических актов, а также совершение иных действий, связанных с финансированием, подысканием и подбором участников, обеспечением их амуницией, оружием, боеприпасами, транспортом и т.д. Под подстрекательством «к актам гражданской войны или террористическим актам» следует понимать преднамеренное распространение ложных сведений провокационного характера, умышленное создание очагов напряжения, разжигание конфликтных ситуаций, убийство граждан и т.д.

В-пятых, организация или поощрение организации вооруженных банд, иррегулярных сил, в частности, наемников, для вторжения на территорию другого государства предполагает, как было указано выше, создание, сговор, подыскание и подбор участников вооруженных банд, иррегулярных сил, наемников, добровольцев их руководства, разработка плана действия, финансирование, оснащение,

вооружение, обеспечение транспортом и т.д. поощрением в данном контексте следует понимать материальное и моральное поощрение за организацию вооруженных банд, иррегулярных сил, добровольцев и наемников для вторжения на территорию другого государства. Кроме поощрения материального характера следует рассматривать и поощрение морального свойства, например, публичное восхваление и героизация противоправных действий деструктивных сил на территории другого государства через СМИ в глазах населения. (1:77)

Практика последних лет подтверждает, что задача безусловного утверждения принципа неприменения силы в международной жизни, к сожалению, не сошла на нет, а, напротив, стала еще более актуальной. С момента создания ООН человечество проделало огромный путь, мир значительно изменился. Эти изменения одновременно таят в себе и новые возможности, и новые опасности.

Международная безопасность, как это отмечалось в Декларации об усилении эффективности принципа отказа от угроз силой или ее применения в международных отношениях, одобренной на 42-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в 1987 г., должна основываться на принципах отказа от применения силы, мирном сосуществовании государств с различными социальными системами и праве свободного выбора и независимого развития каждой страны.

В декларации последовательно проводится мысль о том, что международная безопасность складывается из безопасности в различных регионах, и указывается, что государства - участники региональных соглашений или органов должны рассматривать возможность более широкого использования таких соглашений и органов для разрешения вопросов, относящихся к поддержанию международного мира и безопасности, в соответствии со ст. 52 Устава ООН. Таким образом, в декларации нашла отражение идея, не утратившая свою актуальность и сегодня, что в борьбе за всеобщую безопасность, за исключение войны из жизни общества должны быть задействованы все международные институты и формы, и прежде всего такой универсальный орган сотрудничества государств, как Организация Объединенных Наций.(2)

Литература

1. Черниченко С.В. Теория международного права. Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Изд-во «НИМП», 1999.
2. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. / Меж- дународное право в документах / Сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. – М., 2000.
3. Тузмухамедов, Б. От политических деклараций — к правовым доводам
4. Правовое регулирование применения силы в международных отношениях2010 / Опарина Марина Владимировна
5. Мирное разрешение международных споров без применения силы или угрозы силой -основа современного международного правопорядка2015 / И.К. Шаов

Güc tətbiqindən çəkinmə prinsipi
Xülasə

BMT Nizamnaməsinin müddəaları bütün üzv dövlətləri öz beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə və mübahisəli məsələləri beynəlxalq təhlükəsizliyə münasibətdə dinc üsulla həll etməyə səsləyir. BMT Nizamnaməsi təhlükəsiz beynəlxalq aləmin qurulmasında dərin rol oynayır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi dövlət suverenliyi və siyasi müstəqilliyi təhlükə altına alan güc tətbiq edilməsinə dair qadağanı nəzərdə tutur. Bundan əlavə, 2-ci maddə müasir müharibə vasitələrinin real qiymətləndirilməsi üçün əla nümunədir və müharibə cinayətlərinin və 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasına əsasən vacib normaların pozulmasının qarşısını almaq üçün vacib bir müddəa kimi qəbul edilməlidir.

Principle of non-use of force
Summary

The provisions of UN Charter call upon all member-States to comply with their international obligations and regulate all contentious matter in a peaceful way with respect to the international security. The UN Charter being the binding instrument plays a profound role in building the safe international arena. According to the Article 2 of UN Charter, it's evident that, the provision envisages the prohibition of resorting to use of force which jeopardizes the State Sovereignty and political independencd. Furthermore, Article 2 is a great illustration for the real assesment of contemporary means of war and should be considered as essential provision for impediment of war crimes and prevention the violations of important norms under the Geneva Conventions 1949.

Rəyçi: prof.R.Məmmədov

Göndərilib: 17.06.2020 Qəbul edilib: 19.06.2020

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/115-119

Firəngiz Tərlan qızı Heybətova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
f.heybetova@mail.ru

AZƏRBAYCANDA TİBBİ SIĞORTANIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *sığorta, tibbi sığorta, icbari tibbi sığorta*
Key words: *insurance, health insurance, compulsory health insurance*
Ключевые слова: *страхование, медицинское страхование, обязательное медицинское страхование*

Giriş

Dünya praktikası göstərir ki, icbari tibbi sığorta sistemləri əhalinin tibbi xidmətlə ümumi əhatəsini təmin edir. Müxtəlif ölkələrdə icbari tibbi sığortanın həyata keçirilməsinin və fəaliyyət göstərməsinin məqsədlərindən asılı olmayaraq, icbari tibbi sığorta sisteminin davamlılığı və effektivliyini təmin edən ümumi fəaliyyət mexanizmləri və inkişaf meylləri mövcuddur.

İcbari tibbi sığorta fondları, bütün sosial tərəfdaşların nəzarət şuraları və ya digər qurumlar vasitəsilə idarəetmədə yüksək dərəcədə iştirakı ilə yüksək səviyyəli muxtariyyət səviyyəsinə malikdir.

İcbari tibbi sığorta sisteminin müxtəlif elementlərinin fəaliyyətinin özünü tənzimləməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş mexanizmlər mövcuddur: idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması, tariflərin təyin edilməsi, texnoloji qiymətləndirmə, tibb işçilərinin ixtisaslarının tanınması, tibb işçilərinin akkreditasiyası və s. Bu baxımdan, tibbi sığortanın mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir.

Təhlillər

2019-cu il Azərbaycanda genişmiqyaslı islahatlar, ilk növbədə sosial islahatlar ilinə çevrildi. Prezident İlham Əliyevin sərəncam paketləri milyonlarla vətəndaşımıza təsir etdi: maaşlar, pensiyalar, müxtəlif sosial müavinətlər dəfələrlə artdı. Tezliklə ölkənin səhiyyə sektorunda əsaslı bir dəyişiklik olacaqdır. Bu gün ən müasir və axtarılan sosial hadisələrdən birinin - icbari tibbi sığortanın son icrası üçün hazırlıqlar aparılır. Bu proqram sanki ölkənin hər bir vətəndaşını əhatə edəcəkdir [5].

İcbari tibbi sığorta dünyanın çox ölkəsində çoxdan adi hal alıb. 2020-ci ilin yanvarından bu mütərəqqi sığorta sistemi Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlayacaq.

Bu yeniliyə hazırlıqlar bir neçə il əvvəl başladı. Bir sıra mərhələlər keçildi ki, bu da ölkənin səhiyyə sisteminin və sığorta sisteminin əsasən bu prosesə nə dərəcədə hazır olduğunu müəyyən etməyə imkan verdi.

İcbari tibbi sığorta vətəndaşların dövlətdən pulsuz tibbi yardım almaq hüquqlarına riayət olunmasını təmin edən bir sistemdir. Azərbaycan Nazirlər Kabineti yanında 2016-cı ilin fevral ayında fəaliyyətə başlayan İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi icbari tibbi sığortanı həyata keçirəcək, tibbi xidmətlərin maliyyələşdirilməsi üçün vəsait toplayacaq, habelə tibbi xidmətlər alacaq və tibbi xidmət üçün bütün zəruri xərcləri ödəyəcək. 2018-ci ildən Agentlik ictimai hüququn hüquqi subyekti kimi fəaliyyət göstərir [4].

Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin subyektləri bunlardır: Tibbi xidmətlər, tibb müəssisələrini müəyyən edən və maliyyələşdirən İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi - xidməti sifariş edən və sığorta olunanlar - bu xidmətlərdən istifadə edəcək əhali, siyasətçilər - müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət verdiyi orqanlar (təşkilatlar), sığorta müqaviləsinin tərəfi olan və məcburi olaraq sığorta haqları ödəməli olan yerli hüquqi şəxslər kimi tibbi sığorta, habelə tibbi xidmət göstərənlər - "Şəxsi tibbi fəaliyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq özəl tibb fəaliyyəti və özəl tibbi təcrübə ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, habelə dərman vasitələri haqqında "Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq əczaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər.

Başqa sözlə, proses aşağıdakı kimi aparılır: bir vətəndaş şəxsiyyətini təsdiqləyən sənədlə tibb müəssisəsinə gəlir, qəbul şöbəsində məlumatları elektron bazaya daxil edilir, sonra müvafiq mütəxəssisə müraciət edir, bu da öz növbəsində xəstənin tibbi tarixini, diaqnozu göstərir. Göstərilən xidmətlərə görə xəstəxana hesabına pul köçürməzdən əvvəl, İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi tibbi-iqtisadi müayinə və vətəndaşlara göstərilən tibbi xidmətin keyfiyyətini yoxlayır.

Azərbaycanda icbari tibbi sığortanın hərtərəfli həyata keçirilməsinə hazırlıq 3 il əvvəl Mingəçevir, Yevlax və Ağdaş rayonlarında pilot layihənin həyata keçirilməsi ilə başladı.

İcbari tibbi sığortanın fərqli cəhətlərdən olan vətəndaşların sosial təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Əvvəla, həmrəylik prinsipinə əsaslanan icbari tibbi sığorta agentliyinin büdcəsi bütün vətəndaşlara tibbi xidmət almaq üçün bərabər hüquqlar təmin edəcəkdir. İşsiz, aztəminatlı və yetkinlik yaşına çatmayanlar eyni miqdarda tibbi xidmətlər, habelə əhalinin gəlirli təbəqələrinə sahib ola bilərlər.

İcbari tibbi sığortanın tətbiqi vətəndaşların sosial-iqtisadi rifahına və ölkənin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. İlk növbədə həkimlərin maaşı artacaq. Xidmətlərin sistemləşdirilməsi, rəqəmsallaşdırılması, elektron xidmət sistemlərinin tətbiqi, çağırışların müvafiq xidmət qruplarına (əvvəlcə ailə həkimlərinə, sonra isə ixtisaslaşmış həkimlərə) yönəldilməsi alqoritmi həm vətəndaşlara, həm də həkimlərə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının baş direktorunun sözlərinə görə, "icbari tibbi sığorta sosial yük deyil, insan kapitalına qoyulan bir sərmayədir" deyən analitik ölkədə neftə yatırımın insan kapitalına qoyulan investisiya ilə əvəz olunduğunu qeyd etdi. İcbari tibbi sığorta bu sərmayənin yaxşı bir nümunəsidir və səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin ən təsirli və effektiv üsulu hesab edilə bilər. Beləliklə, icbari tibbi sığortanın tətbiqi tibbi xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və bununla da vətəndaşlar üçün sistemli, daha səmərəli, səmərəli və bərabər xidmətlərin göstərilməsində təsirli vasitə rolunu oynayacaqdır [2].

Dövlət İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi "TƏBİB dövlət hüquqi şəxsinin tabeliyində olan tibb müəssisələrində tibb işçilərinin əmək haqqı sistemi haqqında" Əsasnaməni təsdiqləyib. Reqlamentə əsasən, tibb işçisinin əmək haqqı vəzifəsindən, iş stajından və işin qiymətləndirilməsindən, iş şəraitinə görə müavinətdən, əmək məcəlləsində nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərdən asılı olaraq təyin olunan rəsmi əmək haqqından (tarif dərəcəsindən) ibarətdir.

Aşağıda tibb işçiləri üçün maaş artımının təmin olunduğu iş şərtləri göstərilir:

- sağlamlıq üçün təhlükə və çətin iş şəraiti üçün;
- sağlamlıq üçün təhlükəli və xüsusilə ağır iş şəraiti üçün;
- əldə edilmiş immun çatışmazlığı sindromu (AİDS) və insan immun çatışmazlığı virusu (HİV) ilə əlaqəli iş şəraiti üçün;
- ixtisas səviyyəsinə görə;
- davamlı təcrübə üçün;
- gecə iş üçün;
- iş şəraitinin xüsusiyyətləri üçün;
- mürəkkəblik, gərginlik, işin yüksək keyfiyyəti və yüksək əmək nəticələri üçün.

Tibb işçilərinin əmək haqlarına həvəsləndirici müavinətlər tutduqları vəzifədən və xidmət üçün sabit və ya həvəsləndirici müavinət şəklində görülən işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ödənilir.

Vəzifə xüsusiyyətlərindən və bəzi həkimlərin aylıq rəsmi əmək haqqına (tarif dərəcəsinə) uyğun stabil və təşviqedici müavinətlərin müvafiq tibb ixtisası (vəzifəsi) mütəxəssisləri ilə xəstələrin müraciətlərinin qeyd olunmasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimidir [7]:

Cədvəl 1. Həkimlərin maaşına həvəsləndirici bonusun miqdarı

İxtisası / vəzifəsi adı	Həkimlərin maaşına həvəsləndirici bonusun miqdarı
Həkimlərinə müavinət hesablanan şöbə (şöbə) müdirləri	100 manat
Səhiyyə xidmətləri təşkilatının həkimləri (diş həkimi istisna olmaqla)	200 manat
Əczaçı mövqeyində həkimlər	260 manat
Ailə həkimi olaraq çalışan həkimlər	300 manat
Laboratoriya həkimi kimi çalışan həkimlər Statistikaya ixtisaslaşan həkimlər	340 manat
Ailə Sağlamlığı Mərkəzində bir şöbə müdiri olaraq çalışan həkimlər Reanimatoloq işləyən həkimlər Qadın məsləhətxanalarının və ailə sağlamlıq mərkəzlərinin mama-ginekoloqları	480 manat
Aptek şöbəsinin müdiri işləyən həkimlər	570 manat

Qeyd: Bundan əlavə, həkimlərə xidmət üçün təşviq mükafatları verilir
Mənbə: Həkimlərin əməkhaqlarına əlavələr tətbiq ediləcək, https://its.gov.az/bloq/hekimlerin-emekhaqlarina - elaveler-tetbiq-edilecek

Bundan əlavə, tibbi ixtisaslar / vəzifələr tərəfindən göstərilən xidmətləri ölçmək və qiymətləndirmək üçün həkimlərə xidmət üçün təşviq mükafatları verilir. Optimal iş yükü və iş saatları nəzərə alınmaqla, tibbi xidmətlərin yuxarı kəmiyyət dərəcəsi məhduddur və yuxarı kəmiyyət standartından artıq olduqda göstərilən tibbi xidmətlər üçün əlavə ödəniş ödənilmir.

Hər gecə növbəsi üçün reanimasiya şöbəsinin həkimlərinə 30 manat əlavə pul verilir; gecə növbəsində tibbi xidmət göstərən hər bir xəstə üçün - 5 manat.

Sabit təşviq müavinətləri mükafat kateqoriyasına uyğun olaraq təcili yardım və təcili tibbi yardım xidmətlərinin rəhbərləri, həkimləri və dispetçerlərinin aylıq rəsmi əmək haqqına (tarif dərəcəsinə) tətbiq edilir.

Tibbi işçilərə təhlükəli və çətin iş şəraitində işləmək üçün rəsmi əmək haqqının (tarif dərəcəsinin) 15% -i, təhlükəli və xüsusilə ağır iş şəraitində işləmək üçün 20% -lə, əldə edilmiş immun çatışmazlığı sindromu (AİDS) və insan immun çatışmazlığı virusu (HİV .işlə əlaqəli şəraitdə işləmək üçün 60% aylıq bonus ödənilir [7].

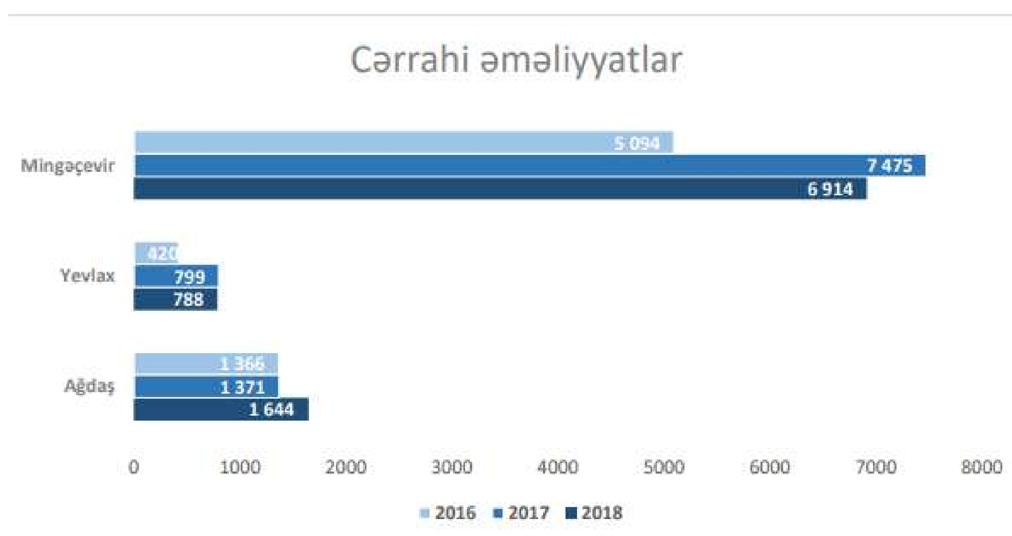
Yaşayış yerlərindən uzaq kənd və qəsəbələrdə işləyən və sabit təşviq müavinəti alan həkimlərə sabit müavinətlər də verilir.

Gecə işinə birbaşa cərrahiyyə, reanimasiya, mamalıq, ginekologiya və təcili yardım sahəsində (tibb şöbəsi, şöbə, stansiya, ofis və s.) məşğul olan tibb müəssisələrinin həkimlərinə gecə növbəsində hər iş saatı üçün rəsmi əmək haqqı (tarif dərəcəsi) üzrə saatda 50% bonus verilir. Təcili yardım işçilərinə münasibətdə - Qaydanın 17.4-cü bəndində göstərilən sabit həvəsləndirici mükafatın 35% -i, digər işçilər üçün isə rəsmi əmək haqqının 35% -i miqdarında (tarif dərəcəsi).

2018-ci ildə Dövlət İcbari Sığorta Agentliyində tibb işçiləri tərəfindən həkimlərə edilən ziyarətlərin sayı 1,1 milyon təşkil edib. 2017-ci illə müqayisədə həkim ziyarətlərinin sayı 27% artmışdır. Evə yazılmış xəstələrin sayı 21454, əməliyyatların sayı isə 9.346 təşkil etdi.Hər xəstələrin 60% -i və əməliyyatların 74% -i Mingəçevir şəhər mərkəzi xəstəxanasında edildi.

Bu tibb işçilərinin fəaliyyətini optimallaşdırmaq və nəticədə maliyyə ehtiyatlarına qənaət etmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. 2016-cı illə müqayisədə pilot ərazilərdə yataqlarda keçirilmiş günlərin orta sayı 11,7-dən 4,6-a düşdü. Bundan əlavə, 2018-ci ildə Ağdaş bölgəsində yataq tədarükçüsü optimallaşdırıldı və çarpayıların sayı 370-dən 170-ə endirildi [1].

Şəkil 1. Pilot ərazilər üzrə cərrahi əməliyyatlar, 2016-2018-ci illər

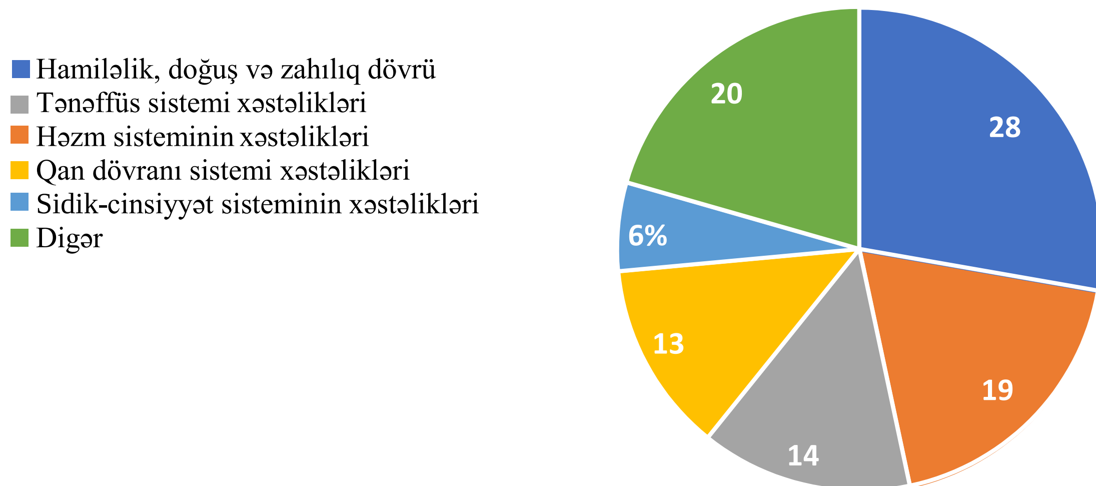
Mənbə: İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin 2018-ci il üzrə fəaliyyətinə dair HESABAT, https://its.gov.az/files/1/icbari_tibbi_sigorta_uzr_dovlt_agentliyinin_illik_hesabati_2018.pdf

Əsas xəstəlik sinifləri üzrə statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, Agentliyin tabeliyinə verilmiş tibb təchizatçılarında evə yazılan pasiyentlər arasında əsas yeri hamiləlik, doğuş və zahılıq dövrü ilə bağlı

müraciətlər tutur. Doğuşun fizioloji proses olduğunu nəzərə alsaq, pilot ərazilərdə əhalinin əsas xəstəlikləri tənəffüs, həzm, qan dövranı və sidik-cinsiyyət sistemlərində olan şikayətlərdən ibarət olmuşdur. İTS-nin tətbiq olunduğu birinci ildə əvvəlki il ilə müqayisədə pasiyentlərin ümumi sayında 24.4% artım olmuşdur. 2018-ci ildə isə 2017-ci il ilə müqayisədə pasiyentlərin ümumi sayında 11% azalma müşahidə olunmuşdur.

Agentliyin tabeliyinə verilmiş tibb təchizatçılarının 2018-ci ildə stasionar fəaliyyətinin 80%-i tənəffüs (19%), həzm (14%), qan dövranı (13%), sidik-cinsiyyət (6%) sistemləri xəstəlikləri və hamiləlik, doğuş və zahılıq dövrü (28%) ilə bağlı olmuşdur. Buna dair məlumat aşağıdakı diaqramda əks olunmuşdur:

Şəkil 2. Agentliyin tabeliyinə verilmiş tibb təchizatçılarında evə yazılan pasiyentlərin əsas xəstəlik sinifləri üzrə bölgüsü, 2018-ci il üzrə

Mənbə: İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin 2018-ci il üzrə fəaliyyətinə dair HESABAT, https://its.gov.az/files/1/icbari_tibbi_sigorta_uzr_dovlt_agentliyinin_illik_hesabati_2018.pdf

Ümumilikdə, pilot layihə əhatəsində 2018-ci il üzrə səhiyyə xərclərinin maliyyələşdirilməsinə 32 660,39 min manat vəsait xərclənmişdir. Bu xərclərin 26 921,34 min manatı Agentliyin tabeliyinə verilən tibb təchizatçılarının (ilkin səhiyyə xidməti daxil olmaqla), 2 307,89 min manatı pilot ərazilərdə baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlərin göstərilməsi mümkün olmayan Agentliklə müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən tibb təchizatçılarının, 3 431,16 min manatı isə əvəzləşdirilməyən və dövlət büdcəsinə geri qaytarılan əlavə dəyər vergisinin payına düşür.

Nəticə

Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda məcburi tibbi sığorta sistemində sığorta prinsipləri qismən tətbiq olunur. Sığorta prinsiplərinin kifayət qədər yerinə yetirilməməsi və müvafiq olaraq, Azərbaycan icbari tibbi sığorta sistemində sığorta qurumlarının olmaması maliyyə vəsaitlərinin inzibati idarəetmə təcrübəsi ilə əvəz olunur. Sığorta prinsiplərinin icrası maliyyələşdirmə sistemində iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsi üçün dəqiq müəyyən edilmiş, sabit qaydaları əhatə edirsə, inzibati idarəetmə qeyri-səlis, vaxt dəyişən, tez-tez maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsi və istifadəsinə nəzarət qaydaları ilə xarakterizə olunur.

İcbari tibbi sığorta sisteminin bu ziddiyyəti aşağıda müzakirə olunan bir sıra problemlərin mərkəzində dayanır:

- tibbi xidmətə görə ödənişin yeni metodlarına natamam keçid;
- tibbi xidmət tariflərinin zəif əsaslandırılması, onların həddən artıq fərdi olması;
- özəl tibb təşkilatlarının icbari tibbi sığorta sistemində iştirakına maneələrin saxlanılması;
- sığorta tibb təşkilatlarının rəqabət üçün kifayət qədər əsasları;
- bir kanallı maliyyələşdirmə sisteminə natamam keçid/

İcbari tibbi sığorta sisteminin yaradılması bu sistemin iştirakçıları arasında (səhiyyə orqanları, icbari tibbi sığorta fondları, sığorta tibb təşkilatları, dövlət tibb müəssisələri) resursdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün kifayət qədər motivasiyanın formalaşmasına səbəb olmamışdır.

Ədəbiyyat

1. İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin 2018-ci il üzrə fəaliyyətinə dair HESABAT. https://its.gov.az/files/1/icbari_tibbi_sigorta_uzr_dovlt_agentliyinin_illik_hesabati_2018.pdf
2. Здравоохранение выйдет на качественно новый уровень - фундаментальная реформа в Азербайджане, https://its.gov.az/bloq/zdravookhranenie-vyydet-na-kachestvenno-novyy-uroven-fundamentalnaya-reforma-v-azerbaydzhane
3. Какие услуги включены в Пакет обязательного медицинского страхования в Азербайджане, https://www.trend.az/azerbaijan/society/3176685.html
4. Обязательное медицинское страхование: Что изменится для пациентов?, https://report.az/ru/ zdravookhranenie/obyazatelnoe-medicinskoe-strahovanie-v-azerbaydzhane-2019/
5. Внедрение обязательного медицинского страхования станет крупнейшей мерой социальной реформы в 2020 году", http://ecoreform.az/news/vnedrenie_obyazatelnogo_medicinskogo_strahovaniya_stanet_ krupneyshey_meroy_socialnoy_reformy_v_2020_godu-694
6. Xəbərlər, https://its.gov.az/page/xeberler
7. Orta, kiçik tibb və qeyri-tibb işçilərinin əməkhaqlarına əlavələr tətbiq ediləcək, https://its.gov.az/bloq/ orta-kicik-tibb-ve-qeyri-tibb-iscilerinin-emekhaqlarina-elaveler-tetbiq-edilecek
8. Həkimlərin əməkhaqlarına əlavələr tətbiq ediləcək, https://its.gov.az/bloq/hekimlerin-emekhaqlarina-elaveler-tetbiq-edilecek

The current state of health insurance in Azerbaijan

Summary

The main topic of the article is to review the current state of health insurance in Azerbaijan. It is noted that the relevance of studying the state of health insurance in Azerbaijan has always been an important problem. At the same time, the study of the current state of health insurance plays an important role in revealing the prospects of this area.

Текущее состояние медицинского страхования в Азербайджане

Резюме

Основной темой статьи является рассмотрение текущего состояния медицинского страхования в Азербайджане. Отмечается, что актуальность изучения состояния медицинского страхования в Азербайджане всегда была важной проблемой. В то же время изучение современного состояния медицинского страхования играет важную роль в раскрытии перспектив этой области.

Rəyçi: h.f.d. M.Abbasbəyli

Göndərilib: 27.06.2020 Qəbul edilib: 29.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/120-125

Məleykəxanım Firdovsi qızı Rəhimli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rahimli96@inbox.ru

DÜNYADA İCBARİ SIĞORTANIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sığorta, icbari sığorta, icbari tibbi sığorta*
Keywords: *insurance, compulsory insurance, compulsory medical insurance*
Ключевые слова: *страхование, обязательное страхование, обязательное медицинское страхование*

Giriş

Dövlətdəki rifah sisteminin elementlərindən biri də sığortadır. Sığorta əhali, müəssisələr arasında mənfi hadisələr baş verdikdə maliyyə amortizatoru kimi çıxış edir, cəmiyyətin, o cümlədən maliyyə qurumlarının sosial, maliyyə və iqtisadi sistemlərinin sabitliyini təmin edir.

Müasir şəraitdə dövlət sığorta siyasətinə müxtəlif iqtisadi və sosial hədəflərə çatmağı bacaran, müvafiq qanunlar qəbul edərək onların icrasına nəzarət etməklə milli sistemlərin inkişafını təmin edə bilən çox məqsədli maliyyə aləti kimi baxmaq olar.

Könüllü sığorta xidmətlərinə mövcud ödəməqabiliyyəti tələbinin aşağı olması ilə məcmu sığorta haqlarının ən böyük artımını əhalinin potensial risk qruplarının, hüquqi şəxslərin sığorta təminatını yaratmağa, habelə dəymiş ziyana görə dövlət xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verən icbari sığorta təmin edir.

İcbari sığorta formasının mövcudluğunun zəruriliyi onun böyük sosial əhəmiyyətindən irəli gəlir. İcbari sığortanın bəzi növləri ölkə əhalisinin əksəriyyətinə əlavə sosial müdafiəni təmin edən qrupa aiddir. Məsələn, bu, əmək məhsuldarlığının davamlılığını artırmaq üçün yol qəzası risklərinin həyata keçirilməsində zərərin ödənilməsinə yönəldilmiş sosial proseslərin inkişaf və tənzimlənməsində ən vacib makroiqtisadi mexanizmlərdən biri olan nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortasıdır.

Metod

Tədqiqat prosesində sistemli tədqiqat metodları, ümumiləşdirmə, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyekti icbari sığortadır. Tədqiqatın aparılmasında yerli və xarici alimlərin dünyadakı icbari sığorta sahəsindəki tədqiqatlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

İcbari sığorta qanuna uyğun olaraq həyata keçirilən sığortadır. Onun növləri, şərtləri və icra qaydaları yalnız müvafiq ölkə qanunları ilə müəyyən edilə bilər. İcbari sığortanın, habelə könüllü sığortanın obyektləri həyat, sağlamlıq, əmlak, mülki məsuliyyət ola bilər.

İcbari sığortanın məqsədi çox sayda fiziki və hüquqi şəxs üçün təhlükə yaradan təhlükəli risklərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş sığorta fondlarının formalaşdırılmasına zəmanət verməkdir.

İcbari sığorta inkişaf etməkdə olan bazarlarda tipik yola tam uyğun gələn Azərbaycan sığorta bazarının əsas inkişaf mənbəyidir. Sığorta mexanizmi, ölkədə xərclərin azaldılması, o cümlədən təbii və digər fəlakətlərin qurbanlarına dəyən zərərin ödənilməsi baxımından dövlət büdcəsinə təzyiq səviyyəsini azaltdığı üçün ölkədə iqtisadi sabitliyin qorunması üçün vacib vasitədir (Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N., 2018).

İcbari sığorta həm də onun əksər növlərində sığortanın üçüncü tərəflərin xeyrinə olması ilə xarakterizə olunur. Üstəlik, bu sığorta ilə üçüncü tərəflər əslində sığortalananların hərəkətlərindən qorunur. Bu, bəlkə də ən çox görülən icbari sığortanın növlərindən biri - nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyət sığortası nümunəsində aydın görünür. Burada sığortalanan artan təhlükə mənbəyi olan nəqliyyat vasitəsinin sahibidir. Xeyir qazanan şəxs nəqliyyat vasitəsi sahibinin, yəni sığortalının özünün hərəkətləri nəticəsində baş verən nəqliyyat qəzasının qurbanıdır. Nəticədə, bütün konstruksiya sığortalıların hərəkətlərindən təsirlənmiş şəxsə kömək məqsədi daşıyır. Buna görə, bu cür sığorta, prinsipcə, sığortaçıların özləri üçün xüsusilə cəlbedici deyildir, bu onu icbari, yəni sığortalılar üçün məcburi hala gətirir.

Həm də qeyd edək ki, icbari sığorta inkişaf etmiş sığorta sistemi olan dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində istifadə olunur.

İcbari sığorta formasının ümumi təsnifatı aşağıdakı meyarlara uyğun aparılır: (Qrişenko N.B, 2016: s.38)
- əhalinin əhatə etməsinə görə: tam, seçmə;
- sahədən asılı olaraq: şəxsi , əmlak;
- növündən asılı olaraq: ümumi icbari sığorta, icbari dövlət sığortası;

- sığortaçılar üçün: sosial sığorta fondları, sığorta şirkətləri;
- müqavilə bağlamaq şəklində: sığortaçı ilə sığortalı arasında xüsusi sığorta müqaviləsi bağlamadan, sığorta şirkəti ilə sığorta müqaviləsi bağlamaq şəklində;
- icbari dövlət sığortasına məruz qalmış şəxslərdən asılı olaraq: dövlət qulluğunda çalışanlar üçün təsis edilmiş; mülki və hərbi obyektlərdə, ekoloji və digər fövqəladə fəlakətlərdən radiasiya qəzalarına məruz qalan şəxslər üçün yaradılmışdır; virusologiya, tibbi, psixiatrik və digər növ yardımların göstərilməsi sahəsində tibbi və digər elmi tədqiqatlarla məşğul olanlar, habelə müxtəlif xilasedici əməliyyatlarla məşğul olanlar üçün təsis edilmiş ;
- sığorta müddəti üzrə: qısamüddətli , illik, müddətsiz;
- sığorta haqlarının ödənilməsi formasına görə: birdəfəlik haqların ödənilməsi ilə sığorta, sığorta haqlarının vaxtaşırı ödənilməsi ilə sığorta;
- müqavilədə göstərilən şəxslərin sayına görə: fərdi sığorta; kollektiv sığorta.

Yuxarıda göstərilən icbari sığorta növlərinin siyahısından belə çıxır ki, şəxsi əmlakın sığortası üzrə öhdəlik qanunla bu əmlakın sahibinə verilə bilməz.

Bir qayda olaraq, icbari sığorta sığortalıların hesabına həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, sığortaçı bu və ya digər şəkildə sığorta haqlarının ödənilməsi ilə bağlı xərcləri sığortalıların hesabına kompensasiya etmək hüququna malik deyildir (məsələn, sığorta olunan işçinin əmək haqqından çıxmaqla).

İstisna, sərnişinlərin icbari sığortasıdır, qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda onların hesabına həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, icbari sığorta, sığortalı ilə sığortaçı arasındakı münasibətlər mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq yarandıqda tərəflərin əvvəlcədən razılaşdırılmasını tələb etməyən sığorta formasıdır. İcbari sığorta növünün tətbiq olunması sferası və onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları da prinsiplərə uyğun həyata keçirilir: icbari sığortanın əsas şərtləri barədə məlumatın şəffaflığı; sığortaçılar və digər şəxslər üçün sığorta müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün real imkan; sığorta müqaviləsi tərəflərinin və digər şəxslərin, o cümlədən dövlətin məsuliyyət şərtləri.

Dünya praktikasında icbari sığortanın tətbiqi üçün kifayət qədər başa düşülən meyarlar mövcuddur ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: (Qrişenko N.B, 2016: s.46)

1) bu sığorta növünün yararsızlığı səbəbindən sığorta qrupları kommersiya məqsədi ilə sığorta üçün qəbul edilmədikdə;
2) kommersiya sığortasının dəyəri sığortalılar üçün çox yüksəkdir;
3) Sığortaçı sığorta hadisəsinin baş verməsinin təhlükə dərəcəsini və mümkün nəticələrini düzgün qiymətləndirmir, lakin bu cür risklərin baş verməsindən sığortanın qorunmasına ictimai ehtiyac vardır.

Sonrakı, həyata keçirilmə yolu müəyyənləşdirilir: dövlət sığortasının özü maliyyələşdirmə büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirildikdə və sığorta siyasətinin alınması müəyyən bir fəaliyyət növünün həyata keçirilməsində və ya əmlaka sahib olmaq, istifadə etmək, sərəncam vermək üçün şərt olduqda həyata keçirilir (Anders S., 2017).

İkinci vəziyyətdə, iki növ sığorta fərqlənə bilər :

1) xüsusi qanunla tətbiq olunan və sığorta təşkilatı üçün xüsusi lisenziyanı tələb edən icbari ;
2) sığortalı üçün icbari olan icbari müqavilə . Onun şərtləri sığortaçı və sığortalanan arasındakı müqavilə ilə müəyyən edilir; sığortaçı bu tipi adi könüllü sığorta lisenziyası altında saxlayır.

İnkişaf etmiş ölkələrin xarakterik bir xüsusiyyəti icbari müqavilə sığortasının inkişafı lehinə icbari dövlət sığortasının rədd edilməsidir. Üstəlik, dövlət bunun sığorta təşkilatlarının inkişafına töhfə verdiyini güman etmir, əsas diqqəti vətəndaşların sığorta əhatəsini gücləndirməyə yönəldir (Makdonald C., 2013).

Keçid bazarlarında icbari sığorta xüsusi bir yer tutur: qapalı və ya qarışıq fəaliyyət formasından açıq formaya qədər. Bu cür bazarlara misal olaraq postsovet məkanında deyil, ötən əsrin ortalarında, bir çox ölkələrin iqtisadi və siyasi müharibədən sonrakı böhrandan çıxdığı Avropada da rast gəlmək olar (Obrien T., Markiviçz M., 2008).

Bu gün əksər ölkələrdə məsuliyyət sığortası ilə əlaqəli bir çox icbari sığortanın növləri mövcuddur.

Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası, təyyarə sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası, işçinin ölümü və ya xəsarət alması halında işəgötürənin məsuliyyət sığortası və artan təhlükə mənbələri sahiblərinin məsuliyyət sığortası (gəlir baxımından) qüvvədədir. Artan təhlükənin mənbələri, məsələn, silahlardır (Qoleva E.V., 2015: s.52).

Beləliklə, təxminən iyirmi icbari sığorta növü olan Almaniyada 1934-cü ildən bəri ovçuların üçüncü şəxslərin qarşısında icbari məsuliyyət sığortası mövcuddur. Böyük Britaniya qanunu üçüncü tərəfləri minmək və təhlükəli heyvanların sahibləri üçün məsuliyyətlərini sığortalamaq öhdəliyini daşıyır. Siyahı davam etdirilə bilər (bəzi növlər ekzotik görünəcək, lakin bunların hər birinin tətbiqi dövlətlərin konstitusiyaları və ümumi mülki hüquq normaları tərəfindən məntiqə uyğundur və dəstəklənir). Qanunvericiliyimizdə üçüncü tərəflərə vurulmuş zərərin əvəzini tam ödəməyi öhdəsinə götürən eyni tələblər mövcuddur.

İcbari müqavilə sığortasının bəzi növləri üçün sığortaçı sığorta müqaviləsinin vəziyyəti barədə sığortaçının fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanlarını məlumatlandırmaq məcburiyyətindədir. Azaldılmış məbləğdə və ya natamam şərtlərdə sığorta üçün məsuliyyət sığortalanan daşıyır (Arslan Ö., 2003).

Qərb praktikasında icbari tibbi sığorta icbari və dövlət sosial sığorta sistemləri arasında aralıq yer tutur.

Fransa təcrübəsi maraqlıdır, burada icbari sığortanın ilk növü - işçilərin və kəndlilərin pensiya sığortası - 1910-cu ildə tətbiq edilmişdir. Sonra tələb olunan növlərin sayı 120-ə qədər artdı; hazırda 104 növ var. Sığortanın icbari xarakter əldə etməsi çərçivəsində hüquq mənbələri bunlardır: Sığorta Məcəlləsi, Kənd Təsərrüfatı Məcəlləsi, Tikinti Məcəlləsi, Səhiyyə Məcəlləsi, Baş Vergi Məcəlləsi, Yol Hərəkəti Məcəlləsi və s. (Bir sıra nazirlik və idarələrin qərarları daxil olmaqla).

“İcbari sığorta” adlanan Sığorta Məcəlləsinin (II cild) xüsusi hissəsində yalnız dörd növ təyin edilmişdir. Bu:

1) quru nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi nəticəsində yarana biləcək zərər üçün məsuliyyət sığortası (mad. L 221.1 s.);

2) qaldırıcı maşın və mexanizmlərin istifadəsi nəticəsində yarana biləcək zərər üçün məsuliyyət sığortası (mad. L 230.1 s.);

3) tikinti layihəsinə dəymiş ziyana görə məsuliyyət sığortası (mad. L 241.1 s.);

4) ovçuların məsuliyyət sığortası (mad. L 230-1). (Zeyger S.S., 2016)

İcbari sığortanın 10 əsas istiqaməti var:

1) avtomobil sığortası;
2) nəqliyyat sığortası (yəni yük, dəniz və hava nəqliyyatı sığortası);
3) tibbi sığorta;
4) binaların və tikililərin sığortası;
5) idman, mədəniyyət, kütləvi əyləncə tədbirlərinin risklərinin sığortası;
6) təhsil, təlim və işlə əlaqəli risklərin sığortası;
7) sənaye, kənd təsərrüfatı, digər iqtisadi və maliyyə fəaliyyətlərinin risklərinin sığortası;
8) müxtəlif növ peşə məsuliyyətinin sığortası;
9) ayrı-ayrı fərdlərin sığortası;
10) müəyyən növ maddi obyektlərin sığortası.

İcbari sığortanın 104 növündən:

- 84 növ yalnız müxtəlif məsuliyyət növlərinin sığortasına aiddir;
- 6 növ eyni zamanda sığortalıya maddi ziyan vurma riskini və onun üçüncü şəxslər qarşısında məsuliyyətini əhatə edir;
- 8 növ müxtəlif növ əmlakın sığortasına aiddir;
- 6 növ müəyyən şəxslərin həyat və sağlamlıq sığortasına aiddir.

1979-cu ilin yanvarında Fransa qanunverici bir çox dövlət üçün bir modelə çevrilən bir tikinti layihəsi üçün icbari məsuliyyət sığortasını tətbiq etdi. Bu növ podratçının (inşaatçılar, o cümlədən subpodratçılar, dizaynerlər, məsləhətçilər, hazırlayanlar, material və komponentlər tədarükçüləri, habelə texniki müfəttişlər) tikinti sifarişçisi qarşısında obyektin təhvil verildiyi gündən etibarən 10 il ərzində inşaatın dayanıqlığının (sabitliyinin) mümkün pozulmasına görə məsuliyyəti əhatə edir. Sığorta müddətinin uzunluğu bu sığorta növünə - “Desennal” (onillik) adını verdi (Hudson D., Brunsman J., 2017).

Podratçı ilə müqavilənin mövcudluğu və qanunun tələblərinə uyğunluğu üzərində nəzarət , inşaat icazəsi almaq üçün podratçının sənədlər paketinə baxarkən Fransanın müvafiq şöbəsinin rəhbərliyinə həvalə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə, təşkilatın yaşamasını təmin edən və vətəndaşlar üçün layiqli həyat səviyyəsini qorumağın yeganə mümkün forması, iqtisadi göstəricilərimiz üçün çalışdığımız əksər ölkələrin qanunvericisidir.

Bizim üçün ən yaxın nümunələr postsovet məkanının ölkələridir.

Ukraynada 42 icbari sığorta növü tətbiq edilmişdir. Bunların yarıdan çoxu-məsuliyyət sığortasıdır. Bunların arasında:

- nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyət sığortası;
- iqtisadi obyektlərin ekoloji və sanitariya-epidemioloji qəzalara səbəb ola biləcəyi yanğın və partlayış təhlükəsi obyektləri və obyektləri daxil olmaqla yanğın və qəzalar nəticəsində yarana biləcək zərərə görə sahibkarlıq subyektlərinin mülki məsuliyyətinin sığortası ;
- əgər belə bir razılaşma ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhsulların paylanması haqqında saziş əsasında investorların məsuliyyət sığortası, o cümlədən ətraf mühitə, insan sağlamlığına vurulan zərər;
- Ukraynanın Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi siyahıya görə, fəaliyyəti üçüncü tərəflərə zərər verə biləcək şəxslərin peşə məsuliyyətinin sığortası;
- turizm subyektlərinin turistin həyatına və ya sağlamlığına və ya əmlakına dəyən ziyana görə məsuliyyət sığortası;

- heyvan məhsulları, baytarlıq dərmanları, maddələr üçüncü şəxslərə dəymiş ziyana görə məsuliyyət sığortası;
- əmlakı idarə edən şəxsin bu əmlakın idarə edilməsindəki itkilərə görə maliyyə məsuliyyətinin sığortası;
- Ukraynanın Qanununa uyğun olaraq "Mənzil tikintisi və daşınmaz əmlak əməliyyatlarında maliyyə-kredit mexanizmləri və əmlakın idarə edilməsi haqqında" qanuna uyğun olaraq istehsalçının üçüncü şəxslərin qarşısında məsuliyyət sığortası. (Bakirov A.F., 2016)

Mövcud qanunvericilikdə icbari tibbi sığorta, nəqliyyat qəzalarından fərdi sığorta, mülki aviasiya obyektlərinin sığortası, su nəqliyyatı vasitələrinin sığortası, əkinçilik və çoxillik bitkilərin dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri, taxıl bitkiləri və şəkər çuğunduru, bütün mülkiyyət formalı kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən sığortalanması, maliyyə sığortası nəzərdə tutulur. Elektrik enerjisi ötürücülərinin elektrik xətlərinin və konvertor cihazlarının təbii fəlakətlər və ya texnogen fəlakətlər nəticəsində və üçüncü şəxslərin qanunsuz hərəkətlərindən sığortalanması qanunla tənzimlənir; ipoteka predmetinin təsadüfən məhv edilməsi, təsadüfən zərər və ya pisləşmə riskindən sığortası; əmlakın idarə edilməsi nəticəsində əldə edilmiş əmlakın ölüm və ya ziyan riskindən sığortası.

Bundan əlavə, ipoteka krediti müqavilələri və ipoteka sertifikatları üzrə ödəmələrin alınmaması, vaxtında alınmaması maliyyə risklərinin sığortası, "Maliyyə kredit mexanizmləri və əmlakın idarə edilməsi haqqında" Ukrayna Qanununa uyğun olaraq inşaatçı tərəfindən tikinti-quraşdırma işlərinin sığortası, mənzil tikintisi və daşınmaz əmlak əməliyyatlarında", güzəşt verilmiş əmlakın sığortası və s.normativ olaraq müəyyən edilmişdir.

Ukraynanın Nazirlər Kabineti icbari sığortanın proseduru və qaydalarını, standart müqavilənin formasını, icbari sığortanın lisenziyalaşdırılması üçün xüsusi şərtləri, sığorta məbləğlərinin və sığorta tariflərinin maksimum miqdarını və ya aktuar hesablamaların metodikasını müəyyən edir. Bəzi icbari sığorta növləri üçün qanunda sığortaçılar tərəfindən mərkəzləşdirilmiş sığorta ehtiyat fondlarının və fondun idarəetmə orqanlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Vəsaitlər haqqında qaydalar müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilir.

Qazaxıstan Respublikasında 10 icbari sığorta növü mövcuddur. Onlardan 7-si mülki-hüquqi məsuliyyət ilə əlaqədardır:

1) nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası;
2) daşıyıcının sərnişinlər qarşısında mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası;
3) Tur operatorunun və turizm agentinin mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası ;
4) fərdi notariusların mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası;
5) audit təşkilatlarının audit xidmətlərinin mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası;
6) işəgötürənin mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası;
7) fəaliyyəti üçüncü şəxslərə zərər vurma təhlükəsi ilə əlaqəli olan obyektlərin sahiblərinin mülki-hüquqi məsuliyyət sığortası (Kuzneçova İ.A., 2017).

Bunlara əlavə olaraq məhsul istehsalında sığorta, ekoloji sığorta, icbari sosial sığorta icbari sığortaya daxildir.

Sığorta Ödənişlərinə Zəmanət Fondu Səhmdar Cəmiyyətinin iştirakçıları nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortasını təmin edən 30 sığorta şirkəti və sərnişinlərin sərnişinləri qarşısında sərnişin sığortasını sığorta edən 25 sığorta təşkilatıdır .

Belarus Respublikasında səkkiz icbari sığorta növü tətbiq edilmişdir:

1) vətəndaşlara məxsus binaların icbari sığortası;
2) nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası;
3) daşıyıcının sərnişinlər qarşısında mülki məsuliyyətinin icbari sığortası;
4) Belarus Respublikasında müvəqqəti yaşayan və ya müvəqqəti yaşayan xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin icbari tibbi sığortası;
5) paylaşılan tikinti obyektlərinin yaradılması müqavilələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə icbari məsuliyyət sığortası;
6) daşınmaz əmlak fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya təşkilatlarının onun icrası ilə əlaqədar ziyana görə icbari sığortası ;
7) istehsalatda bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəliklərindən icbari sığorta;
8) icbari dövlət sığortası (qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müvafiq büdcə hesabına vətəndaşların həyatını, sağlamlığını və (və ya) əmlakını icbari sığorta) (Qrişenko N.B., 2016).

2008-ci ildə doqquzuncu növ tətbiq edildi - təsərrüfat heyvanlarının sığortası.

İcbari sığorta, nizamnamə kapitalında səhmlərin (adi (adi) və ya digər səsvermə paylarının) 50% -dən çoxu Belarus Respublikası və (və ya) inzibati-ərazi vahidlərinə məxsus olan dövlət sığorta təşkilatları və (və ya) sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Həyat sığortası ilə əlaqədar sığorta növləri, dövlət sığorta təşkilatları ilə sığorta müqavilələri bağlandığı təqdirdə icbari sığorta növləri üçün sığorta ödənişlərinə dövlət zəmanət verir.

İcbari sığorta növləri üçün sığorta dərəcəsi və ya sığorta haqqı Belarus Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilir.

Hazırda Çində aşağıdakı sığorta növləri icbaridir: səyahət sığortası; bədbəxt hadisələrdə inşaatçıların sığortası; mədənçilər; hava nəqliyyatı obyektlərində üçüncü şəxslərin məsuliyyəti; sərnişin avtonəqliyyat vasitələrinin məsuliyyəti; təhlükəli yüklərin yol daşıyıcılarının məsuliyyəti; nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin icbari məsuliyyət sığortası; dəniz nəqliyyatının ətraf mühitin çirklənməsi üçün məsuliyyət; icbari sosial sığorta, bunlara aşağıdakılar daxildir: baza pensiya sığortası; baza tibbi təhsil; istehsalat xəsarətlərindən həyat sığortası; işsizlikdən sığorta; doğuş sığortası (Makgregor S., 2014).

Bundan əlavə, bir sıra vilayət və şəhərlərdə yerli icbari sığorta, məsələn, yanğından mühafizə tətbiq edilə bilər.

Çində könüllü sığorta seqmenti 3 qrupa bölünür:

- həyat sığortası (birbaşa həyat sığortası, bədbəxt hadisələrdən və sağlamlıqdan);
- əmlak sığortası (maddi aktivlərin itirilməsi və ya itirilməsindən, məsuliyyət, icbari sığortanın sığortası və s.),
- təkrarsığorta.

İspaniyada sığorta sistemi olduqca çox yönlüdür, bununla yanaşı, müxtəlif vəziyyətləri, obyektləri və s. əhatə edən icbari və könüllü sığorta təmin edir. İspaniya icbari sığorta növlərinin sayına görə liderdir, onlardan təxminən 300-ü ölkədə mövcuddur (Kess S., Grimaldi R., J.Revels, 2017).

İspaniyada icbari sığortaya aşağıdakı sığorta növləri daxildir:

- sosial sığorta;
- sürücülərin mülki məsuliyyəti;
- ipoteka krediti ilə alarkən daşınmaz əmlak;
- vəkillərin, həkimlərin və s. mülki məsuliyyət;
- üçüncü şəxslərə zərər vuran nəqliyyat vasitələri;
- su gəmisini idarə etmək üçün mülki məsuliyyət;
- iş (məsələn, yeni tikililərin inşasında və ya ekoloji cəhətdən təhlükəli istehsalda: tikdiyi yeni bir tikinti istehsalçısının sığortası, ətraf mühitin mümkün çirklənməsinin sığortası və s.).

Beləliklə ki, xarici ölkələrin icbari sığortası ümumilikdə sosial sığorta növlərindən ibarətdir.

Beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi gözlənilməz bir nəticəyə gətirib çıxarır: icbari sığorta növlərinin artması qorxusu puçdur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sığorta səviyyəsinin yüksək səviyyədə olması ilə xarakterizə olunur və bu və ya digər formada sığortaya məcbur etmək yolu ilə vətəndaşların maliyyə sabitliyini təmin etməkdən çəkinmirlər. Bu baxımdan, sığorta təşkilatlarının ümumi portfelində icbari növlərə görə mükafatların böyük həcmi əhalinin aşağı sığorta mədəniyyətinə bağlı deyil, ölkə əhalisinin icbari növlərinin kütləvi şəkildə əhatə olunması ilə əlaqədardır.

Nəticə və təkliflər

İcbari sığorta formasının mövcudluğunun zəruriliyi onun böyük sosial əhəmiyyətindən irəli gəlir. İcbari sığortanın bəzi növləri ölkə əhalisinin əksəriyyətinə əlavə sosial müdafiəni təmin edən qrupa aiddir. Məsələn, bu, əmək istehsalının davamlılığını artırmaq məqsədi ilə yol qəzası risklərinin həyata keçirilməsində zərərin ödənilməsinə yönəlmiş sosial proseslərin inkişafı və tənzimlənməsində ən vacib makroiqtisadi mexanizmlərdən biri olan nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortasıdır.

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, icbari sığorta bütün dövlətlər üçün vacib olan sosial sahədir. Dövlətin təsiri mövcud icbari sığortanın növlərini rasionallaşdırmağa və mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti (təhlükəli obyektləri işləyən təşkilatların icbari məsuliyyət sığortası) tətbiq etməyə ehtiyacı olan yeni qanun layihələrini hazırlamağa yönəldilməlidir.

Qeyd etmək istərdim ki, icbari sığortanın dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və yeni növünün tətbiqi mürəkkəb bir prosesdir, bütün nəticələrini 100% dəqiqliklə əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Eyni zamanda, proqnozlardakı səhvlər sosial çevrilişə çevrilə bilər. Buna görə, qanunun tətbiq edilməsindən əvvəl bir neçə ildir ayrı bir bölgədə sınamaqda fayda var.

Ümumiyyətlə, icbari sığorta vətəndaşların hüquq və mənafelərinin qorunmasına çox diqqət yetirilən inkişaf etmiş dövlətin ayrılmaz hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. (2018) “Sığorta işi”, Bakı, “Kooperasiya nəşriyyatı”, 416 səh.
2. Бакиров, А.Ф. (2016) “Формирование и развитие рынка страховых услуг” Москва, “Финансы и статистика”, - 692 с.
3. Грищенко, Н.Б. (2016) “Основы страховой деятельности” Москва, “Финансы и статистика”, - 352 с.
4. Кузнецова, И.А. (2017) “Страхование жизни и имущества граждан” Москва,” Дашков и К°”, - 580 с.

5. Anders, S.B. (2017). Insureon and Landy insurance. *The CPA Journal* (March): 74-75. (Small business insurance for accounting and financial professionals).
6. Hudson, D. and J.Brunsman (2017). What CPAs need to know about cyber insurance. *The CPA Journal* (March): 22-29
7. Kess, S., J.R. Grimaldi and J.A. J.Revels (2017). Covering risks through property/casualty insurance. *The CPA Journal* (September): 66-70.
8. McDonald, C. (2013). Buying property insurance in stormy times. *CFO* (April): 48-52.
9. McGregor, S. (2014). Product costs: Application in an insurance company. *IMA Educational Case Journal* 7(3): 1-17.
10. O'Brien, T. and M. Markiewicz (2008). Property and casualty insurance solutions for entity owners. *The CPA Journal* (June): 44-47.
11. Zeiger, S. S. (2016). Using the wealth gradient in mortality for better policy performance. *The CPA Journa*
12. *l* (September): 60-63. (Life insurance).

Basic Characteristics of Compulsory Insurance in the World
Summary

Compulsory insurance as a form of insurance organization has such an important feature as universality. It allows the insurance industry to potentially include all entities with certain insurance needs, although the entity does not need to be aware of insurance interests.

Compulsory insurance reflects the public (national) need for insurance. This is true for victims of traffic accidents, accidents at a nuclear facility, natural disasters, and so on. Full and timely financial assistance may be needed to address the consequences. For these purposes, the state establishes by law compulsory insurance (for example, the liability of enterprises - a source of increased danger to third parties, as well as damage to the environment). However, compulsory insurance in one form or another is available in all insurance markets.

Quite clear criteria have been developed for the application of compulsory insurance in world practice. If a certain group of risks is not accepted by insurers for commercial purposes due to innocence, or the cost of commercial insurance is too high for the insured, or the insurer does not assess the degree of danger and possible consequences of the insured event and there is a public need to insure such risks.

Основные особенности обязательного страхования в мире
Резюме

Обязательное страхование как форма страховой организации имеет такую важную особенность, как универсальность. Это позволяет страховой отрасли потенциально включать в себя все организации с определенными страховыми потребностями, хотя организация не должна знать о страховых интересах.

Обязательное страхование отражает общественную (национальную) потребность в страховании. Это касается жертв дорожно-транспортных происшествий, аварий на ядерном объекте, стихийных бедствий и так далее. Для устранения последствий может потребоваться полная и своевременная финансовая помощь. Для этих целей государство устанавливает законом обязательное страхование (например, ответственность предприятий - источник повышенной опасности для третьих лиц, а также нанесения ущерба окружающей среде). Однако в той или иной форме обязательное страхование доступно абсолютно на всех страховых рынках.

Для применения обязательного страхования в мировой практике разработаны достаточно четкие критерии. Если определенная группа рисков не принята страховщиками в коммерческих целях из-за невиновности, или стоимость коммерческого страхования слишком высока для застрахованного, или страховщик не оценивает степень опасности и возможные последствия страхового случая, и существует общественная необходимость застраховать такие риски.

Rəyçi: h.f.d. M.Abbasbəyli

Göndərilib: 22.06.2020 Qəbul edilib: 23.06.2020

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/126-132

Qasım Əhəd oğlu Hacıyev
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
gasimh@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZDA DAVAMLI SÜLHÜN BƏRPASI MƏSƏLƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ VƏ İLHAM ƏLİYEVİN UĞURLU FƏALİYYƏTİ

***Açar sözlər**: Avropa, Azərbaycan, Qarabağ regionu, ATƏT, BMT*
***Key words:** Europe, Azerbaijan, Garabakh region, OSCE, UN*
***Ключевые слова:** Европа, Азербайджан, Карабахский регион, ОБСЕ, ООН*

Giriş

Azərbaycanın tarixi taleyinin 30 ildən artıq bir dövrü dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Heydər Əliyev ilk dəfə siyasi fəaliyyətə Azərbaycan SSR-in Birinci Katibi kimi başlamış, Azərbaycanı SSRİ respublikaları içərisində ön sıralara çıxarmışdır. Heydər Əliyevinin siyasi rəhbərlikdə olduğu dövrdə Qafqaz evinin yaranması və xalqların dinc yanaşması üçün təşəbbüslər göstərmiş və bu istiqamətdə görülməli işlərə dair dəyərli irs yaratmışdır ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev həmin irsi davam etdirərək uğurlu siyasət aparmışdır.

Vaxtilə, Heydər Əliyev sovetlər dövründə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün gizli işlər aparıldığı zaman (1960-1970) ermənilərin bu gizli fəaliyyətlərini aşkar edərək qarşısının alınması məqsədilə bir sıra tədbirlərin görülməsinə nail odu. Belə ki, keçən əsrin 60-cı illərində, Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyərkən ermənilərin Qarabağdakı separatçı fəaliyyətlərindən xəbərdar olduğu üçün Azərbaycan KP MK-nın Birinci Katibi seçildikdən sonra ermənilərin bu fəaliyyətinin qarşısını almaqdan ötrü lazımi siyasi və iqtisadi tədbirlər həyata keçirdi. Erməni separatçılarının mənfur niyyətlərinin qarşısını almaq məqsədilə DQMV-nin iqtisadi inkişafı və əhalisinin sosial şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirərək onlara bəhanə yeri qoymadı.

Heydər Əliyev 80-ci illərin əvvəllərində Moskvaya Siyasi büroya mühüm dövlət vəzifəsinə dəvət olunandan sonra Azərbaycana rəhbərlik edənlər Dağlıq Qarabağı unutdular. Bundan istifadə edən ermənilər güya sosial vəziyyətin pisləşməsini və buna görə də Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında yaşamağın mümkünsüzlüyünü ön plana çəkərək ictimai fikri çaşdıra bildilər. 1988-ci ilin fevralından Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi. 1989-cu ilin fevral ayında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqda qərar qəbul edildi. Nəticədə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında ədavəti qızışdırmaqdan ötrü azərbaycanlılara qarşı qətillər törədildi. Münaqişə böyüyərək müharibəyə çevrildi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü azərbaycanlılara məxsus kəndlərin və qəsəbələrin dağılmasına, on minlərlə günahsız insanın ölümünə, bir milyon vətəndaşımızın öz tarixi-etnik ərazilərindən, doğma ocaqlarından qovulmasına səbəb oldu.

Dünya ölkələrini maraqlarının iki qütbdə cəmləşdiyi və münasibətlərin gərginləşdiyi bir dövrdə cərəyan edən hadisələr "Qarabağ problemi"nin ətrafında cəmləşdirildi. Xarici kəşfiyyat orqanının agenti M.Qarbaçov bu problemin kəskinləşməsinə rəvac verdi. Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi üçün məkrli bir siyasət başlandı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri vəzifəsində işləyərkən dəfələrlə o zamankı Azərbaycan rəhbərliyini xəbərdar etmişdi ki, ermənilərin beynəlxalq aləmdə Azərbaycana qarşı yeritdikləri təbliğat və informasiya müharibəsi çox təhlükəlidir və bu ağır nəticələrə gətirə bilər.

Yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev bütün gücünü müstəqil dövlətimizin dünyada tanınmasına, onun beynəlxalq nüfuzunun artmasına, ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrində dünya birliyinə inteqrasiya olunmasına yönəltdi. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dünya səviyyəsinə çıxarmaq və həlli ilə bağlı xüsusi konsepsiya hazırlayaraq konkret vəzifələri həyata keçirmək üçün ardıcıl siyasi kurs başlandı. Beləki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ermənisayaq həllini dəstəkləyən ölkələri bitərəfləşdirmək, əvvəlcədən bitərəf qalan dövlətləri öz tərəfinə çəkmək, Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyində marağı olan və onu müdafiə edən dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları Azərbaycanla daha sıx bağlamaq, onların Ermənistana təzyiq etməsi üçün hərtərəfli düşünülmüş

müvafiq diplomatik və siyasi iş aparmaq planlaşdırıldı. Həmçinin Dağlıq Qarabağın ətrafında yaranmış problemlərin tarixini, mahiyyətini və köklərini hərtərəfli açıqlamaq, Azərbaycanın haqq səsini bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, mövcud olan informasiya boşluğunu doldurmaq və dünyada ictimai rəyi respublikamızın xeyrinə formalaşdırmaq məqsədilə qeyd olunan problemin milli zəmin əsasında baş verən etnik münaqişə və ya insan hüquqlarının pozulması ilə meydana çıxan qarşıdurma deyil, Azərbaycanın istiqlaliyyəti yolunda süni yaradılmış maneə, onun müstəqilliyinin qarşısını almaq üçün ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən düşünülmüş siyasi məsələ və Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddiasının bilavasitə nəticəsi olduğunu inandırıcı şəkildə bütün dünyaya bəyan etdi. Bunlarla yanaşı Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı yönəlmiş çıxışlarının beynəlxalq separatizmin tərkib hissəsi kimi qorxulu, ağır nəticələr törədən və digər dövlətlərin də ərazisində oxşar problemlərin alovlanmasına təkan verən təhlükəli bir hərəkət olduğunu sübut etdi, dünya ictimaiyyətinin diqqətini belə təhlükələrin qarşısını vaxtında almağın vacibliyinə yönəldi. O, bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanın Avropaya və ABŞ-a meyl göstərməsinin, sıx inteqrasiya olunmasının qarşısının alınmasına, onun əvvəlki kimi ayrı-ayrı region dövlətlərinin təsir və nüfuz dairəsində saxlanmasına yönəldilən xüsusi məqsədlə ortaya atılmış bir məsələ olduğunu qeyd etdi və bundan sonra beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə geniş təbliğat başlandı.

Heydər Əliyevin Dünya ölkələrinə səfərləri zamanı dövlət və hökumət başçıları ilə, beynəlxalq qurumların rəhbərləri ilə müxtəlif səviyyəli görüşlərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə və tezliklə həll edilməsinə dair fikirləri söhbətlərin əsas mövzusunu təşkil etdi. Dövlət başçısı görüşlərin hamısında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini benəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə, Respublikasının ərazi bütövlüyüyünün təmin olunması ilə həll etmək tələbini irəli sürdü. Dağlıq Qarabağın sülh yolu ilə işğaldan azad edilməsi üçün bütün imkanları səfərbər etmək məramını ortaya qoydu.

Azərbaycan Respublikası 1993-cü ilin ikinci yarısından hərtərəfli düşünülmüş, aydın, ardıcıl və prinsipial siyasi kurs başladı. Məhz bu dövrdən etibarən Heydər Əliyev respublikamızın müstəqillik və təhlükəsizlik problemlərini beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə ümumavropa təhlükəsizliyi fonuna çıxararaq, regionda sülhün bərqərar olmasına onların təsir etməsini sürətləndirdi. 1994-cü ilin mayında atəşkəs əldə edildi.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində dövlət başçısı özünün əsas diqqət və səylərini beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarda münaqişə haqqında əsl həqiqətlərin dünyanın siyasi dairələrinə və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına, Ermənistanın təcavüzkar kimi tanıdılmasına, Azərbaycanı dəstəkləyən ölkələrin sayının artırılmasına və bu təşkilatların yığıncaqlarında münaqişənin həlli yollarına dair qərarlar qəbul edilməsinə yönəltdi. Həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan ərazisinin işğalı faktına qətiyyətsiz münasibətini tənqid edərək münaqişənin həllinə ciddi yanaşmağı tələb etdi.

ATƏT-in Lissabon sammitində (1996-cı il dekabr) Azərbaycan dipolomatiyası böyük uğur əldə etdi. Bu uğur bilavasitə Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyətinin nəticəsi idi [1, №70.]. ATƏT-in 54 dövlət başçısının iştirak etdiyi Lissabon zirvə toplantısı ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini, ümumi və xüsusi cəhətlərini, həlli yollarının hüquqi-siyasi çərçivəsini bəyan etdi. Lissabon sammitində münaqişənin həllinin prinsipləri düzgün müəyyənləşdirildi. Münaqişənin həllinin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü qorunmaqla həllinə dair qərar Heydər Əliyev diplomatiyasının böyük uğuru idi.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin vətənimiz, xalqımız, dövlətimiz üçün gördüyü nəhəng işlər hamını əmin etdi ki, Azərbaycanda onun yürütdüyü siyasətin alternativi yoxdur, ölkəmizin davamlı inkişafı, vətəndaşlarımızın firəvan həyatı, xoşbəxt gələcəyi məhz həmin siyasətin varisliyindən, dövlət hakimiyyətinin bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edəcək etibarlı davamçısından asılıdır. Bunu dərindən dərk edən xalqımız yeni minilliyin ilk prezident seçkilərində çox müdrik seçim etdi: Heydər Əliyev siyasi kursunun ən layiqli davamçısı olan Baş nazir İlham Əliyevə səs verərək onu prezident seçdi.

Ulu öndərin beynəlxalq səviyyədə etdiyi çıxışlarında Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın əzəli torpağı və müasir ərazisinin bir hissəsi olması fikri öz əksini layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müdrik çıxışlarında tapır: «Azərbaycan heç vaxt torpağında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına yol verməyəcəkdir. Azərbaycan bütün imkanlarını səfərbər edib, diplomatik, siyasi, iqtisadi, hərbi – bütün imkanlardan istifadə edib öz doğma torpaqlarını azad edəcəkdir» [2, s.31-32].

Bununla bərabər, Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı: «Azərbaycan torpaqları danışıq predmeti ola bilməz», həmçinin, «Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqların mövzusu deyildir və heç vaxt olmayacaqdır... Azərbaycan bu mövqedən bir addım belə geri çəkilməyəcəkdir. Yəni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində... heç bir güzəşt olmayacaqdır» mötəbər və qiymətli fikirlər tariximizin bugünkü reallığını əks etdirir [3. s.31.].

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Müasir Azərbaycanın bütün uğurlarının Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edərək bildirmişdir ki, Azərbaycan diplomatiyası Dağlıq Qarabağ probleminin həlli məsələsində Heydər Əliyevin başladığı siyasi kursun uğurlu davamıdır [4, s. 29-30].

İlham Əliyev yüksək trubinalardan cəsarətlə «BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının, ATƏT-in və onun Minsk qrupunun problemə passiv və laqeyid münasibət göstərdiyi şəraitdə Ermənistan işğalçılıq əməllərindən və destruktiv mövqeyindən əl çəkməmişdir» deməsi yüksək siyasi iradənin nümayişidir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, tarixi imkanlardan müdrikcəsinə, xalqın və dövlətin mənafeləri naminə istifadə etmək Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini, müdrik diplomatiyasını səciyyələndirir. Bunun bariz təzahürü Prezident İlham Əliyevin iri dünya dövlətləri sırasında xüsusi yeri olan dövlətlərə rəsmi səfərləri və uğurlu xarici siyasətidir.

Azərbaycan xalqı bu mürəkkəb dünyada öz taleyini İlham Əliyevə etibar etməklə, dəfələrlə Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət xəttini dəstəklədiklərini bildirdilər. Xalqımız bu müdrik ənənəni növbəti seçki illərində də davam etdirərək İlham Əliyevin yenidən prezident seçilməsinə səs verdi.

Cənab İlham Əliyev hələ Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri olarkən yüksək trubinadan BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrin Ermənistan tərəfindən inkar edildiyini, işğal edilmiş ərazilərin azad edilmədiyinə diqqəti yönəldir, Minsk qrupunun fəaliyyətini tənqid edərək müvafiq tədbirlər görmədiyini vurğulayırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurasını qəbul etdiyi qətnamələri yerinə yetirməyə dəvət edirdi [5, s. 394].

Azərbaycan xalqı bu mürəkkəb dünyada öz taleyini İlham Əliyevə etibar etməklə, dəfələrlə Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət xəttini dəstəklədiklərini bildirdilər. Xalqımız bu müdrik ənənəni növbəti seçki illərində də davam etdirərək İlham Əliyevin yenidən prezident seçilməsinə səs verdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun ən layiqli davamçısı olan İlham Əliyev 2003-cü ildə prezident seçildi və bu hal 2008-ci, 2013-cü və 2018-ci illərdə də təkrar edildi. Azərbaycan xalqı yeni əsrdə yeni liderinin - qətiyyətli və müdrik Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi kursla daha böyük uğurlara doğru yol başladı.

Bütün uğurlarının Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edən Cənab İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində ümummilli liderin başladığı siyasi kursu uğurla davam etdirəcəyini bildirdi. Görüş və çıxışları zamanı dəfələrlə birmənalı olaraq "Azərbaycanın ən ağrılı problemi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir" – demiş və bu problemin həll olunması üçün bütün qüvvələrin səfərbər edilməsinə diqqət yetirməkdən bir an belə geri çəkilməmişdir.

Prezident İlham Əliyev bir qayda olaraq xarici səfərlərində Heydər Əliyev siyasətini yeni formada təcəssüm etdirmişdir. Belə ki, İlham Əliyevin xarici siyasətinin əsasını məhz respublikamızın ərazi bütövlüyü, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi təşkil etmişdir.

Prezident ilk günlərdən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsinə dair öz kəskin münasibətini belə bildirmişdir: "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqların mövzusu deyildir və heç vaxt olmayacaqdır... Azərbaycan bu mövqedən bir addım belə geri çəkilməyəcəkdir. Yəni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində... heç bir güzəşt olmayacaqdır" [6]. Sonra hər zaman bu siyasətin uğurla davam etməsinə diqqət yetirmişdir.

Ermənistan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirməməsini, ATƏT-in Minsk qrupunun isə bununla bağlı heç bir adekvat qərar qəbul etməməsini dəfələrlə diqqətə çatdıran Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan problemin heç zaman "mövcud reallıqlar" əsasında həlli variantı ilə razılaşmayacaq və torpağının bir qarışını belə heç kimə verməyəcəkdir" demişdir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində beynəlxalq ictimaiyyətin tutduğu passiv müşahidəçi mövqeyinin yaranmış çıxılmaz vəziyyəti daha da gərginləşdirə biləcəyindən narahatlığını açıqdan-açığa bildirmişdir. O, ATƏT-in Minsk qrupunun və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın təcavüzkar qüvvələri qarşısından geri çəkildiyini aşkar şəkildə bəyan etmişdir [7, s.367].

Ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə qadir olan Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinə - güclü Milli Ordumuza arxalanan Prezident İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, "Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, müharibənin yenidən başlamamasını və bu məsələnin sülh yolu ilə həllini istəməyimizə baxmayaraq, bizim səbrimiz tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını nəyin bahasına olursa-olsun azad edəcəkdir" [8, s.194].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması danışıqlar prosesinin keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymasına təkan verir. Nüfuzlu beynəlxalq qurumların, habelə münaqişə ilə bağlı 4 qətnamə qəbul etmiş BMT-nin problemin həllində ərazi toxunulmazlığı prinsipini önə çəkmişdir ki, bu da Respublikamızın beynəlxalq əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin türkdilli dövlətlərin və topluluqların 2010-cu ilin sentyabrında keçirilən 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayındakı çıxışında Ermənistanın ifşası istiqamətində səylərin daha da artırılmasının vacibliyini önə çəkmişdir: "Azərbaycan torpaqları danışıqların mövzusu ola

bilməz" kimi prinsipial bir mövqqenin ortaya qoyulması Ermənistan-Azərbaycaan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair mühüm istiqaməti də müəyyənləşdirmişdir [9].

Azərbaycanda iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi, beynəlxalq aləmdə inamlı siyasət yeridildiyi bir mərhələdə, müstəqil iqtisadi siyasəti olmayan, regionun iqtisadi proseslərinə qoşula bilməyən, iqtisadi tənəzzül keçirən və əhalinin kütləvi şəkildə ölkəni tərk etməsinin qarşısını ala bilməyən Ermənistan Respublikasının siyasi nüfuzu da iflasa uğramışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti mövcud durumu təhlil edərək demişdir: "Son dövrlərin siyasi təhlili göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin hər bir ölkə ilə imzaladığı sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması və dəstəklənməsi onu göstərir ki, bütün beynəlxalq ictimaiyyət, dünyanın siyasi elitası bu məsələnin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipləri əsasında həll edilməsini mümkün sayır. ...Əgər dünya birliyi 1990-cı illərin ortalarında, - o vaxt Azərbaycan iqtisadi və siyasi cəhətdən o qədər də güclü deyildi - Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımayıbsa, bugünkü vəziyyətdə, Azərbaycanın güclü dövlət olduğu bir dövrdə heç də bunu tanımayacaqdır" [10, s.234].

Prezident İlham Əliyev danışıqlar prosesində Ermənistanın qeyri-konstruktiv siyasəti nəticəsində razılaşmaya nail olunmamasının səbəbini açıq bildirmişdir: "Biz öz ərazi bütövlüyümüzü heç vaxt güzəştə getməyəcəyik. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü toxunulmazdır, Dağlıq Qarabağa heç vaxt müstəqillik verilməyəcəkdir. Azərbaycan rəhbərliyi və Azərbaycan xalqı heç vaxt bununla razı olmayacaqdır. Beynəlxalq ictimaiyyət isə Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini heç vaxt tanımayacaqdır. Biz danışıqları bu istiqamətdə aparırıq" [11, s.223].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında bir qayda olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə, sülhün əldə olunmasına kifayət qədər diqqət yetirməməsini xatırladaraq Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdə transmilli cinayətkarlığın güclənməsini, bəşəriyyət üçün yeni təhlükə mənbəyinə çevrilmə təhlükəsini diqqətə çatdırmışdır. O, belə bir vəziyyətdə dünya birliyinin nümayiş etdirdiyi laqeydliyin daha böyük təhlükələr yaradacağından narahatlığını bəyan etmişdir [12].

BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyasındakı çıxışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dövlətimizin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə mövqeyini belə açıqlamışdır: "Beynəlxalq qurumun bir çox hallarda problemə qeyri-konstruktiv münasibəti münaqişənin aradan qaldırılmasına, sülhün əldə olunmasına deyil, əksinə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları irəli sürməsinə, ümumilikdə regionda vəziyyətin daha da gərginləşməsinə zəmin yaradır. ... Halbuki BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, onun dövlət sərhədlərinin pozulmasının yolverilməz olduğu açıq göstərilmişdir" [13].

Prezident İlham Əliyev münaqişənin hələ də həll olunmamasının əsas səbəbini açıqlayarkən beynəlxalq təşkilatların laqeydliyinin əsas rol oynarığını vurğulamışdır: "Aydın məsələdir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının, ATƏT-in və onun Minsk qrupunun problemə passiv və laqeyd münasibət göstərdiyi şəraitdə Ermənistan işğalçılıq əməllərindən və destruktiv mövqeyindən əl çəkməyəcəkdir" [14, s.15-28].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci il iyunun 25-də İstanbulda QİƏT-in 15 illiyinə həsr edilmiş zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin vacibliyindən bəhs etmişdir: "Məsələnin həll olunmaması bölgədə gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Bölgədə sülh bərqərar olunmur. Müvəqqəti atəşkəs mövcuddur, o da ki, çox həssasdır. Mən düşünürəm ki, Ermənistan da başa düşməlidir ki, biz artıq orta əsrlərdə yox, XXI əsrdə yaşayırıq və XXI əsrin əlamətləri hər bir ölkə üçün əsas olmalıdır. Biz istəyirik ki, bölgədə sülh olsun. Biz istəyirik ki, beynəlxalq hüquq normaları təmin edilsin. Hər bir işğalçı bilməlidir ki, bu işğalın sonu olmayacaqdır. Bu işğalın sonu ya sülh müqaviləsidir, ya da qaçılmaz məğlubiyyətdir" [15, s.247].

ATƏT-in Minsk qrupunun təşəbbüsü ilə 2007-ci il Madrid danışıqları, 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Məclisində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bir daha təsdiqlənməsi İlham Əliyevin xarici siyasətinin uğurudur.

Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında işğal edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə ediləcəyini, hətta hərbi yolla həll edilə biləcəyini vurğulaması bütövlükdə Azərbaycan diplomatiyası üçün uğurlu ideologiya olmuşdur. Son illər Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində Azərbaycan tərəfinin fikirləri xarici dövlətlər üçün daha prioritet olmuşdur. BMT Baş Assambleyasında Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi faktının sənədlərdə əksini tapması, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində ermənilər tərəfindən törədilmiş yanğınlar haqqında sənədlərin ATƏT-də qəbul edilməsi və bu quruma daxil olan dövlətlərə göndərilməsi üçün qərarın qəbul edilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirildi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının güclənməsi, hərbi büdcəsinin ildən-ilə artması danışıqlar prosesinin keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyması prosesini gücləndirdi. Bir daha qeyd etmək

lazımdır ki, Ermənistan bunun müqabilində münaqişənin həlli ilə bağlı siyasi arenada heç bir irəliləyişə nail olmamışdır.

Prezident İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ probleminin həllinin uzadılmasının ədalətsizlik olduğunu, münaqişənin həllinə dair Yerevanın təsəvvürünün yanlış və həm də səhv olduğunu vurğulayır. Eləcə də nəzərə alınmalıdır ki, tarixdə baş verənlərə diqqətlə yanaşmaqla regionda gedən proseslərə düzgün və obyektiv münasibət, uzaqgörənliklə verilən qiymət, tariximizin və müasir siyasətimizin bugünkü simasıdır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə Ermənistanın münasibətini bildirərkən Prezident İlham Əliyev vurğulayır: "Erməni tərəfi nizamlama prosesini hər vasitə ilə yubatmağa cəhd edir. Artıq razılaşdırılmış məsələlər yenidən Ermənistan tərəfindən müzakirə mövzusu kimi irəli sürülür. Bununla da bu prosesi sonsuzluğa qədər uzatmaq cəhdləri açıq-aydın görünür. Başlıca səbəb də bundadır". Digər səbəblərin isə beynəlxalq ictimaiyyətin özünün qəbul etdiyi beynəlxalq təşkilatların qərarlarına çox laqeyd yanaşmasından, Ermənistanın isə beynəlxalq hüquq normalarını çox kobud şəkildə pozmasından ibarət olduğunu bildirir.

Birmənalı şəkildə vurğulamaq olar ki, iqtisadiyyatı sabit inkişaf edən, dinamik, müasir və regional məsələlərdən əlavə dünya məsələlərində artıq müəyyən çəkiyə malik olan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzu getdikcə artır. Şübhə yoxdur ki, Respublikamız öz taleyüklü məsələsi olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində əsas söz sahibi olmaq imicini qazanacaq və bu münaqişənin birdəfəlik həllinə nail olacaq.

Dünyada gedən münaqişə proseslərinə ikili standartlarla yanaşmalar hələ də davam edir. Azərbaycan Prezidentinin ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə yönəlmiş siyasətinə, işğalçılığa qarşı mübarizəsinə, atdığı addımlara haqsız etirazlarını bildirənlər ermənilərin törətdiyi cinayət əməllərinə açıq-aşkar göz yumur, cinayətkarların layiq olduqları cəzalardan kənarda qalmalarına şərait yaradırlar. Prezident İlham Əliyev Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında söylədiyi nitq həqiqətləri ortaya qoyur: "... Azərbaycan dövlətinin iradəsinə, qərarlarına heç bir qüvvə təsir edə bilməz. Biz ədaləti bərpa etmişik və bundan sonra da öz siyasətimizdən dönməyəcəyik. Ancaq nə üçün bu məsələ ilə bağlı öz səslərini ucaldanlar bu gün Ermənistanda faşistlərə qoyulan abidələri görmürlər? Nə üçün terror aktları, o cümlədən Avropa ölkələrində bu aktları törədən erməni terrorçuları sərbəst buraxılır və Ermənistana qaytarılır, orada isə onlara qəhrəman kimi münasibət göstərilir? Nə üçün bunu görmürlər? Bu ədalətsizlik nə vaxta qədər davam edəcək? Bu işğal nə vaxta qədər davam edəcək? Beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan torpaqlarımız artıq 20 ilə yaxındır ki, işğal altındadır. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın əzəli, tarixi torpağıdır. Azərbaycan BMT-yə üzv olarkən vahid dövlət kimi üzv olmuşdur. Heç bir dövlət bizim ərazi bütövlüyümüzü şübhə altına almır. Nə üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi icra edilmir? Bütün bu suallar cavabsız qalır. Biz bu suallara cavabları bilirik. Bu məsələnin həll olunmamasının səbəblərini bilirik və bunu açıq ifadə edirik. Ancaq bu suallar havada qalmamalıdır, bu ədalətsizliyə son qoyulmalıdır" [16].

Azərbaycan Respublikası indi hərbi baxımdan Ermənistandan qat-qat üstündür. Bunu 2016-cı il aprel döyüşləri əyani şəkildə gösstərdi və Ermənistan hökumətinə düşmənçiliyə son qoymağın vacib olduğunu anlatdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə Milli Ordumuzun aprel döyüşlərindəki böyük qələbəsi bir daha göstərdi ki, Azərbaycan dövləti bu münaqişəni hərbi yolla həll etmək iqtidarına malikdir. Aprel döyüşləri bir daha təkrar olunarsa Ermənistanın bütün işğal planlarının alt-üst olacağı şübhəsizdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Ermənistanın "nəyə qadir olduğunu" konkret şərh etmişdir: "Özləri etiraf edirlər ki, xarici yardım olmasa, bir həftə ərzində qabağımızda dura bilməyəcəklər" [17, s.136-149].

Aprel döyüşlərindən sonra Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Minsk qrupunun həmsədrləri ilə görüşdə səsləndirdiyi "Biz bir neçə dəfə bildirmişik ki, məsələnin sülh yolu ilə siyasi həllinin tərəfdarıyıq. Biz yalnız onu istəyirik ki, məsələ həll olunsun. Biz bu gün də danışıqlar prosesinə hazır olduğumuzu bəyan edirik" fikri münaqişənin ədalətli həllinə hər cür hazır olan dövlət başçısının tutduğu yolun konkret və doğru olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti haqqın, ədalətin bərpa olunmasını istəyir və tələb edir. Prezident İlham Əliyevin dedikləri reallıqdır: "Bu gün bizim dövlət büdcəmiz Ermənistandakından təxminən 10 dəfə çoxdur. Bizim təkcə hərbi məsələlərə xərclədiyimiz vəsait Ermənistanın bütün dövlət büdcəsindən təxminən 30-50 faiz artıqdır. Yəni biz bütün başqa parametrlər üzrə böyük üstünlük əldə etmişik - iqtisadi sahədə, siyasi sahədə, dünya birliyində oynadığımız rol baxımından. Bu gün Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvüdür və dünya tərəfindən böyük dəstəyə malikdir. Bu gün biz artıq fəzaya çıxmışıq. Bizim peykimiz vardır. Bizim iqtisadi inkişafımız çox sürətlidir... Bizim demoqrafik vəziyyətimiz çox müsbətdir. Artıq 10 milyon əhalimiz vardır. Yəni bütün bu amillər bizim gücümüzü təsdiqləyir və düşünülmüş siyasətin

nəticəsidir. Ermənistan isə artıq öz hərəkətləri və bəyanatları ilə açıq şəkildə etiraf edir ki, təhlükəsizliyini öz gücünə təmin edə bilmir. Biz bunu çoxdan bilirdik. Hesab edirəm ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə məşğul olan bütün tərəflər bunu bilir. Ancaq bu gün Ermənistan məcburdur ki, özü bunu etiraf etsin. Bizim qarşımızda nə qədər aciz, nə qədər gücsüz olduğunu, qorxu içində yaşadığını etiraf etsin. Mən bir dəfə demişəm ki, erməni xalqı bizdən qorxmamalıdır, öz rəhbərliyindən qorxmalıdır. Qaniçən, yırtıcı, quldur, cəllad rəhbərliyindən qorxmalıdır ki, bu gün onlar öz xalqına divan tuturlar, öz xalqını güllələbaran edirlər. İndiki Ermənistan rəhbərliyi nə qədər çox hakimiyyətdə qalsa, Ermənistan bir o qədər də tez tamamilə çökəcək və tarixi ədalət bərpa ediləcəkdir. Mən tam əminəm ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəkdir. Bütün amillər - güclərin nisbəti, beynəlxalq, iqtisadi-hərbi amillər bunu göstərir. Sadəcə olaraq vaxt gedir. Sadəcə olaraq biz istəyirik ki, bu, tezliklə olsun. Ancaq bu, hərtərəfli və tam şəkildə olmalıdır" [18].

Nəticə

Ulu öndər Heydər Əliyevin Prezident İlham Əliyevin böyük qətiyyətlə apardığı xarici siyasət Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına tam cavab verməklə, respublikamızın beynəlxalq arenada imicinin daha da güclənməsinə, ölkədə, eləcə də Cənubi Qafqazda sülhün qorunmasına xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının malik olduğu iqtisadi potensial, ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən kompleks islahatların nəticəsində respublikamızın sülh, əməkdaşlıq və tərəqqi mərkəzinə çevrilməsi, xalqımızın milli maraq və mənafelərini daha etibarlı səviyyədə təmin etməsi, Azərbaycanın sürətli inkişaf yolunda olması Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində uğurlu nəticə əldə etməyə, bununla da münaqişə vəziyyətində olan respublikalarda, bununla bərabər Cənubi Qafqazda və bütün Qafqaz regionunda sabitlik yaranmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Dirçəliş - XXI əsr, 2003
2. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, 64
3. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, 64
4. Dirçəliş – XXI əsr, 2004, 71
5. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. 11 hissə. - Bakı: Mütərcim, 2015. - 664 s.
6. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında İlham Əliyevin nitqi. İstanbul, "Çırağan" sarayı. 16 sentyabr 2010-cu il. islamworld.preslib.az
7. Azərbaycan 2003: İnkişaf strategiyasında yeni mərhələ, Bakı, 2005, 520 s.
8. Dirçəliş - XXI əsr, 2005, № 84-85
9. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında İlham Əliyevin nitqi. İstanbul, "Çırağan" sarayı. 16 sentyabr 2010-cu il. islamworld.preslib.az
10. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, № 67-68
11. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, № 67-68
12. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr. I-II c. Bakı: Yeni nəşlər evi, 2006-2007.- 672 s
13. Azərbaycan qəzeti, 25 sentyabr 2004
14. Əliyev İlham. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Fransa Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda görüşü. // Dirçəliş – XXI əsr, 2004, № 71.
15. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, № 67-68
16. Hacıyev Q.Ə. **Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prioritetdir** //Azərbaycan qəzeti. 20.10.2013
17. Hacıyev Q.Ə. Qarabağ müharibəsi hələ bitməmişdir: aprel döyüşləri Ermənistana düşmənçiliyə son qoymağın vacib olduğunu başa saldı. Tarix, insan və cəmiyyət. 2017, 1 (24)
18. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında İlham Əliyevin nitqi. İstanbul, "Çırağan" sarayı. 16 sentyabr 2010-cu il. islamworld.preslib.az

The legacy of Heydar Aliyev and the successful work of Ilham Aliyev to restore lasting peace in the South Caucasus

Summary

At the end of the twentieth century, Armenia, which presented unreasonable territorial claims against the Nagorno-Garabakh region of Azerbaijan, launched military aggression against the Republic of Azerbaijan, occupying Nagorno-Garabakh and 7 neighboring regions. Despite the signing of the ceasefire in 1994, the conflict has not yet been resolved. Although the Azerbaijani state fully agrees with possible solutions, taking into account the situation, Armenia does not allow the settlement of the conflict. Despite all this, the great

leader Heydar Aliyev pursued a policy aimed at resolving the conflict on objective terms. The activity of President Ilham Aliyev, who successfully continues the country's domestic and foreign policy, has entered a new stage, which inspires hope that the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Garabakh conflict will be resolved in accordance with international law.

Наследие Гейдара Алиева и успешная деятельность Ильхама Алиева по восстановлению прочного мира на Южном Кавказе

Резюме

В конце двадцатого века Армения, которая предъявила необоснованные территориальные претензии к Нагорно-Карабахскому региону Азербайджана, начала военную агрессию против Азербайджанской Республики, оккупировав Нагорный Карабах и 7 соседних регионов. Несмотря на подписание соглашения о прекращении огня в 1994 году, конфликт до сих пор не урегулирован. Хотя азербайджанское государство полностью соглашается с возможными решениями, принимая во внимание ситуацию, Армения не разрешает урегулирование конфликта. Несмотря на все это, великий лидер Гейдар Алиев проводил политику, направленную на разрешение конфликта на объективных условиях. Деятельность президента Ильхама Алиева, который успешно продолжает внутреннюю и внешнюю политику страны, вступила в новый этап, который вселяет надежду на то, что армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт будет решен в соответствии с международным правом.

Göndərilib: 01.07.2020 Qəbul edilib: 03.07.2020

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/133-137

Vəfa Fuad qızı Qənbərli
İstanbul, Türkiyə
vefa.ganbarli@mail.ru

COVID-19 VƏ PSİXOLOJİ SAĞLAMLIĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *COVID-19, psixoloji sağlamlıq, depressiya, təşviş*
Key words: *COVID-19, psychological health, depression, anxiety*
Ключевые слова: *COVID-19, психологическое здоровье, депрессия, тревожность*

Giriş

Tarixdə qeydə alınan sonuncu pandemiya 1918-ci ildə meydana çıxmış İspan qripi idi. Hansı ki, bu illərdə müasir psixologiya elmi hələ yaranmamışdı. Bu səbəblə COVID-19-un psixoloji sağlamlığa potensial təsirini araşdırmaq, bir çox sahələr kimi psixologiya elminin də vacib problemlərindən birinə çevrilmişdir. Çindən 2019-cu ilin noyabr ayından etibarən yayılan COVID-19 pandemiyası ilə bağlı aparılan ilkin araşdırmalar, insanlarda depressiya, təşviş və posttravmatik stres əlamətlərinin, yuxunun artdığını göstərmişdir. Hazırda qlobal pandemiya ilə birbaşa əlaqəli psixoloji ədəbiyyatın çatışmazlığı mövcuddur.

Qlobal pandemiya ilk növbədə fərdlərin həyatını, varlığını təhdid edən və hamı üçün əzabverici xüsusiyyəti olan bir travmadır. Bu travmatik təsirlər fərdin sosial iqtisadi vəziyyəti, sosial statusu, mədəni və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişiklik göstərməkdədir. Bu qeyri standart təcrübənin fərqli dövrlərində verilən psixoloji reaksiyalar da hər bir fərd, qrup, sosial sinif üçün fərqli səviyyələrdə müşahidə olunmaqdadır. Xəstəlik qorxusu, qeyri-müəyyənlik, xəstəliyin özünə və ailəsinə keçə biləcəyi ilə bağlı fikirlər narahatlıq mənbəyi olmaqdadırlar. Eyni zamanda xəstəlik əlamətlərini göstərənlər və onların yaxınları ilə sadəcə müşahidə edən insanların reaksiyaları da tamamilə fərqlidir. Əvvəlki pandemiyalar ardıcıl olaraq psixoloji sağlamlıq problemlərinin artmasına səbəb olmuşdur (Brooks və digərləri, 2020). Məsələn, poliomielit – uşaq iflici epidemiyası zamanı onun simptomları və müalicə şəraiti travmalara səbəb olmuşdur (Wilson, 2008). 2003-cü ildə Honq Konqda ortaya çıxan SARS epidemiyası zamanı artan psixoloji problemlər, təşviş pozuntuları, depressiv əlamətlər, qorxu və narahatçılıq yuxu ilə əlaqələndirilmişdir və artan tənhalıq, təcrid səbəbi ilə yaşlılar arasında intihar hallarının artdığı bildirilmişdir (Yu və digərləri, 2005).

Təşviş, insanın bir problemin öhdəsindən gələ bilməməsi ilə bağlı həddindan artıq düşünməsini, depressiya isə müəyyən bir problem qarşısında daha az stimul və məyusluğu ifadə etməkdədir. Bu kimi gözlənilməz hallarda xəstələr və onlarla ilkin təmasda olan tibb işçiləri koronavirusun emosional təsirinə qarşı daha müdafiəsiz halda olmaqdadırlar. Pandemiyanın ortaya çıxdığı vaxtdan etibarən “Google”-da psixoloji sağlamlıq ilə bağlı axtarışların sayı və sosial təcrid tədbirlərindən sonra intihar düşüncəsi və intihar cəhdləri də artmışdır. Sosial təcrid, beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan məhdudiyyətlər səbəbi ilə bir çox ölkələrdə restoran, otel, turizm və istehsal sahələrində məcburi geriləmələr və qısaca iqtisadi tənəzzül baş verdi. İqtisadi tənəzzül və psixoloji sağlamlıq arasındakı assosiasiyadan yola çıxıb deyə bilərik ki, iqtisadi çətinlik narahatlıq və depressiya ilə mübarizədə mənfi davranışların, yəni alkoqol və narkotik maddə istifadəsini artırdı (Forbes və Krueger, 2019). Bir çox fəaliyyətin onlayn yerinə yetirilməsi səbəbi ilə sosial media asılılığının artması da istisna deyil. Karantinlə yanaşı, sosial təcrid və tənhalıq mövzusunda aparılan tədqiqatlar bu problemin təkcə psixoloji sağlamlıq üçün yox, eyni zamanda fiziki hərəkətsizlik səbəbi ilə piylənmə, narkotik maddə asılılığı kimi fiziki problemlərə də səbəb olduğunu göstərmişdir (Nelson və digərləri, 2020). Əvvəlki yoluxucu xəstəliklərin yayıldığı dövrlərdə tətbiq olunan sosial təcriddən – karantindən sonra insanlarda ciddi qəzəb partlayışlarının ortaya çıxdığı və şəxsiyyətlərarası münaqişələrdən meydana gələn çox sayda məhkəmə işlərinin açıldığı müəyyən olunmuşdur (Lee və digərləri, 2016).

Çin höküməti COVID-19-a yoluxan şəxslərin və onların yaxınlarının, səhiyyə işçilərinin psixoloji sağlamlığının qayğısına qalmaq üçün internet texnologiyasını istifadə edərək yeni bir böhran psixoloji yardım modeli yaratmışdır. Xəstələrə, onların ailələrinə, səhiyyə işçilərinə kömək etmək üçün həkimlər, psixiatrlar, psixoloqlar və sosial xidmət mütəxəssisləri internet platformaları ilə inteqrasiya olunmuş dəstək göstərməkdədirlər. Keçmiş dövrlərdəki yoluxucu xəstəliklərdən sonra aparılan araşdırmalarda, qalıcı ola biləcək simptomlar müşahidə edilmişdir. COVID-19 pandemiyasının da bu nəticələrə əsasən, daha sonra mövcud psixoloji sağlamlıq xidməti təqdim edən mütəxəssislər üçün əlavə problem ola biləcəyini düşündürməkdədir.

Aparılan bir başqa araşdırmada karantin ilə bağlı aparılan onlayn anketlərə qatılanların təxminən üçdə birinin depressiya və ya travma sonrası stress pozuntusu əlamətləri göstərdiklərini ortaya qoymuşdur. Karantinaya alınan insanlar ənənəvi üz-üzə ünsiyyəti itirir və bu da ciddi stress faktoru olaraq qəbul oluna bilər.

COVID-19 pandemiyası nəticəsində insanlarda kəskin fikirlər ortaya çıxmışdır. İnsanların bir qismi problemin varlığını inkar edir, digər bir qismində isə müxtəlif təşviş pozuntuları, qorxular, narahatlıqlar müşahidə olunmaqdadır. Təşviş, hər hansı bir təhlükə səbəbi ilə insanda ortaya çıxan narahatçılıq və ya irrasional qorxu vəziyyəti olaraq qəbul edilmişdir. Sağlamlıqla bağlı təşviş, fərdin sağlamlığıyla bağlı böyük bir təhdid altında olduğu düşüncəsi ilə ortaya çıxan və nəticədə fərdin fiziki və emosional təşviş simptomlarını ortaya çıxardan psixoloji bir təcrübədir. Sağlamlıqla bağlı təşviş, hər hansı bir fiziki problemi olmadığı halda insanın ciddi bir xəstəliyi olduğunu düşünməsi və bu xəstəliyi, "pis nəticələrə yol açacaq" şəklində şərh etməsidir (Aydemir və digərləri, 2013). Ekiz, İlıman və Dönmez apardıqları araşdırmada qadınların sağlamlıqla bağlı təşviş səviyyəsinin kişilərinkinə nəzərən daha yüksək olduğunu müəyyən etmişdir. Eyni zamanda yaş və təhsil səviyyəsi də sağlamlıqla bağlı təşviş ilə əlaqəlidir. 46-55 yaş arasındakı insanlar pandemiyanın mümkün nəticələrinə dair daha tolerant və tədbirlidirlər. Ancaq 56-70 yaşlı və daha yaşlı insanlarda təhlükə ilə bağlı qavrayış daha aşağı səviyyədədir. Təhsil səviyyəsi artdıqca insanların artan şüuru ilə nəzarət tədbirlərinə qarşı müsbət münasibətlərinin də artdığı müşahidə olunmuşdur. Sağlamlıqla bağlı təşviş keçirən insanlar, bədənlərindəki minimal dəyişikliklərə qarşı belə həssas, sağlamlıqları ilə mütəmadi maraqlanan insanlardır. Xüsusilə, səhiyyə işçiləri arasında xəstə ilə birbaşa təmasda olan işçilərdə təşviş, depresiya və obsessiv kompulsiv simptomların birbaşa təmasda olmayanlara görə yüksək olduğu müşahidə olunmuşdur (Tutku, Ilıman, Dönmez, 2020).

Problemin varlığını inkar edən insanların davranışı psixologiyada iki cür ifadə oluna bilər. İd, ego və super eqo arasındakı harmoniyanı təmin etməyə çalışanda, fərdin seçimlər qarşısında qərarsız qalması və ya təşviş keçirməsi ilə psixoloji müdafiə mexanizmləri işə düşür. Fərd adətən bunu şüurlu olaraq başa düşmür, lakin narahatlıq hiss edir. Şüuraltı münaqişələrdən qaynaqlanan təşviş, eqo üçün təhlükəli olaraq qavranıldığından, eqo öz tarazlığını yenidən qurmaq üçün müdafiə mexanizmləri yaradır. Mövcud situasiyada insanların ən çox istifadə etdiyi müdafiə mexanizmləri rasionallaşdırma, proyeksiya və inkardır.

Rasionallaşdırma - dediyimiz məntiqi mülahizələr, insanların davranışlarını məntiqli və mənalı göstərmək üçün çalışması, cəmiyyətin qınağından ehtiyat etdiyi məqamlarda davranışlarını məntiqi formada izah etməsidir. Məsələn: "Mən qoruyucu vasitələrdən istifadə etmirəm, filan alimin dediyinə görə tibbi maska ağız ətrafındakı bakteriyaları artırır". İkinci problemlə əlaqəli olduğunu düşündüyümüz müdafiə mexanizmi proyeksiyadır. Proyeksiya – dediyimiz yansıtma, bu müdafiə mexanizminə sahib insanlar özlərini narahat edən qüsurlarını və çatışmazlıqlarını gizlədib, başqalarını yetərsizlikdə, problemli davranışlarda günahlandırırlar. Kifayət qədər qorunduğuna əmin ola bilməyən insanlar başqalarını qaydalara riayət etməməkdə günahlandırır və ya məsuliyəti öz üzərindən atırlar. Məsələn: "tibbi maska xəstələrin taxması üçündür, mənim heç bir problemim yoxdur". Halbuki heç kim daşıyıcı olub olmadığını bilə bilməz. İnkar etmək - isə, mənlik üçün təhlükəli olaraq qavranılan və təşviş yarada biləcək bir həqiqəti yox saymaq mənasına gələn primitiv bir müdaifə mexanizmidir. Məsələn: "xəstəlik filan yoxdur, heç ətrafınızda, qohumlarda virusa yoluxan var?". Bu mexanizm eynilə ölümcül xəstə olan insanların güc tapmaq üçün bunu inkar etməsi, ölən bir yaxınının sanki geri qayıdacaqmış kimi otağını, yatağını hazır vəziyyətdə saxlaması kimidir. İlk növbədə problemin varlığını inkar edən insanlar, reallığı bir müddət rədd edərək, heç bir şey olmamış kimi davranaraq erkən dövrlərdə daxili narahatlığı minimallaşdırmağa çalışırlar. Bu adətən yaşlı insanlarda görülən bir hal olsa da ölkədə gənclərin əksəriyyətində bu hal müşahidə olunmaqdadır. Ancaq araşdırmalar, problemə ilkin reaksiya verən insanların daha sonra bunu ilk başda inkar edən insanlara nəzərən daha az travmatik reaksiyalar göstərdiyini müəyyən etmişdir (Kocaman, 2008).

Leon Festingerin koqnitiv dissonans nəzəriyyəsinə görə də, insanlar hansısa bir fikrə, düşüncəyə həddindən artıq güc, əmək, maddi vəsait sərf edirlərsə onun əksinin sübutları ilə o şəxsə təqdim olunması nəinki o fikirdən daşınmaqlarına, əksinə daha çox onu müdafiə etmələrinə səbəb olmaqdadır (Akhanlı, 2019).

Yanq tərəfindən 1990-cı ildə yaradılan sxem nəzəriyyəsinə görə insanların qeyri adekvat davranışlarının altında adətən uşaqlıq və yeniyetməliyin ilk illərində formalaşmış bir sıra keçmiş təcrübələrin yaratdığı düşüncə sxemləri, inanclar yatmaqdadır. Məsələn: məhdudiyyət tətbiq olunacağını eşidən insanların market rəflərini boşaltması, çarələr axtarması, son dəqiqələrə qədər olduqları şəhəri tərk etməyə çalışmaq və s. Təşviş və qeyri-müəyyənlik insanlarda ehtiyaclar iyerarxiyasında geri düşmək qorxusu və təhlükə olduğu düşüncəsini formalaşdırır. Qida ehtiyaclar iyerarxiyasının ilkin pilləsində yer alan təməl ehtiyaclardan biri olduğundan insanlar xüsusilə bu məsələyə qarşı çox həssasdırlar. Bu davranışlar ac qalmaq qorxusu, əvvəlki müharibə, qıtlıq təcrübələri, çörək növbələri və travmalarının təsiri ilə ortaya çıxmaqdadır. Aclığın və qıtlığın ölməkdən daha dəhşətli olduğu düşüncəsi, "birdən dedikləri vaxtdan daha artıq uzatsalar?" düşün-

cəsi, komfort sahənin dəyişməsi, sürü və mən psixologiyası, “qonşudan geri qalma” prinsipi də bu davranışları açıqlamaqdadır. Bu davranışlar adətən az inkişaf etmiş cəmiyyətin, şüursuz və düşünülməmiş davranışın, avtomatik mühakimənin və ibtidai beyinin hərəkətə keçməsi ilə ortaya çıxan davranışlardır. İbtidai beyin repertuarında olan və insanı təhlükədən qorumaq üçün düşünülməyə ehtiyac duyulmayan davranışları idarə edir. Bu da təkamül nəticəsində insanı təhlükələrdən qorumaq üçün qazanılmış bir xüsusiyyətdir. Sxemlərin də məhz beyində bu şəkildə hazır inanclar formasında qruplaşdığı düşünülür. Davranışlarda görülən sosial məsafəni unudub sırada gözləmək, toplaşmamalı olduğumuz məkanlarda qruplarla dayanmaq insanların əvvəlki təcrübələrində frustrasiyaya uğradılıb ümidsizliyin formalaşdığını göstərməkdədir. Sosial mediadakı informasiya çirkliliyi, keçmiş ağır müharibə şəraiti insanlarda inamsızlıq və qeyri-müəyyənliyə dözümsüzlük, “hər an hər şey ola bilər” düşüncəsini yaratmışdır. Gənc nəsil isə istər-istəməz eşitdikləri, müşahidə etdikləri ilə sosial sirayətə məruz qalıb kütləyə xas davranışlar göstərməkdədirlər (Kömürcü və Gör, 2016).

Sevdiklərimizi itirmək qorxusu, azadlığımızın məhdudlaşdırılması, xəstəliyin gedişatına dair qeyri-müəyyənlik problemə drammatik təsir göstərə bilər, qəzəb partlayışlarına, buna bağlı davranış problemlərinə, ünsiyyət çətinliklərinə səbəb ola bilər. Gündəlik həyatımızda normal şərtlər daxilində qrup içərisində insanlar özlərini daha təhlükəsiz və rahat hiss edəcək şəkildə təkamül ediblər. Lakin mövcud vəziyyətdə nə qədər davam edəcəyinin bilinmədiyi bir vaxta qədər insanlar təcrid olunmuş şəkildə yaşamalı olduğunu görür. Karantin təcrid prosesində əvvəlcə kəskin stress reaksiyaları daha çox müşahidə olunur. Depressiya və təşviş əlamətləri, davranış pozuntularının əlavə etdiyi adaptasiya problemləri ilk və ən geniş yayılmış psixoloji kənara çıxmalardır. Karantin uzandıqca və xəstəlik əlamətləri daha da artdıqca, stress, travma sonrası stres pozuntusu, generalizə olunmuş təşviş pozuntusu, somatik əlamətlər və digər problemlər, hətta psixoz müşahidə oluna bilər. Çoxlarının ailəsi ilə evdə olmasına rəğmən yaşlı insanların 43%-i tək hiss etdiyini bildirir. Bu da şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ciddi problemlər və ünsiyyətin keyfiyyəti ilə bağlı problemləri göstərməkdədir. Prosesin tədricən uzanması, gözlənilən normal həyata qayıtmaq vaxtının irəli çəkilməsi təkrarlanan “xəyalların puç olması” ilə bağlı olaraq ümidsizliyin artması nəticəsində psixoloji əlamətlər xronik hal alır. Qapalı şəraitdə qalmaq əvvəlcədən hər hansı psixoloji xəstəliyi olan şəxslərin simptomlarının kəskinləşməsi ya da ağırlaşmasına səbəb ola bilər.

Koqnitiv Davranış Terapiyasının nəzəriyyəsində qeyd olunan bir məqam mövcud vəziyyəti izah etməkdədir. İnsanlar təxəyyüllərində canlandırdıqları hadisələrin sadəcə bir düşüncə olduğunun çox zaman fərqinə varmır və bu düşüncələri fəlakətləşdirirlər. Halbuki hadisənin həqiqətən başımıza gəlməsi, uzun müddət onun gerçəkləşə biləcəyi ilə bağlı narahatlıqlardan daha az zərərverici ola bilər (Kecmanovic, 2020).

Qeyri-müəyyən situasiyalarda insanların ən çox üz tutduqları psixoloji təsir mənbələrindən biri də mediadır. Vuhanda insanlar arasında yeni koronavirus infeksiyası başlayandan sonra, qlobal olaraq psixoloji sağlamlıq problemləri ilə bağlı bir çox yeni məlumatlar ortaya çıxdı və bununla birlikdə təşviş və stress də artdı. Qlobal media, yerli və beynəlxalq səhiyyə quruluşları, epidemioloqlar, virusoloqlar COVID-19-un yayılması və ölümlər haqqında məlumat verir, tövsiyələr və yeniləmələr edirlər. Lakin COVID-19-un psixoloji təsirinə laqeyd yanaşılmaqdadır. Belə ki, insanlar hər gün yenilənən yeni yoluxan sayını ölənlərin sayı ilə qarışdırır. Hansı ki bu say ölənlərin sadəcə 3%-ni təşkil edir. Prospektiv tədqiqatlar təhlükəli bir hadisə və sonra hadisəyə verilən stress reaksiyalarının zamanla fiziki və psixoloji sağlamlıq problemlərinə səbəb olduğunu göstərmişdir. COVID-19-un ortaya çıxması, qarışıq, mütəmadi olaraq dəyişən bir vəziyyəti ortaya qoydu. Səhiyyə müəssisələrində yer olmaması qorxusu, qida çatışmazlığı yaşamaq qorxusu və hər an yoluxmaq qorxusu və s. düşüncələr əhəmiyyətli psixoloji təsirləri ortaya çıxartdı. Media isə mütəmadi olaraq baş verənləri, karantinin tətbiq qaydalarını paylaşdığından bunlara müvafiq olaraq təşviş də artmışdır. Pandemiya dövründə cəmiyyətlər, medianın verdiyi informasiyanın aktual və doğru olduğuna inandığından, bu kimi qeyri-müəyyən hallarda sosial media asılılığı artır. Keçirilən tədqiqatlar məlumatların kütləvi informasiya vasitələri ilə ictimaiyyətə effektiv şəkildə çatdırıldıqda, insanların risk haqqında təsəvvürlərinin daha doğru şəkildə formalaşdığını göstərir. İnformasiya çatışmazlığı qeyri-müəyyənliyi və informasiya çirkliliyi, şaiyə xarakterli yazıların ortaya çıxması riskini artırır. Bəzi cəmiyyətlərdə, xəstəliyə yoluxanların sayında artış müşahidə olunmadığı halda təcili tibbi yardıma başvuranların sayı əvvəlki epidemiya dövrlərindəki kimi artmışdır.

İnsanların etibar etdikləri qurumlar tərəfindən qeyri-kafi məlumatlandırılması, təhrif olunmuş və informasiya çirkliliyi yaradan media quruluşlarının işinin məhdudlaşdırılmaması, qeyri-müəyyənliyə və artan narahatlığa səbəb olmaqdadır. Bu quruluşların uyğun olmayan fəaliyyəti gələcəkdə bəzi etnik qruplara qarşı stiqmatizasiya təhlükəsini də artırır. Pandemiyanın qarşısının alınması təkcə fərdi deyil, ümumi məsuliyyət tələb edir. İnsanların və səhiyyə işçilərinin ruhi sağlamlığının qorunması ilə bağlı tədbirlər də psixoloji sağlamlıqla bağlı sahələrdə çalışan insanların öhtəsinə düşür (Kaya, 2020).

İnsanlar üçün ən dözülməz olan qeyri-müəyyənlikdir. Qeyri-müəyyənlik insanlarda idarənin itirilməsi hissinə səbəb olur ki, bu da narahat və depressiv bir ruh halına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün bir sıra strategiyalardan istifadə edilə bilər:

1. Hiss etmək; daxildə ortaya çıxan narahat edici hissin bədənimizin hansı hissəsində olduğunu başa düşmək. Məsələn: çiyin, kürək, qarın və s.
2. Adlandırmaq; etməli olduğumuz, mühakimə edici ifadələrdən istifadə etmədən yaşadığımız hissi adlandırmaqdır. Özümüzü narahat hiss etdikdə beynimizin əlaqəli hissələri aktivləşir və bu da paradoksal olaraq faydasız və avtomatik reaksiyalar göstərməyimizə səbəb olur. Mövcud təcrübəni adlandırdıqda, bu avtomatik cavab dayandırılır və daha məntiqli, doğru reaksiyalar verə bilirik.
3. Özünüzə zaman ayırın; Qeyri-müəyyənliyi təcrübədən keçirmək üçün özümüzə zaman ayıranda, problemi nəzarət altında tutmaq istəyi də avtomatik olaraq azalır. Qeyri-müəyyənlikdən qurtulmaq üçün sərf edəcəyimiz enerji də özümüzə qalır. Bu səbəbdən də müəyyən bir səviyyəyə qədər hiss etdiyimiz diskomfortun normal olduğunu özümüzə xatırlatmalıyıq.
4. Suallara cavab tapmağa çalışmamalıyıq; Ağlımızdakı suallara "bu sualın cavabını bilmirəm" deyə qarşılıq vermək vacibdir. Çünkü həqiqətən nə olacağını bilmirik və nəzarətimiz altında olmayan problemləri düşünməyə vaxt və enerji sərf etmək problem həllinə yönəlmiş terapiyada qəbul edilməzdir.
5. Nəfəs hərəkətləri; Qısa və yavaş nəfəslər alıb vermək zehindəki bulanıqlığın azalmasına kömək edir.
6. Özünüzə mərhəmətlə yanaşın; yaşadığınız bu narahat edici və qeyri-müəyyən vəziyyət üzərində nəzarətinizin mümkün olmadığını özünüzə xatırladın.
7. Problemi düşünmək saatı; Sözsüz ki, "mən daha bunu düşünməyəcəm" deməklə nəinki bizi narahat edən məsələni düşünməyimiz azalmır, əksinə onu daha çox düşünməyə başlayırıq. Bu səbəblə də, gün ərzində müəyyən etdiyimiz hər hansı bir saatda 10 dəqiqə müddətində mövcud problemimizi intensiv düşünmək, o saata qədər onu düşünməyi ertələmək praktikada istifadə olunan işə yarayan metodikalardan biridir.

Psixoloji sağlamlığı qorumaq üçün edilə biləcək ən doğru şey, problemin nə olduğunu əlimizdən gəldiyi qədər başa düşdükdən sonra, görülə biləcək tədbirləri görərək vəziyyətə real yanaşmaqdır. Bu müddətdə ortaya çıxa biləcək təşviş və narahatlığın müəyyən bir səviyyəyə qədər normal olduğunu anlayaraq, bu hisslər ilə başa çıxmaq üçün yardımçı ola biləcək strategiyalardan istifadə etməyimiz vacibdir. Həm fizioloji, həm psixoloji sağlamlığımızı qorumaq üçün öyrəşdiklərimizdən fərqli vasitələrdən istifadə edə bilməliyik. Bütün bunlar kifayət etmirsə psixoloji yardım almaqda heç bir qəbahət yoxdur.

Nəticə

Kütləvi təsirə malik yoluxucu xəstəliklər, adətən cəmiyyətdəki bir çox insanın davranışında və psixoloji rifahında gözlə görüləcək dərəcədə pozuntulara yol açır, qorxu və narahatlığa səbəb olur. Pandemiyanın psixoloji təsirləri ilə ilə bağlı olaraq təşviş pozuntuları və stress, sağlamlıqla bağlı təşviş, depressiya travma sonrası stress və intihar hallarına rast gəlinir. Ortaya çıxan əlamətlər fərdin, cəmiyyətin xüsusiyyətlərinə, sosial vəziyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Narahat hiss etməyə və təşviş əlamətlərinin ortaya çıxmasına səbəb olan COVID-19 ilə bağlı xəbərlərə baxmağı, oxumağı minimal həddə qədər azaltmaq və sadəcə güvənilə biləcək mənbələrdən informasiya əldə etmək fərdin özü və sevdiklərinin psixoloji sağlamlığı üçün vacibdir. Əvvəlki araşdırmalar, qlobal xəstəliklərin və hadisələrin insanların fiziki və psixoloji sağlamlığında qalıcı problemlərə yol aça bildiyini göstərmişdir. COVID-19-un başlanması ilə müşahidə olunan psixoloji problemlərlə bağlı ölkə səviyyəsində planlaşdırma və yardım sistemləri cəmiyyətin üzərindəki psixoloji təzyiq və psixoloji sağlamlıqla bağlı problemlərin qarşısını ala bilər. Mövcud vəziyyətlə bağlı yerli ədəbiyyatların və araşdırmaların azlığı, psixoloji yardımın yetərsizliyi də diqqəti çəkməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Akhanlı, E.S. (2019). *Bilişsel çelişki kuramı kapsamında replikasyon çalışması* (Master's thesis, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
2. Aydemir, Ö., Kırpınar, İ., Satı, T., Uykur, B. ve Cengisiz, C. (2013) Sağlık Anksiyetesi Ölçeği'nin Türkçe için Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması. Nöropsikiyatri Arşivi, 50(4), 325-331.
3. BİÇER, İ., ÇAKMAK, C., DEMİR, H., & KURT, M.E. Koronavirüs Anksiyete Ölçeği Kısa Formu: Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, *25* (Supplement 1), 216-225.
4. Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G.J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. The Lancet, 395(10227), 912–920.
5. Forbes, M.K., & Krueger, R.F. (2019). The Great Recession and Mental Health in the United States. Clinical Psychological Science, 7(5), 900–913.

6. Kaya, B. (2020). Pandeminin ruh sağlığına etkileri.
7. Kecmanovic, J. (2020). 7 Science-Based Strategies to Cope with Coronovirus Anxiety. Retrieved from: theconversation.com/7-science-based-strategies-to-cope-with-coronavirus-anxiety-133207.
8. Kocaman, N. (2008). HASTALARIN PSİKOSOSYAL TEPKİLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, *11*(1), 101-112.
9. Kömürcü, B., Gör, N. (2016). Erken dönem uyumsuz şemalar ve kaygı üzerine bir derleme. *Nesne Psikoloji Dergisi*, *4*(8), 183-203.
10. Nelson, B.W., Pettitt, A.K., Flannery, J., & Allen, N.B. (2020, April 13). Rapid Assessment of Psychological and Epidemiological Correlates of COVID-19 Concern, Financial Strain, and Health-Related Behavior Change in a Large Online Sample.
11. Lee, D.H., Kim, J.Y., & Kang, H.S. (2016). The emotional distress and fear of contagion related to Middle East Respiratory Syndrome (MERS) on general public in Korea. Korean J Psychol Gen, 35(2), 355-383.
12. Tutku, E.K. İ.Z., ILIMAN, E., & DÖNMEZ, E. (2020). Bireylerin Sağlik Anksiyetesi Düzeyleri İle Covid-19 Salgini Kontrol Algisinin Karşilaştirilmasi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, *6* (1), 139-154.
13. Wilson, D. (2008). Psychological Trauma and Its Treatment in the Polio Epidemics. Bulletin of the History of Medicine, 82 (4), 848–877.
14. Yu, H. Y. R., Ho, S. C., So, K. F. E., & Lo, Y. L. (2005). The psychological burden experienced by Hong Kong midlife women during the SARS epidemic. Stress and Health, 21(3), 177–184.

COVID-19 and features of psychological health

Summary

Massive communicable diseases, often cause visible disturbances in the behavior and psychological well being of many people in society, causing fear and anxiety. Anxiety disorders and stress, health anxiety, post traumatic stress and suicide are associated with the psychological effects of the pandemic. The resulting symptoms differ according to the characteristics of the individual, society and social status. It is important for the psychological health the individual and their loved ones, to minimize to look at COVID-19 news, reading, which causes anxiety and anxiety symptoms and to obtain information only from reliable sources. Previous research has shown that global diseases and events can cause lasting problems in people's physical and psychological health. Nationwide planning and assistance systems for the psychological problems can prevent psychological pressure on society and psychological health problems. The lack of local literature and research on the current situation and the lack of psychological assistance are also noteworthy.

COVID-19 и особенности психологического здоровья

Резюме

Массовое и прогрессирующее распространение инфекционных заболеваний часто вызывают видимые нарушения в поведении и психологическом благополучии многих людей в обществе вызывая страх и беспокойство. Среди психологических последствий пандемии встречаются тревожные расстройства и стресс, чрезмерное беспокойство о здоровье, посттравматический стресс и суициды. В результате проявляющиеся симптомы различаются в зависимости от индивидуальных особенностей личности, общества и социального статуса. Для психологического здоровья человека и его близких важно минимизация просмотра, чтение новостей и получение информации только из надежных источников про COVID-19, которые вызывают беспокойство, появление признаков тревоги. Предыдущие исследования показали, что глобальные заболевания и события могут привести к постоянным проблемам в физическом и психологическом здоровье людей. Системы планирования и помощи на уровне страны могут предотвратить психологическое давление на общество и проблемы психологического здоровья, которые вызваны COVID-19. В связи с текущей ситуацией наблюдается нехватка отечественной литературы и исследований, а также отсутствие психологической помощи.

Göndərilib: 16.06.2020 Qəbul edilib: 17.06.2020

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/138-141

Ziba İlham qızı Kərimzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kerimzadehz@gmail.com

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA LÜĞƏT EHTİYATININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *nitq, lüğət ehtiyatı, inkişaf, yeni anlayış, söz,ünsiyyət*
Key words: *speech, vocabulary, development, new concept, word, communication*
Ключевые слова: *речь, словарный запас, развитие, новые понятия, слова, общение*

Uşaqlarda aydın və səlist nitqin inkişafında lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərkəzi yer tutur. Uşağın lüğət ehtiyatının məzmunu və xüsusiyyəti onun təfəkkür və nitqinin inkişafını müəyyən edir. Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin formalaşması öncə əşyalarla tanışlıqdan başlanır. Onlar fəaliyyətin bütün sahələrində ətraf aləmdəki əşya və hadisələri bilavasitə müşahidə aparmalı olurlar. Y.M.Tixeyeva nitq inkişafında müşahidənin rolunu yüksək qiymətləndirir.“Əgər siz uşağın nitqinin inkişaf etməsinə çalışırsınızsa, onu əşyalarla əhatə edin. Bu əşyalara uşaqla birlikdə baxın, müqayisə edin, onları oyun və əmək prosesində öyrənin və müşahidənin nəticəsini sözlə ifadə edin. Quru divarlar içərisində uşaq danışmağı öyrənməz.” (Тихеева, 1932: 123)

Uşaq hər dəfə yeni obyektlə qarşılaşarkən idraki müşahidə aparır. O, yeni əşyaya əl vurur, onu izləyir, imkan daxilində dadına baxır, səsini yada salmağa çalışır.Uşaq əşya və hadisənin mahiyyətini, xassə və əlamətlərini öyrənir. Bu prosesdə uşağın görmə, eşitmə, iyibilmə, dadbilmə, lamisə, kinestetik analizatorları fəallaşır, duyğuları, hissləri inkişaf edir. Müşahidə zamanı uşaq obyekti ona bənzər digər obyektlərlə tutuşdurur, müqayisə edir, hadisələrin adını başlıca əlamətlərini, xassələrini ayırır, obyekt haqqında mühakimə edir, əşyanın əlamətini və xassələrini öyrənir. Müşahidə uşağı varlığı dərindən, əhatəli başa düşməyə, onunla söz arasında düzgün münasibətləri müəyyənləşdirməyə yönəldir.

Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin inkişafını şərt olaraq bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

I. Lüğət ehtiyatının ilkin: passiv inkişaf mərhələsi (1- 1,5 yaşına qədər)

II. Lüğət ehtiyatının aktiv inkişafı mərhələsi (1,5 -3,5 yaş)

Üç-dörd yaşlı uşaqlarla lüğətin inkişafı süjetli oyunlar sayəsində inkişaf edir. Oyun fəaliyyəti və yaşlılarla ünsiyyət prosesində onların öyrəndikləri sözlər dəqiqləşir və fəallaşır. Beş-altı yaşlı uşaqlarla aparılan oyunlarla yanaşı, onların məişət fəaliyyəti, gəzintilər və s. də lüğətin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Onlarda əşya və hadisələrin xüsusiyyətləri, təyinatı haqqında biliklərini dərinləşdirir. Beləliklə də, uşağı əhatə edən ətraf aləmdə hər hansı canlı ya cansız əşya, müntəzəm təmasda olduğu əşya və hadisələr, onun diqqətini cəlb edən oyun və əyləncələr lüğətin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur .

Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin zənginləşdirilməsi üzərində işi normal təşkilini təmin etmək üçün ilk növbədə onun linqvistik, psixoloji əsasını bilmək vacibdir. Uşağın idrak obyekti olan söz bir tərəfdən leksik digər tərəfdən qrammatik mənaya malikdir. Sözün leksik mənası əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyətini bildirir.

Lüğətin zənginləşdirilməsi fikrin məzmununun zənginləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Fikrimizi bildirmək üçün sözlərdən istifadə edirik. Əgər fikrimiz aydın deyilsə, təbii ki, nitqimiz də anlaşılmaz olacaqdır. Uşağın lüğət ehtiyatının məzmunu və xüsusiyyəti onun təfəkkür və nitqinin inkişafını müəyyən edir. Lüğətin formalaşması üzrə işə əşya ilə tanışlıqdan başlanır. Uşağı əhatə edən ətraf aləmdə hər hansı canlı ya cansız varlıq, onun diqqətini cəlb edən, müntəzəm təmasda olduğu əşya və hadisələr, oyunlar və ɔ ylənсələr lüğətinin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur. Uşaqlar fəaliyyətinin bütün sahələrində ətraf aləmin əşya və hadisələri üzərində bilavasitə müşahidə aparmalı olurlar.Uşağın diqqəti hər hansı əşya və ya hadisəyɔ yönəldikdə, onunla maraqlandıqda adını öyrətmək lazımdır. Müvafiq söz onların fəal lüğətində möhkəmləndirilir.

Həyatın üçüncü ilində uşaqlara xüsusi nitq tapşırıqları verilə bilər. Daha sadə olaraq-böyüklər bir sözü düzgün tələffüz etməyi , sözü təkrarlamağı tapşırmalıdır. Daha mürəkkəbləşdirib, məsələn: "Nənənizin yanına gedin və ona deyin:" Nənə, xahiş edirəm mənə papağımı ver” tipli tapşırıq vermək olar.

Bu cür tapşırıqlar sayəsində həm nitqin, inkişafı həm də lüğətin inkişafı üçün faydalı hesab olunur. Birincisi, yalnız nitqin qrammatik, leksik düzgünlüyünün formalaşmasına kömək etmir, həm də ünsiyyət

mədəniyyətini inkişaf etdirir. İkincisi, çünki uşaq şüurlu şəkildə nitqini qurmağı, başqalarının necə danışdığını, yeni sözlər tanımağı öyrənir.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zamanı uşaqlara sual verməyi öyrətmək yaxşı kömək edir: "Nə üçün?", "Nədir?", "Hansı?", "Harada?" və s. Məsələn, uşağa müəyyən tipli tapşırıqlar verilməlidir. Ya uşaqlara mövzu üzrə suallar verilməlidir, ya da uşaqdan həmin sual cümlələrini qurmaq tapşırılmalıdır.

Uşaqlara təkcə mövzu şəkilləri (məsələn, ayrı-ayrı heyvanların, əşyaların şəkilləri), həm də bəzi hadisələri (oğlan kitab oxuyur, uşaqlar quşu qəfəsdən çıxarır) təsvir edən şəkillər göstərilə bilər. Üçüncü ildə uşaqların şəkillərə baxma imkanları artır, bir yetkin rəhbərliyi ilə lüğəti inkişaf edir. Təsvirin mənası izah olunur, hərəkətlərin ardıcıllığı ortaya qoyulur, uşaqlara suallar verilir və s.

Uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, sadə cümlələri düzgün tərtib etmək bacarıqlarının formalaşması üçün geniş imkanlar var. Uşaq rəngləndiyi şəkilə baxaraq sualları cavablandırarkən, qızın paltarını, paltarın rəngini, ayaqqabının rənglərini və s. adlandırırsa, həmin təsvirə əlavələr olunursa sual və cavablar çoxalır.

Uşaqlarla bədii ədəbiyyat nümunələrinin (hekayə, şeir, nağıl) oxusu prosesində, atalar sözləri, tapmacalarla iş zamanı onların lüğət ehtiyatı zənginləşir. Uşaqları yeni söz, fikirlər ilə tanış etmək üçün vacibdir. Ancaq eyni zamanda, düzgün səs tələffüzü də inkişaf etdirilməlidir.

Onların fəal lüğət ehtiyatı məişət lüğətindən ibarət olur. Qeyri-fəal lüğət ehtiyatında isə çoxlu peşələrlə bağlı sözlər, terminlər, dialektizmlər, neologizmlər, arxaizmlər olur. Bu sözlərdən istədikləri vaxt istifadə etməyə çalışırlar. Böyüklər vaxtaşırı elə nitq situasiyası yaratmalıdır ki, uşaqlar həmin sözlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalsınlar. Uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənmək, onların hamısı üçün ortaq sözləri seçmək çox çətindir, çünki uşaqlar müxtəlif məişət və nitq mühitində yaşayırlar. Belə şəraitdə şagirdlərin nitqindəki fərqlər oxşarlıqdan daha çox olur. Bunlardan başqa onların nitqinin çevik və dəyişkən olması buna imkan vermir. Deməli, tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərini təxmini öyrənə bilir.

Uşağın lüğət ehtiyatını öyrənərkən onun həcmini və tərkibini müəyyənləşdirməklə yanaşı, hər bir sözün uşaqlar tərəfindən işlənməsi xüsusiyyətləri də öyrənilməlidir. Uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dedikdə, ilk növbədə onların fəal lüğətində olan sözləri öyrənmək nəzərdə tutulur. Müəllim və ya valideyn uşağın lüğətindəki əşya adı, keyfiyyət, əlamət, hərəkət bildirən sözləri, onların dəqiq mənada işlədilməsi qaydasını, cins və növ anlayışları ifadə etmək bacarıqlarını onlara çatdırmalıdır. Uşağın sözlərin mənası ilə maraqlanması, hər bir əşya və hadisənin adını öyrənib, yadda saxlaması çox maraqlı və ciddi məsələdir. Bu baxımdan uşağın dil açdığı dövrdən onun nitqi üzərində daim müşahidə aparmaq, sözlərin mənalarını necə öyrənməsi və fəal lüğətə necə daxil etməsi prosesini izləmək vacibdir.

Valideynlər uşağın müxtəlif əşyalar və hadisələr ilə tanış olmaq istədiyi bir mühit təşkil etməlidirlər. Valideynlər uşağının təbii müəllimləridir və çox şey onlardan asılıdır. Valideynlər daim obyektləri və hərəkətləri çox sadə sözlərlə deməli və onlara tez-tez təkrarlatmağa çalışmalıdırlar:

- Oyuncaqları, geyimləri, yeməklərin adını deyərək uşağın söz ehtiyatını tədricən genişləndirmək lazımdır;
- Uşaqlara həm də müstəqil olmaq imkanı verilməlidir. Məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, uşağın böyüməsinə kömək etmək və yeni sözlərin özünün kəşf etməsinə imkanı yaratmaq çox vacibdir.
- Uşaq nə qədər danışmaq məcburiyyətində qalırsa, buna qarşı çıxma riski o qədər çox olur;
- Uşaqla daim "uşaq dilində" danışmaq. Bu, onu danışmağa təşviq etməyəcək, çünki bu nitq inkişafının növbəti mərhələsinə keçməyə imkan vermir;

Növ və cins münasibətləri yalnız sadə məişət anlayışları dairəsində misallar əsasında başa salınmalıdır. Bu zaman növ anlayışlarında əşyanın ən əhəmiyyətli, həm də xarici xüsusiyyətləri (hissələri, forması, böyüklüyü, rəngi və s.) nəzərə alınmalıdır: məsələn, alma, banan ilk növbədə formalarına görə fərqlənir. Cins anlayışı üçün isə həm xarici, həm digər əlamətlər mühüm sayılır məsələn, tərəvəz və meyvə anlayışları bitkinin onun məhsulunun formasına harada bitməsinə, hansı hissəsinin yeyilməsinə, harada və necə istifadə olunmasına görə fərqlənir.

Uşaqlarda yeni anlayışlar möhkəmləndirilir.Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin genişləndirilməsi üzrə iş yalnız bir istiqamətdə deyil, müxtəlif istiqamətlərdə də aparılır. Uşaq geyinərkən, qidalanarkən, ev işlərində anasına kömək edərkən, televiziya verilişinə baxarkən, oynayarkən onun lüğətinin zəngin ləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açılır. Bu prosesdə o, çoxlu suallar verir, əşya və hadisələrlə bilavasitə təmasda olduğunundan hər şeylə maraqlanır, iş prosesinin ayrı ayrı mərhələlərini adlandırmağa çalışır.

4 - 5 yaş lüğətin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii ədəbiyyat nitqin, söz ehtiyatının artırılmasında mühüm rol oynayır. Kitabdan uşaq bir çox yeni sözlər öyrənir, nitqi emosional və zəngin olur. Aktiv lüğətdə artım (ilin sonuna 2500-dən 3000 sözə qədər) verir.Uşağa öz ifadələrini daha dolğun və dəqiq ifadə

etmək imkanına malik olur. Bu yaşdakı uşaqların nitqi obyektlərin xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Lüğətinin artması, struktur baxımından daha mürəkkəb istifadəsi tez-tez uşaqların qrammatik səhvlərə, fellərin dəyişdirilməsinə ("istəyirəm", amma istəmirəm), sözlərin yerinin dəyişdirilməsinə (məsələn, fel və isim saylarda, cinsdə sifət və isimlər) səbəb olur. Lüğətin zənginləşdirilməsi söz qruplaşması nəzərə alınmaqla üzərində iş aparılır: əşyalar, oyuncaqlar, mövzu və süjet şəkilləri və s.

4-5 yaşında uşaq başqaları ilə ünsiyyət üçün aktiv lüğətin məzmunu zəruri sözlərin toplanmasına yönəltmişdir. İnkişaf etdirmə müddətində lüğətin əsas hissəsində əhəmiyyətli sözlər olmalıdır (isimlər, sifətlər, fellər, saylar, zərflər və əvəzliklər).

Kiçik yaşlı uşaqlar ətraf aləmə fəal maraq göstərir.Bu da onların yeni sözlər öyrənməsinə şərait yaradır. Əvvəlcə aşağıdakı qruplar üzrə sözlər öyrənirlər:

- bədən hissələrinin, üzvlərin adları;
- oyuncaqların, qabların, mebellərin, paltarların təchizat, yemək, otaq adı;
- cansız təbiət hadisələrinin, bitkilərin, heyvanların adları;
- sosial həyat hadisələrini ifadə edən sözlər (insanların işi, ölkəsi, milli bayramlar, və s.);
- emosional qiymətləndirmə lüğəti: duyğuları ifadə edən sözlər, hisslər (cəsarətli, vicdanlı, sevincli), əşyalarda keyfiyyəti qiymətləndirmə (yaxşı, pis, gözəl);
- sinonim,antonimlərin əmələ gəlməsi.

Uşaqların aktiv lüğətində obyektlərin adları olmalıdır, lakin hərəkətlərin, vəziyyətlərin, işarələrin adları (rəng, forma, ölçü, dad), xassələri və keyfiyyətləri; növləri ifadə edən sözlər (meyvə, tərəvəz, qab, oyuncaqlar, nəqliyyat vasitələri və s.) və mücərrəd ümumiləşdirilmiş anlayışlar (yaxşı, pis, gözəllik və s.) belə sözlərin inkişafı, formalaşmasına əsaslanmalıdır.

Nitqin semantik tərəfi sözün özünə diqqət çəkir-uşaqda “bu söz deməkdir?”sualı yaradır. Uşaqlarda həmin söz nə deməkdir, tanımadığı sözləri başqasının nitqində qeyd etməyi,söz uyğunluğu istiqamətini tapmaq inkişaf etdirilməlidir. Lüğətin zənginləşdirilməsi nəinki əhatə dairəsinin genişlənməsini, eyni zamanda uşaqların diqqətini sözün mənalı tərəfinə qaldırmaq, onun semantikası, sözlərin mənalarının saflaşdırılması, sözlərlə əlaqənin zənginləşməsini şərtləndirir. Çünki ardıcıl nitqdə bir sözün semantikası bütün nitqin semantikası ilə qarşılıqlı əlaqə qurur. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin inkişafında sözləri tematik qruplara birləşdirmək prinsipi vacibdir.

Dil vahidləri bir-birinə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Tematik olan sözlər toplusu nüvənin ətrafında yerləşən semantik bir sahədir.

Leksik işin vacib vəzifələri zənginləşdirmə, lüğətin genişlənməsi və aktivləşdirilməsi əsasdır. Tematik qrupların uşağının dil şüuruna girişdir. Uşaqlarla sinonim iş (mənasına yaxın sözləri seçmək) sözlərin tematik qruplarının ustalığı hərəkətlər ilə birləşdirilə bilər: getmək, gəzmək və s. və ya fellər bir ünsiyyət vəziyyətində: dedi, cavab verdi, pıçıldadı izah etdi.

Antonimlər üzərində iş zamanı (əks mənası olan sözlər) ifadələr və cümlələrin hazırlanmasında uşaqlarla aparılır. Uşaqlar atalar sözləri, məsəllərdəki antonimləri tapırlar. Antonimlərin seçimi uşaqların söz haqqında fikirlərini genişləndirir, mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Eyni və əks mənalı sözləri olan söz toplamaq, uşaqlar onları yerində istifadə etmək bacarığı da formalaşdırır.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda uşaqların söz ehtiyatının inkişafı məktəbəqədər yaş üçün vacib bir komponenti olaraq görülür. İlin sonuna qədər 2500-dən 3000 sözə qədər aktiv lüğət ehtiyatı olur. Uşaq sözü düzgün başa düşməyi və istifadə etməyi, səsləndirməyi, səslənməyə qulaq asmağı, müstəqil olaraq fərqli və oxşar sözləri tapmağı,bir sözdə səslərin ardıcıllığını təyin etməyi öyrənir.Bu dövr, uşaqların söz ilə tanış olması dövrüdür. Uşaq aktiv lüğəti zənginləşdirmək sayəsində mövzunun məqsədini təyin edə bilir. Əks və yaxın mənası olan sözləri ayırmağa başlayırlar, obyekt və hadisələri müqayisə edib, ümumiləşdirici sözlərdən (adlardan) istifadə edirlər.

Beləliklə, uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi və fəallaşdırılması üzrə iş ətraf aləm üzərində müşahidələrə əsaslanmaqla, uşaqların bütün fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməlidir. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin məzmunu zəruri yeni sözlərin toplanmasına tanış olan sözlərin isə möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu işin səmərəli təşkili uşaqların nitqinin və əqli inkişafının vəhdətinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Y.Ş.Kərimov Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası, 2009.
2. Глухов В.П.Основы психолингвистики: учеб. пособие для студентов педвузов. М.: АСТ: Астрель, 2005.

3. Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. Глухов В.П., В.А.Ковшиков. М.: Изд-во: АСТ, 2007
4. Ушакова О.С. Теория практика развития речи дошкольников. СПб.: Речь, 2011
5. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М.: Академия, 2013.
6. Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учебное пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений / В.И.Яшина, М.М.Алексеева. М.: Издательский центр «Академия», 2000.
7. Бородич А.М. Методика развития речи детей. М.: Просвещение,2004.

Development of vocabulary in preschool children

Summary

Living or non-living things, items and events that attract his/her attention in regular contact, games and entertainments enrich his/her the vocabulary with new words. Children have to observe directly the items and events of the environment in all areas of activity. The content of the vocabulary of young children is directed to gathering necessary new words, strengthening familiar words. So children able to understand the word correctly and using in a right way, express their thoughts independently.

Расширение словарного запаса у маленьких детей

Резюме

Содержание и особенности словарного запаса ребенка определяют развитие его мышления и речи. Любое живое или неживое существо в мире вокруг ребенка обогащает словарный запас новыми словами, привлекая его внимание, предметы и события, с которыми он постоянно общается, игры и развлечения. Дети должны наблюдать за объектами и событиями мира во всех сферах деятельности, содержание словаря детей младшего возраста направлено на сбор необходимых новых слов и усиление привычных слов. Таким образом, ребенок способен правильно понимать слово и использовать его в нужном месте, выражать свои мысли самостоятельно.

Rəyçi: f.f.d. T.H.Ağayeva

Göndərilib: 28.06.2020 Qəbul edilib: 30.06.2020

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/142-145

Aygün Əziz qızı Sərbazova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
aygun.serbazova90@mail.ru

PARLAQ RƏNGLƏRIN ECAZKAR SIRRI – GƏNC RƏSSAM XANLAR ƏSƏDULLAYEVIN YARADICILIĞI

Açar sözlər: *Xanlar Əsədullayev,impressionizm, güllər, mənzərə, rənglər, təəssürat*
Ключевые слова: *Ханлар Асадуллаев, импрессионизм, цветы, пейзаж, цвета,впечатление*
Key words*: Khanlar Asadullayev, impressionism, flowers, landscape, colors, impression*

Giriş

Müasir dövr Azərbaycan rəngkarlığı keçmiş zamanın ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, müasir dövrün tələblərini də özündə cəmləşdirə bilmişdir. Belə ki, müasir Azərbaycan rəngkarlığının inkişafında gənc rəssamların rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Gənc rəssamların yaradıcılığına nəzər yetirdikdə, onların real təsvirlərlə yanaşı abstrakt, avanqard üslubların xüsusiyyətlərinə də meyl etdiyini görürük. Belə gənc rəssamlarımızdan biri də dəzgah rəngkarlığında uğurlar qazanan Xanlar Əsədullayevdir.

Xanlar Əsədullayev 1988-ci il dekabrın 9- da Siyəzən şəhərində anadan olmuşdur. O, 2003-2007- ci illərdə ADRA – nın nəzdində incəsənət kollecinin "İnteryer dizayner" ixtisasında təhsil almışdır . Daha sonra 2007-2011- ci illərdə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında "Təsviri sənət" fakültəsinin "Rəngkarlıq" ixtisası üzrə təhsilini davam etdirmişdir.Gənc rəssam 2004 – cü ildən başlayaraq, müxtəlif beynəlxalq sərgi və dövlət tədbirlərində aktiv iştirak etməyə başlamışdır. O, 2010- cu ildən etibarən isə Azərbaycan Rəssamlar ittifaqının "Gənc rəssamlar" bölməsinin üzvidir.

Gənc rəssamın yaradıcılığının əsas mövzuları peyzaj və natürmort janrında işlədiyi əsərlər hesab olunur. Onun yaradıcılığındakı əsərlər koloriti baxımdan özünəməxsusluğu ilə seçilir. Kətan üzərində rənglərin ahəngdarlığı,vizual təsvir ənənələri və rənglərin bir – birilə effektiv uyğunluğu rəssamın yaradıcılığı üçün xas olan xüsusiyyətlərdəndir.Rəssam rənglər vasitəsilə təsvir etdiyi obraz və fiqurlara müxtəlif emosional məzmun qazandırmışdır. Onun rəngkarlığı bütünlüklə dekorativ xarakter daşıyır.

Xanlar Əsədullayevin natürmortları maraq doğurur. Onun məhsuldar yaradıcılığında güllər, gül bağçaları mövzusu olduqca önəmli yer tutur.Gördüyü hər gül rəssam üçün yeni bir ilham mənbəyidir. O bir çox rəsmlərində güllərin müxtəlif növündən və rəng çalarlarından istifadə etmişdir. Bu mövzuda olan silsilə əsərlərindən biri də "Gül bağçası" adlı əsəridir. Əsər ümumi olaraq, tamaşaçıda xoş və müsbət bir aura yaradır. İsti və soyuq tonlardan məharətlə istifadə edən rəssam izləyici də səmimi və həssas hislər oyadır. Əsərə ümumi nəzər yetirdikdə, elə başa düşülür ki, sanki böyük bir gül bağçasından bir fraqment təsvir olunub. Tabloda böyük qızılgüllər və yaşıl yarpaqlar və geniş günəş şüaları təsvir olunmuşdur. Əsərdə əsas diqqəti mərkəzdə təsvir olunmuş balaca qız obrazı cəlb edir. Profildən təsvir olunmuş balaca qızcığaz bir əlində dərilmiş qızılgülü, digər əlində isə dərilməmiş qızılgülü tutmuşdur. Əsərin yumşaq rəng koloriti, işıq həlli və personajın donuq duruşu tamaşaçıya emosional təsir bağışlayır.

Rəssamın yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun qızılgülləri çox sevdiyinin şahidi olmuş oluruq. Bu qızılgüllər müxtəlif rənglərə - qırmızı, sarı, bənövşəyi rənglərə boyanmışdır. Onun zəngin və əlvan palitrasında olan bütün rənglər demək olar ki, təsvir etdiyi bu güllərdə öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, gənc rəssamın yaradıcılığında gül təsvirləri xüsusi bir mənaya malikdir. Güllərin müxtəlif forması, onların rəng çalarları, düzülüşü və.s. bunlar hamısı rəssamın yaradıcılığının emosional duyğuları haqqında bitkin təsəvvür yaradır. İnsanlarda müsbət və xoş ovqat hissini aşılayan bu güllər mənim fikrimcə onun yaradıcılığının vizit kartıdır. "Gül bağçası", "Yasəmən", "Güllər", "Qonşunun bağı", "Qızılgüllər", "Sarmaşan güllər", "Sarmaşıqlar" kimi bir çox əsərlər öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Müəllifin yaradıcılığında peyzaj janrında yaratdığı əsərləri xüsusi yer tutur. Rəssamın əsərlərində Bakının özünəməxsus yeri var. Bakının əvəzedilməz məkanı olan İçərişəhəri rəssam böyük ustalıqla tərənnüm etmişdir. "Bakının işıqları", "Bakı mənzərəsi", "Bakı gecələri", "İçərişəhər" adlı əsərləri bu baxımdan maraqlıdır. Rəssam Bakının yeni, müasir görünüşünü tərənnüm edərək doğma vətəninə olan sevgisini

göstərmişdir. İçərişəhərlə bağlı əsərlərində o məkanın öz abu – havasını, qədimliyini zəngin palitrasında olan rənglərlə təsvir etmişdir.

Bakı mövzusunun gənc rəssamın yaradıcılığında böyük önəm daşıdığını qeyd etmişdik. Buraya təkcə İçərişəhərin təsvirlərini deyil digər kompozisiyaları da daxil etmək olar. "Bakı gecələri" adlı tablosunda Bakının ən hündür binası olan Alov qüllələri təsvir olunmuşdur ki, bu da kompozisiyaya nikbinlik, asudəlilik və yüngüllük əhval – ruhiyyəsi bəxş edir.

Tünd – mavi səmanın fonunda bina daha əzəmətli görünür. Binanın mavi,sarı tonlarda işlənmiş fasadı onun monumentallıq xarakterini daha da qüvvətləndirir. Soyuq və isti rənglərin özünəməxsus sintezindən yaranmış bu koloritli tabloda şəhərin gözəl mənzərəsi təsvir olunmuşdur. Rəssamın təsvir etdiyi digər Bakının mənzərələri də koloritli rəng həlli baxımından diqqəti çəkir.

X.Əsədullayev "Bakı gecələri"Kətan, yağlı boya

Gənc rəssamın rəsmlərində isti rənglərə müraciəti daha çox diqqəti cəlb edir. Bu onun daxili aləmindən gələn xoş ovqatdan asılıdır. Onun yaradıcılıq yoluna nəzər salsaq görərik ki, o, əsasən qəmgin – kədərli hislər deyildə, müsbət hislər oyadan əsərlər yaradır. O öz düşüncə və hislərini məna və məzmun tutumu ilə gerçəkləşdirərək yaratdığı bu rəngarəngliyi duyulası şəkildə ram etməklə, onların ümumi kompozisiyasını ruhuna uyğunlaşdırmağa və onun bütövlüyünü əldə etməyə nail ola bilmişdir.

Xanlar Əsədullayev yaradıcılığında daha çox əlvan rənglərə üstünlük verir. O, insanlarda xoş təssürat yaratmaq üçün bu rənglərdən istifadə etdiyini vurğulamışdır. Rəssam əsərlərində daha çox gözəlliyi və xoşbəxtliyi təsvir etməklə insanlarda müsbət enerji aşılayır və eyni zamanda onları müəyyən vaxt çərçivəsində problemlərindən uzaqlaşdırmaq istəyir. Onun əsərlərinə baxarkən rəngarənglik, xoş və müsbət enerji insanın mənəvi aləminə yansıyır. Gənc rəssam öz istəyinə nail olur desək fikrimizdə yanılmarıq. Rəssamın rəsmləri daxildən, iç dünyasından süzülüb gələrək ifadəedilməz bir formada kağıza, kətana yansıyır. Rəssamın əsərlərində tamaşaçını əsas cəlb edən əsər qarşısında zaman anlayışını unudaraq dayanmağa sövq edən məhz bu müsbət enerjidir.Rəssamın fırçasından süzülüb gələn rəsm əsərləri tamaşaçını ovsunlamaya bilmir. O seyr etdiyi gözəlliklərə ürək gözü ilə baxaraq, qəlbindən, duyğularından keçirərək rənglərlə həyat verib, kətana köçürür.Rənglərin dili ilə danışmağı xoşlayan rəssam çəkdiyi rəsmlərin mahiyyətini, estetik gözəlliyini və ən əsas əhval – ruhiyyəsini məhz həmin rənglərlə ifadə edir. Məhz elə bu baxımdan da rəssamın palitrası impressionist koloritinə bənzəyir.Gənc və istedadlı rəssamın əlvan rəngləri Klod Mone, Kamil Pisarro, Eduard Mane kimi impresionist rəssamlarının işıqlı plener rəngkarlığını xatırladır.Yaradıcılıq palitrasının rəng əlvanlığı Xanlar Əsədullayevin tablolarına impressionizm abu – havasını gətirir. Fransız dilindən tərcümədə "impression" sözü "təəssürat" mənasını daşıyır.[1] İmpressionizm üslubu gördüklərini olduğu kimi deyil,ondan aldığı təəssüratı,adi gözlə görünməyən rəngləri və çalarları kətana köçürmək idi. Məhz bu səbəbdən rəssamın əsərlərində onun duyğularının ifadəsi olan bu rəngləri duymaq,hiss etmək üçün həm böyük ürəyə, həm də yaradıcı duyuma malik olmaq lazımdır.

Müəllifin rəngarəng əsərləri həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə sərgilənib. O bir çox layihə və sərgilərin iştirakçısı olub. Müxtəlif illərdə Türkiyənin bir çox şəhərlərində, eləcə də doğma vətəni Azərbaycanın fərqli rayon və şəhərlərində keçirilən sərgilərədə iştirak edərək böyük uğurlar qazanmışdır.

Ümumiyyətlə, mənzərə istedadlı rəssamın yaradıcılığında müstəqil janr olaraq xüsusi yer tutur. Bu janrda yaratdığı əsərləri olduqca maraqlı və gözoxşayandır. O kənd mövzusunda bir sıra rəsmlər işləmiş, "Günəşli gün", "Kənd mənzərəsi", "Qış mənzərəsi", "Payız" tablolarında gördüyü, duyduğu mənzərləri ustalıqla təsvir, tərənnüm etmişdir. Rəssamın təsvir etdiyi "Kənd mənzərəsi" adlı əsərində incə,şəffaf koloriti ilə fərqlənən rənglər güclü emosional təsir bağışlayır.

Yaşıl rəngə boyanmış torpaq, rəngarəng evlər, mavi səma və ağaclar əsərin əsas təsvir obyektləridir. Bu poetik mənzərədə sanki payız fəslinin abu – havası duyulur. Bir – birinin ardınca assimmetrik şəkildə qırmızı damlı evlər təsvir edilib. İsti və soyuq rənglərin kontrastılğı təsviri ifadə gücünü artırır. Əsərdə ön və arxa planda təsvir olunan yaşıl ağaclar sanki yaz fəslini müjdələyir. İncə piqmentli rənglər, kolorit əsəri daha da harmonik edir. Təsvir olunan hər bir detal kompozisiyanın tamlığını qoruyaraq tamaşaçını valeh edir.

X.Əsədullayev Gül bağçası" Kətan, yağlı boya

Xanlar Əsədullayev təkcə Azərbaycanı və onun təbiətini deyil, digər ölkələrin də təbiətini, gözoxşayan mənzərələrini məharətlə əks etdirib. Belə mənzərələrdən söz açmışkən rəssamın yaratdığı Yunanıstana aid "Günəşli Aralıq dənizi sahilləri" seriyasına aid silsilə əsərləri yada düşür. Yaradıcılığında Yunanıstan mövzusuna geniş yer ayırmışdır. Müəllifin Yunanıstanla bağlı maraqlı əsərlərindən biri "Çimərlik" adlı tablosudur. "Çimərlik" əsəri realizm üslubunda olsa da, yuxarı rakursdan təsvir olunduğu üçün bir sıra predmetlər şərti təsvir olunub.[2] Əsəri maraqlı edən isə onun fərqli rakursdan yəni, yüksək rakursdan təsvir olunmasıdır. Bu əsərdə rəssam Yunanıstan çimərliklərinin birində adi bir yay gününü fırçaya almışdır. Rəssam rənglərin dili ilə, yüksək rəngkarlıq texnikasıyla isti günəş şüalarının və sahilin qızmar qumlarının koloritini ustalıqla təsvir etmişdir. Kətan üzərində sakit, hüzurlu dəniz və onun sahilində istirahət edən insanlar əks olunmuşdur. O, Yunanıstan mövzusunda bir çox digər əsərlərin də müəllifidir. "Səhər yeməyi", "Səhər", "Yunanıstan", "Sükut", "Təssürat" kimi zəngin koloritə malik olan əsərlərini misal göstərmək olar. Yunanıstanın küçələri, parlayan günəşi, ürəkaçan təbiəti, əsrarəngiz gözəlliyi rəssamın tablolarında öz əksini tapmışdır. Bu tablolar bizi sanki bir anlıq təsvir olunan məkana aparaq,gözəl təssürat hissi yaradır.

Bu silsilədən olan digər rəsm əsəri isə "Santorini" adlı tablosudur.Avropa qitəsinin ən gözəl adası sayılan Santorini Egey dənizində yerləşən Yunanıstana aid adadır.Rəssam Yunanıstanın bu maraqlı və ecazkar adasını böyük məhəbbətlə təsvir etmişdir.Rəssamın bu adaya yanaşmasına,kətan üzərində həkk etməsinə nəzər saldıqda, göz oxşayan, insanı valeh edən bir mənzərə ilə qarşılaşırıq.Geniş və sərbəst yaxmalar əsərin dinamikliyini,hərarətliyini və ecazkarlığını artırır.Ağ,mavi,sarı və qəhvəyi rəng çalarları ilə işlənmiş bu rəsm izləyiciyə estetik zövq verir.Gümbəzli evlərin ətrafında qanad çalan quşların təsviri sanki əsərə nağılvari abu – hava bəxş edir.İsti və soyuq koloritli fırça toxunuşları onu izləyən tamaşaçıda səmimi və həssas hislər oyadır.

Müəllifin rəngarəng əsərləri həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə sərgilənib.O bir çox layihə və sərgilərin iştirakçısı olub.O, 2013 – cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Dolmabahçe sənət qalereyasında "Türkiyə - Azərbaycan Uluslararası Karma" rəsm sərgisində iştirak edərək ikincilik mükafatı və medal qazanmışdır.Daha sonra Bakıda keçirilən "Bakının işıqları" adlı rəsm sərgisinin qalibi seçilmişdir. Müxtəlif illərdə Türkiyənin bir çox şəhərlərində, eləcə də doğma vətəni Azərbaycanın fərqli rayon və şəhərlərində keçirilən sərgilərədə iştirak edərək böyük uğurlar qazanmışdır.

Rəssam portret janrına da müraciət edərək bu janrda bir sıra əsərlər yaratmışdır. "Atlet" "Caz ifaçısı", "Gənc qız" "Klod Mone" portretlərində rəssamın obraza olan münasibəti rənglərdə əks olunmuş səmimi hislər vasitəsilə öz ifadəsini tapmışdır.

Nəticə

Xanlar Əsədullayev yaradıcılığına nəzər saldıqda, doğurdan da onun rəsm əsərləri insanda ifadə edilməz gözəl təəssüratlar yaradır. O, gördüyü bütün gözəlliyi rənglərin və fırçanın dili ilə göstərməyə çalışır. Yaratdığı əsərlər onun zəngin daxili aləmə, həyat haqqında fərqli fikir- düşüncəyə malik olmasını sübut edir. Onun bənzərsiz tabloları özünəməxsus dünyagörüşünə və fərdi üslubuna əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. L.C.Axundzadə, XX əsr Dünya Təsviri İnəcəsənəti,Bakı –2011
2. https://emalatxanadagorush.wordpress.com/2018/02/02/xanlar-əsədullayev/
3. https://qorod.blog/2018/03/16/xanlar-asadullayev-2/
4. http://portal.azertag.az/az/node/2381

The wonderful secret of bright colors – creativity of young artist Khanlar Asadullayev

Summary

The main themes of the young artist's work are works in the genre of landscape and still life. His works are distinguished by their peculiarity in terms of color. The harmony of colors on the canvas? the traditions of colors are the characteristics of the artist's work.The artist has given various emotional to the images and figures he described through colors.His painting is entirely decorative.

Изысканная загадка ярких цветов – творчество молодого художника Ханлара Асадуллаева

Резюме

Основными темами творчества молодого художника являются производения в жанре пейзажа и натюрморта. Работы в его творчестве отличаются оригинальностю (своеобразностью) с точки зрения колорита. Гормония цветов на холсте, традиуии визуального описания и эффективная комбинация цветов явлются одними из особенностей работы художника. Художник придавал различное эмоциональное наполнение изоброжениям и фигурам, которые щн изображал с помощью цветов .Уго живопис полностью имеет декоротивный характер.

Rəyçi: dos. X.Əsgərova

Göndərilib: 12.06.2020 Qəbul edilib: 17.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/146-148

Sevda Səfa qızı Rüstəmli
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
Qonce.001@gmail.com

FRANSA İNCƏSƏNƏTİNİN FORMALAŞMASINDA JAN ANTUAN QUDON VƏ FRANSUA BUŞENİN ROLU

Açar sözlər: *Fransa, incəsənət, heykəltaraşlıq, forma, inkişaf, təsir*
Key words: *France, art, sculpture, form, development, influence*
Ключевые слова: *Франция, искусство, скульптура, форма, развитие, влияние*

Fransa heykəltaraşlığı ümumdünya incəsənətində özünəməxsus yerə malikdir. Belə bir heykəltaraşlıq məktəbinin Fransada formalaşmasında Jan Antuan Qudon və Fransua Buşenin əvəzsis rolu vardır.

Bu formalaşma əsasən XVII və XVIII əsr Fransada hakim olan incəsənət mühütündən təsirlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrdə Fransa mədəniyyəti mütləqiyyətin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq, yeni yüksəliş dövrü keçirirdi. O zamanın qabaqcıl fəlsəfi görüşləri (Dekart fəlsəfəsi) elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin bütün sahələrinə təsir göstərmişdi. Fransa incəsənətində klassisizm əsas istiqamətverici cərəyan sayılırdı. Bundan əlavə, XVII əsr Fransa incəsənətində realizm ənənələri də dərin kök salmışdı.

Klassisizm cərəyanının təsiri memarlıqda daha aydın görünürdü. Fransa memarları Bross, Mansar, Perro, Lemersye və başqaları bir tərəfdən Parisdə inşa etdikləri yeni binalarda bir tərəfdən Qədim dünyanın memarlıq formalarına, digər tərəfdən isə İntibah dövrünün formalarına istinad edirdilər. Klassik memarlıq formaları ilə yanaşı Parisdə “Barokko” üslubunda yeni binalar, xüsusən kilsələr tikilirdi. Lüksemburq sarayı, Luvr sarayının fasadı, Əlillər kilsəsi və s. klassik Fransa memarlığının xarakterik nümunələri kimi qeyd edilə bilər. Rəngkarlığın müxtəlif istiqamətlərində Jak Kallo (1592-1635), Simon Buye (1590-1649), Nikola Pussen (1593-1665) kimi görkəmli rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. Kallonun ofort texnikasında yaradılmış rəsmləri (bu rəsmlər əsasən xalq tiplərinin təsvir edir) və mənzərələri Fransa incəsənətinin realistik inkişafı üçün yol açırdısa, Buyenin dini və əfsanəvi mövzulara həsr etdiyi tablolarda İtaliyadan gəlmə “Barokko” ənənələri tətbiq edilirdi. Ancaq, XVII əsrdən fərqli olaraq XVIII əsrdə Fransa mütləqiyyətinin zəifləməsi rəssamlıq sənətinin keyfiyyətində və inkişafında bir sıra yeniliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Dini mövzular öz rolunu ititrərək əvvəlcə mifoloji mövzulara, əsrin axırlarında isə sevgi, məhəbbət hissi ilə əlaqədar olan mövzularla əvəz olunmağa başlayır. XVIII əsr Fransa incəsənətində bunlarla yanaşı mənzərə və portret janrı da böyük yer tuturdu.

XVIII əsr Fransa təsviri incəsənətinə məşhur flamand rəssamı Rubensin və mahir rəng ustaları olan Venesiya sənətkarlarının böyük təsiri olmuşdur.

Fransanın bu dövrünü çox vaxt XV Lüdoviq dövrü adlandırırlar. Təntənəli klassisizm sənəti təsiri altında yaranmış XIV Lüdovik dövrünün incəsənəti, “Məndən sonra istər tufan qopsun” deyən XV Lüdoviqin dövründə bütünlüklə dəyişərək zəifləmiş, ehtiras hissləri oyadan kef və məhəbbət səhnələrini əks etdirən bir sənətə çevrilmişdi.

XVIII əsrin heykəltəraşları haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Yuzilliyin birinci yarısında iki heykəltaraş – Giyom Kustu və Jan Lemuan həm monumental heykəllər, həm də portretlər yaradırdılar. Bir qədər sonra Jan Tiqal antik dövrün əfsanəvi qəhrəmanları şöhrətləndirirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında daha iki heykəltaraş fəaliyyət göstərirdi. Etyen Folkone və Jan Antuan Qudon. Xatırlamaq lazımdıki, Folkone Leninqraddakı “Tunc atlı” (Birinci Pyotr abidəsi) heykəlinin müəllifidir. Qudon isə “Didro”, “Volter” və s. heykəl-portretləri ilə məşhurdur. XVIII əsr Fransa heykəltəraşlığı Qudonun (1741 – 1828) adı ilə sıx bağlıdır. Qudon əsasən portret janrında məharət göstərmişdir. Onun əsərlərində güclü realizm, daxili hissiyyat və dəqiqlik əsas yer tutur.

İlkin olaraq əsərləri Luvr, Ermitaj kimi mötəbər muzeylərdə sərgilən məşhur fransız heykəltaraşı Jan Antuan Qudondan başlasaq deyə bilərik ki, onun psixoloji portretləri daima öz bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. O, 25 mart 1741-ci ildə Fransanın Versal şəhərində anadan olub. Yaradıcılığı psixoloji əhəmiyyətə malik portretlərlə zəngin olan heykəltaraşın yaşadığı dövrü Fransada maarifçi inqilablar ərəfsinə təsadüf etdiyinə görə əsərlərin əksəriyyəti məhz bu situasiya ilə bilavasitə bağlı idi. Heykəlləri arasına fransız yazıçı, bəstəkar. filosof, XVIII əsr Fransada "Maarifçilik" hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi, ensiklopediyanın yaradıcılarından biri olan və 1789-1794 cü ildə Fransa Burjua inqilabı zamanı əsərləri Yakobinlərin əsas ideya dayağını təşkil edən Jan Jak Russo (1712-1778) büstləri (1778), XVIII əsr Fransa maarifçilərinin görkəmli nümayəndəsi, şair, publisist, tarixçi, insan hüquqları müdafiəçisi. əsl adı Fransua-Mari Arue olan Volter (1694-1778) heykəli (1781) və iqtisadçı Mirabeau Uda Viktor Riquetinin böyük oğlu olan siyasətçi

Honor Qabriel Riqueti (1749-1791) heykəli (1791) daxil idi. Ərsəyə gətirdiyi heykəl nümunələri böyük əhəmiyyətə malikdir. 1768-ci ilə qədər İtaliyada yaşayan heykəltaraş 1761-ci il Roma mükafatına layiq görülmüş. Romada antik heykəlləri Pyer Pyuje (1622-1694) və Covanni Lorenso Berninin (1598-1680) əsərləri əssında öz yaradıcılıq imkanlarını genişləndirirdi. O burada müqəddəs Brunonun və Santa-Mariya-deli-Andjeli və "Ekorşe" kilsəsi üçün Xaç suyuna salanın İoannının böyük mərmər heykəllərini ərsəyə gətirib. İnsan fiqurunun anatomik studiyasını canlandıran heykəl surətləri plastik anatomiya dərsi alan tələbələr üçün dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Fransaya qayıdış ilə ali məhkəmə üçün mürgüləyən Morfeyanın (hal-hazırda Luvrda) mərmər fiqurunu təqdim etdi və 1777-ci ildə əlində ox və kaman tutmuş çılpaq Diananın dinamik fiqurunu hazırladı. Fransız vətəndaşlıq portretinin yaradanı sayılan inqilabçı dövrün sənətkarı olan Jan Antuan Qudonanın (1741-1828) hazırladığı heykəllərin xarakteristikaları çoxtərəflisi, psixologizm, sərt həqiqət və insana inam ideaları ilə zəngin idi. O əsasən vaxtını görkəmli insanlarının heykəltəraşlıq portretlərini ayırırdı. Onun vahid ideyasına sevrilən "təşkil edən şöhrəti və ya öz vətəninin xoşbəxtliyini" fikri filosoflar, alimlər, tənqidçilər, inqilabın pəhləvanları, siyasətçilərin heykəllərində təzahür edirdi. Modelin xarici simasını dəqiq yenidən canlandıraraq, ictimai vəziyyət, əhval-ruhiyyələrin dəyişkənliyini tutaraq, ifadələrin aniliyi, təbəssümü, sürətli, canlı baxış, heykəltəraş obrazın möhkəm bütövlüyünün saxlanılmasını unutmurdu. O öz işlərində mənəvi həyatın sərvətini təcəssüm etdirərək düşüncə tərzi, xarakter, şəxsiyyətin şüurunun hissi onun yaradıcılığının əsas xaraqteristikası idi. Qudonun qəhrəmanları təsirlidir, aydın məqsədi olan, gərgin həyatla yaşayırlar. Tutqun, qərarlı və diqqətli baxışla Russo (1778, Orlian, Şəhər muzeyi), dəqiq qulaq asır, hazır Didro (1771, Paris, Luvr) söhbətinə daxil olmaq istəyən 1789-cu il Mirabo (1790-cı illər, Versal), dikbaş baxışla, sanki camaatın üstündə çıxış edir, ona nitqlə müraciət edərək İngiltərənin Şimali Amerika koloniyalarının müstəqilliyi üçün çalışan cəsarətli siyasətçi Corc Vaşinqton (ABŞ, Riçmond, Virqiniya, 1787-1792) heykəldə bütün vətəndaşlığın, şəxsi intizamın və özünü hər şeydən məhrum etmənin təcəssüm etməsidir. Onun əsərlərində olan bəstəkarının heykəllərində poetikasında azca qaldırılmış obrazı böyük dövrün nəfəsiylə yellənmişdir. Vasitəsizliyin və qadın cazibəsinin əsirliyi rəssamın arvadının obrazı (1787-ci il, Paris, Luvr), nadir nümunə gülüşün bitirilmiş izahlı plastikdir. Anatomiyayla ("Ekorşenin" anatomik fiquru, gips, 1767,) məşğul olurdu. 1805-ci ildən 1823-cü ilə Paris incəsənət məktəbində müəllim kimi dərs deyirdi. Ümumavropa tanınması və buna layiq olan Qudonun qazancları məşhur müasirlərin portretlərindən gətirdi. O Volter, Didro, II Yekaterina, Benjamin Franklin, Corc Vaşinqton, Mirabo, Nekkera və başqaların portret heykəllərini böyük ustaqlıqla düzətmişdir. O Russonun ölümündən sonra maskasının qurluşu əsasında mütəfəkkirin Luvrda olan tunc heykəlini yaratdı. Onun ən məşhur işlərindən biri isə istehzalı üz ifadəsinə malik Volterin oturan fiqurudur. Qudon öz modelinin xarakterini diqqətlə seçilmiş pozanın, ekspressiv üz ifadəsinin və düzxətli baxışın vasitəçiliyiylə çatdıra bilirdi. Öz əsərlərində qabaq dişinin izlərini saxlayaraq təəssüratın ən böyük vasitəsizliyi üçün heykəllərin dəqiq işləməsindən imtina edirdi. Onun heykəltəraşlıq portretlərinin tipik detallarının arasında geyimin gözəl və təsirli qırışları hər zaman seçilirdi.

Natural ölçülü Qudononu yerinə yetirilmiş fransız filosofu Deni Didronun büstü hələ çiy gildən formalamış heykəltəraşın əllərinin izlərini saxlayır. Didro gözləri tamaşaçının yanından yönəldilmişdir və yazıçının dünyasının arasında sərhədi vurğulanırdı Qədim roma büstləri kimi, heykəl, hansının ki, terrakota büstü eskiz kimi xidmət edirdi, qüsursuz hamar səthə malikdir, ancaq daha az dəqiq modello həcmli formada bədii ideyanın təcəssüm etməsinin içəridən ən prosesini anlamağa icazə verir.

Qudon, XVIII əsrin ən məşhur fransız heykəltəraşı, az qala inqilab zamanı həbsxanaya düşdü. Onun işlərinin arasında portretlər üstünlük olur, həmçinin onun vaxtının bəzi böyük insanları. Şöhrət Qudona belə idi ki, amerikalılar heykəltəraşa öz sərkərdəsinin heykəlini sifariş etdilər, Şimali Amerikada müstəqillik üçün Müharibədə onun qələbəsinin şərəfinə; heykəl Riçmonde də Kapitolidə Virqiniya ştatıdadır.

Mərmər, tunc və ya gips heykəlinin istehsalı köməkçilərə tez-tez tapşıraraq sonrakı illərdə əsasən gillə işləyirdi. Fransız inqilabı illərində və Napoleon vaxtı müvəffəqiyyətli olmağa davam edirdi. Versalda abidə ona qurulmuşdur. Heykəltara 15 iyul 1828-ci ldə Parisdə vəfat edib.

Fransız incəsənətinin digər məşhur siması isə 29 sentyabr 1703-cu ildə Parisdə anadan olan. rəssam, qravüraçı, dekoratoru Fransua Buşedir. O, Rokoko dövrünün parlaq nümayəndələrindən biri olmuşdur və 30 may 1770-ci ildə Parisdə vəfad edib.

Onun çoxsaylı qravüralar seriyası olub. Buşe həmçinin Molyer, Bokaçço, Ovidinin kitablarına illüstrasiyalar çəkmişdir. Sənətçi dekorativ tətbiqi sənət və dəzgah qrafikasında bir çox örnəklər ərsəyə gətirmişdir: opera, teatrlara tamaşalar üçün dekorasiya, kral qoblen manufakturaları üçün eskizlər, dekorativ işləmələrlə zəngin Sevr çiniləri, müxtəlif zərif miniatür nümunələri. Öz yaradıcılığında rəssam mifoloji və alleqorik motivlərə yer vermişdir. Parisin dəbdəbəli həyatını, kənd yarmarkalarını bir çox portret və peyzajlarda təsvir etmişdi. Buşe zaman-zaman fəxri adlarla təltif olub. Məsələn: 1765-ci ildə məhkəmə rəssamı adı almışdı. Mütəmadi olaraq Madam de Pompardur və kralın sarayında, o cümlədən Paris malikanələrində dekorasiyanın zənginləşdirilməsi yönümlü işlərə cəlb olunmuşdu. Rəssam həm də XV Lüdovikin çoxsaylı portretlərini

çəkib. Bunun nəticəsində kralın sevimli rəssamlarından birinə çevrilib. Ömrünün son illərində kral rəssamlıq və heykəltəraşlıq akademiyasında direktor olmuş, "kralın birinci rəssamı" adı ilə tanınmışdır.

Rəssamın istedadı və təxəyyülünün güclü olması mifoloji süjetli əsərlərdə də özünü biruzə verir. Mifoloji təsvirlərin fonunda antik tikililər göstərilirdi. Bu rəsmlər parlaq rəng qamması, kompozisiyadaki səhnələrə verilən effeklər, sərbəst rəssam manerası ilə seçilirdi. Yaxmaların işlənməsindəki dinamika Buşe yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərdən biridir. Buşe teatr tamaşaları və operalar üçün dekorasiyalar hazırlayırdı. Həmçinin, qobelenlərin düzəldildiyi Bove manufakturası üçün təsvirlər çəkirdi. Bu təsvirlər iki ayrı-ayrı hissə təşkil edirdi: "İtalyan kənd bayramları" (1736), "Nəcib çoban" (1755).

Bu gün Kaliforniyanın San-Marino ştatında kolleksiyalarda saxlanmaqdadır. Buşenin Molyer və digər məşhur yazıçıların əsərlərinə çəkdiyi illütrasiyalar da diqqətəlayiqdir. "Paris qışqırıqları" adlı illüstrasiya silsiləsi də maraqlı işlərdən biridir.

"XVIII əsrdə Fransa sənətkarları tədricən dini mövzulardan uzaqlaşırlar. Onlar əvvəlcə mifoloji sonra isə lirik və sevgi mövzularına müraciət edirlər. Fransanın bu dövrünü çox vaxt XV Lüdovik dövrü adlandırırlar. XIV Lüdovik dövrü üçün səciyyəvi olan təntənəli klassisizmindi ehtiras hissləri oyadan, kef və məhəbbət səhnələrini əks etdirən bir sənət əvəz edir. Bu dövrün ən parlaq nümayəndələrindən biri rəssam Antuan Vatto (1684-1721) olmuşdur. Onun dəbdəbəli məclisləri və sevgi səhnələrini əks etdirən "Pyero", "Adaya Səyahət", "Kənd Bayramı" kimi əsərlərində bir qəmginlik də var. Başqa bir sənətkarın, kübar cəmiyyətin bədii zövqünü oxşayan rəssamlardan Buşenin (1703-1770) əsərlərində isə real həyatdan uzaq şirin bir xəyal aləmi, məhəbbət dünyası canlanır. XVIII əsrdə burjuaziyanın kral hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi güclənir. Feodalizmə zərbələr endirilir. Feodal məfkurəsinə qarşı burjua məfkurəsi qoyulur. Marifpərvər filosofların ideyaları geniş yayılır. Buşedən fərqli olaraq Şarden (1679-1779) öz əsərlərində sakit və rahat güzəran keçirən burjua həyatını və məişətini əks etdirir. O, eyni zamanda, mahir natumort və portret ustası kimi də tanınır. XVIII əsr Fransa heykəltəraşlığı Qudonun (1741-1828) adı ilə sıx bağlıdır. Qudon əsasən portret janrında məharət göstərmişdir. Onun əsərlərində güclü realizm, daxili hissiyyat və dəqiqlik əsas yer tutur. Qudonun əsərlərindən Volterin heykəli xüsusilə məşhurdur". (3)

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, müasir Avropa incəsənətinə təsir edən Fransa ənənələrini möhkəmlədən Jan Antuan Qudon və Fransua Buşe öz əsərləri ilə dünya incəsənət tarixində silinməz iz salıblar. Onların ərsəyə gətirdikləri bədii sənət nümunələri tək Fransanın deyil bir çox dünya sənətkarlarının inkişafına və formalaşmasına təsir edib.

Ədəbiyyat

1. http://smallbay.ru/artfrance/houdon_jean-antoine.html
2. http://www.arthistory.ru/bushe.htm
3. https://fordizayn.wordpress.com/2012/02/29/xviii-%C9%99sr-fransa-inc%C9%99s%C9%99n%C9%99ti/
4. https://gallerix.ru/storeroom/1056799967/
5. https://ngasanova.livejournal.com/807777.html

The role of Jean Antoine Goodon and François Boucher in the formation of French art

Summary

From the 17th century onwards, France's role in European art became more and more important. It is very difficult to create a chronologically consistent picture of the development of French art. However, in the 19th century, this art began to develop differently. The main reason for this was the revolutions in France. As a result of all this and with its past traditions, great artists such as Jean-Antoine Goodon and François Boucher began to appear on the French art scene in the 19th century. Their work had a profound effect on the art that followed them.

Роль Жана Антуана Гудона и Франсуа Буше в становлении французского искусства

Резюме

С 17 века роль Франции в европейском искусстве становилась все более и более важной. Очень сложно создать хронологически последовательную картину развития французского искусства. Однако в 19 веке это искусство стало развиваться иначе. Основной причиной этого были революции во Франции. В результате всего этого и с его прошлыми традициями великие художники, такие как Жан-Антуан Гудон и Франсуа Буше, стали появляться на французской художественной сцене в 19 веке. Их работа оказала глубокое влияние на искусство, которое следовало за ними.

Rəyçi: sənət.f.d.A.Xəlilov

Göndərilib: 02.06.2020 Qəbul edilib: 04.06.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

"ELMİ İŞ"

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:
- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətşünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur.

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Məqalələrin həcmi: 8-25 səhifə

- Məqalələr A4 formatda 14 ölçüdə, 1.5 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, kənarlardan 2 sm (hər tərəfdən) boşluq buraxılmalıdır.
- Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
- Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində məqalənin yazıldığı dildə və ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır. Əgər məqalə ingilis dilindədirsə, o zaman xülasə və açar sözlər ingilis və Azərbaycan dilində yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcıllığı istinad ardıcıllığına uyğun verilməlidir.
- **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:
  Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə
  Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)
  Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: .05.2020
Kağız formatı:
H/n həcmi:.
Sifariş: 294

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68